

ISSN 1563-0307; eISSN 2617-7552

Индекс 75876; 25876

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Психология және социология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия психологии и социологии

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

THE JOURNAL

of Psychology & Sociology

№4 (67)

Алматы
«Қазақ университеті»
2018

ХАБАРШЫ

ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ СОЦИОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ
№ 4 (67)

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Қуәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Камзанова А.Т., PhD доктор, доцент м.а.
(Қазақстан)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Жаманбалаева Ш.Е., ғылыми редактор,
социол. ғ.д., профессор (Қазақстан)
Аймағанбетова О.Х., ғылыми редактордың
орынбасары, психол.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Әбдірайымова Г.С., социол.ғ.д., профессор
(Қазақстан)
Мадалиева З.Б., психол.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Ахтаева Н.С., психол.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Ерментаева А.Р., психол. ғ.д., профессор
(Қазақстан)
Шаукенова З.К., әлеум.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Шеденова Н.У., социол.ғ.д., доцент (Қазақстан)
Дүйсенбеков Д.Д., психол.ғ.д., профессор
(Қазақстан)

Серікжанова С.С., PhD докторы, доцент м.а.
(Қазақстан)

Бурханова Д.К., PhD доктор, доцент (Қазақстан)

Колева Ирина (Koleva Irina), педагог. ғ.д.,
профессор (Болгария)

Балихар Сангера, PhD доктор, профессор
(Ұлыбритания)

Виктор Агаджанян, PhD докторы, профессор (АҚШ)

Фей Сан, PhD докторы, профессор (АҚШ)

Гаутам Н. Ядама, PhD докторы, профессор
(АҚШ)

Ечевская О.Г., социол.ғ.к., доцент (Ресей)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Тохниязов Р., докторант (Қазақстан)

Психология және әлеуметтану сериясы журналының негізгі тақырыптары – теориялық, эксперименттік және практикалық-қолданбалы сипаттағы өзекті психологиялық, әлеуметтік-психологиялық жұмыстар, сонымен қатар әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс саласындағы жұмыстар

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шаккозова

Телефон: +77017242911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гульмира Бекбердиева, Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айша Калиева

ИБ № 12525

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 15,5 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс.

Тапсырыс №103. Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2018

1-бөлім
ПСИХОЛОГИЯ

Раздел 1
ПСИХОЛОГИЯ

Section 1
PSYCHOLOGY

¹Madaliyeva Z.B., ²Sultanova A., ³Tlebaldina A.E.

¹Doctor of Psychology, Professor, Head of the Department of General and Applied Psychology,
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

e-mail: madalievaz.b@gmail.com

²Psychologist and psychotherapist, Psychological center «NAP of Kazakhstan», Kazakhstan, Almaty,
e-mail: sultanova.azhar@gmail.com

³Master degree student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: tlebaldinasem@gmail.com

STUDY THE ISSUE OF THE BODY IMAGE

The image, which we have about ourselves influences us and it is influenced by all our perceptions, experiences and actions. A person who perceives himself or herself to be weak and fragile is different from someone who perceives himself or herself to be strong and agile. Our emotions and actions are inseparable from the body image, so are the emotions and actions of others inseparable from their bodies. According to this, the psychometric properties of a Russian version of the Multidimensional Body-Self Relations Questionnaire–Appearance Scales (MBSRQ–AS) were studied. A total of 1035 university students (147 males, 887 females) were administered the Russian MBSRQ–AS, the Russian Body Image Questionnaire and Resenberg Self-Esteem assessment.

An exploratory factor analysis revealed that the Russian MBSRQ–AS items significantly loaded with the scale’s main factors. Internal consistencies of the subscales ranged from .58 to .82. Test-retest reliabilities ranged from .65 to .77. Convergent validity was also confirmed as the Russian MBSRQ–AS subscales correlated positively with the Russian Body Image Questionnaire.

Key words: body image, body-self relation, self-esteem, self-regulation, ideal body.

¹Мадалиева З.Б., ²Султанова А., ³Тлебалдина Ә.Е.

¹п.ф.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: madalievaz.b@gmail.com

²психолог және психотерапевт, «ҚПҰҚ» психологиялық орталығы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: sultanova.azhar@gmail.com

³әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің магистранты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: tlebaldinasem@gmail.com

Дене бейнесін зерттеу мәселесі

Өзіміз жайлы ойымыздағы бейнеміз бізге әсер етеді және оған біздің барлық қабылдауымыз, уайым мен іс-әрекеттеріміз әсер етеді. Өзін әлсіз және нәзік сезінетін адам өзін күшті және қозғалыссыз сезінетін адамнан ерекшеленеді. Біздің эмоцияларымыз бен іс-әрекеттеріміз денеміздің бейнесінен ажыратылмайды, сондай-ақ басқа да эмоциялар мен іс-әрекеттер олардың денелерінен ажыратылмайды. Осыған байланысты, көп өлшемді дене-бойлық қарым-қатынастар сұрақ-көрініс шкаласының (MBSRQ–AS) орыс тіліндегі нұсқасының психометриялық қасиеттері зерттелді. Ресейлік MBSRQ–AS, ресейлік сауалнамасы және Resenberg Self-Esteem (өзін-өзі бағалау) бағалауы бойынша жалпы 1035 студент (147 еркек, 887 әйел) қатысты.

Зерттеу факторының талдауы ресейлік MBSRQ–AS элементтері масштабтағы негізгі факторларға айтарлықтай жүктелгенін көрсетті. Ішкі субсидиялардың ішкі реттілігі 58-ден 82-ге дейін өзгерді. Сынақ-қайта сынау сенімділігі 65-тен 77-ге дейін өзгерді. Сонымен қатар, ресейлік MBSRQ–AS ішкі саны ресейлік «Body Image Question» сауалнамасына тура корреляция ретінде дәлелденді.

Түйін сөздер: дене имиджі, денеге өзіндік қарым-қатынасы, өзін-өзі бағалау, өзін-өзі реттеу, мінсіз дене.

¹Мадалиева З.Б., ²Султанова А., ³Тлебалдина Ә.Е.

¹д.п.н., профессор, зав. кафедрой общей и прикладной психологии,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: madalievaz.b@gmail.com

²психолог и психотерапевт, Психологический центр «НАПК», Казахстан, г. Алматы,
e-mail: sultanova.azhar@gmail.com

³магистрант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: tlebaldinasem@gmail.com

К вопросу об исследовании образа тела

Образ, который мы имеем о себе, влияет на нас, а на этот образ, в свою очередь, влияют наши процессы, включающие восприятие, переживания и действия. Человек, воспринимающий себя слабым и хрупким, отличается от того, кто воспринимает себя сильным и подвижным. Наши эмоции и действия неотделимы от образа тела, так и эмоции и действия других неотделимы от их тел. В связи с этим были изучены психометрические свойства российской версии Многоаспектного анкетирования отношения к телу – шкала (весы) внешности. В общей сложности 1035 студентов университетов (147 – мужского пола, 887 – женского пола) прошли российскую версию MBSRQ–AS, российское анкетирование образа тела, а также задание по самооценке Ресенберга.

Исследовательский факторный анализ показал, что российские позиции MBSRQ–AS существенно нагружены основными факторами шкалы. Внутренняя консистенция подшкал варьировала от 58 до 82. Вероятности повторного тестирования варьировались от 65 до 77. Внешняя валидность также подтверждена как и в Российской версии MBSRQ – подшкалы положительно коррелирует с российским анкетированием образа тела.

Ключевые слова: образ тела, отношение к телу, самооценка, саморегуляция, идеальное тело.

Introduction

The image, which we have about ourselves influences us and it is influenced by all our perceptions, experiences and actions. A person who perceives himself or herself to be weak and fragile is different from someone who perceives himself or herself to be strong and agile. Just as when a child is treated like a fool, his or her body image will absorb his or her reactions to people's impressions and to his or her own. In addition, we feel images of other people's bodies. Experience, the feeling of their own body image and experience, the experience of other people's body are closely intertwined. Just as our emotions and actions are inseparable from the body image, so are the emotions and actions of others inseparable from their bodies.

The interest in Body Image has been growing steadily over the past decade (Cash, 2004). Body image attitudes are linked to self-esteem, interpersonal confidence, eating and exercise behaviors, grooming activities, sexual behaviors and experiences and emotional stability (Cash, 1990; Cash & Pruzinsky, 2002). The trend towards ideal body of a certain shape creates a negative attitude toward the real body (Neagu, 2015). Especially with the increased use of social media sites, such as Instagram and Facebook, the body image satisfaction among young people decreases (Fadouly & Vartanian, 2016). Exposure to media images of thin-and-beautiful women negatively

affects the body image and mood states of young women (Yamamiya et al., 2004). Moreover, negative body image is a part of diagnostic criteria of a potentially deadly disorders of anorexia nervosa and bulimia nervosa is DSM-5 (American Psychiatric Association, 2013) and in IDC-10 (World Health Organization, 1996). The research into body image is very sparse in Russian-speaking world and even the concept of body image is less known.

Body image is a multidimensional construct that refers to subjective perceptual and attitudinal experiences about one's body, particularly one's physical appearance (Cash & Pruzinsky, 1990, 2002). There are many questionnaires available that assess body image in English (Thompson & van den Bergh, 2002). However, there are very few questionnaires that assess body image satisfaction in Russian language, which prevents the exploration of the body image construct in Russian-speaking population. The need for adaptation of a well researched and validated questionnaire is great.

The Multidimensional Body Self Relation Questionnaire (MBSRQ) is a the self-report inventory that assesses people's attitudes towards various dimensions of body image construct (Brown, Cash & Mikulka, 1990). It is a validated and widely-used questionnaire all over the world.

The full 69-item version of the MBSRQ consists of seven factor subscales: Appearance Evaluation, Appearance Orientation, Fitness Evaluation, Fitness Orientation, Health Evaluation, Health Orientation

and Illness Orientation. The scale also has three additional subscales: Body Areas Satisfaction Scale (BASS), the Overweight Preoccupation Scale, and the Self-Classified Weight Scale (Cash, 2000). There is also a shorter version of MBSRQ, Multidimensional Body Self Relation Questionnaire -Appearance Scales (MBSRQ-AS), which is the 34-item questionnaire and is the most widely used (Rusticus & Hubley, 2006). It consists of two of the main factor subscales of the original version and the three addition- all multi-item subscales. These include the 7-item Appearance Evaluation scale, which measures how one is feeling about their physical attractiveness and how satisfied they are with it. High score on this scale indicate that one is feeling mostly positive and satisfied with their appearance and low scores indicates the dissatisfaction and negative evaluation of one's appearance. The 12-item Appearance Orientation scale measures how one is invested in their appearance. High scores indicate high involvement and low scores indicate low involvement. The 9-item Body Areas Satisfaction Scale (BASS) assesses how one is satisfied or dissatisfied with specific parts of their body on the 5-point Likert Scale. The 4-item Overweigh Preoccupation scale assess how much anxiety one has about one's weight and how likely they are to engage in dieting

and other behaviors to influence one's weight. And finally, the self-classified weight scale that consists of two items reflects how one perceives and labels one's weight from very underweight to very overweight. According to Cash (2000), MBSRQ-AS subscales have a good psychometric properties with chrobach's alphas ranging from .70 to .89 and test-retest reliabilities ranging from .74 to .91. MBSRQ-AS has been translated into French (Untas, Koleck, Rasclé & Borteyrou, 2009), German (Vossbeck-Elsebusch, Waldorf, Lagenbauer, Bauer, Cordes & Vocks, 2014, and Greek (Argyrides& Kkeli, 2013).

The goal of this study is to translate and adapt the MBSRQ-AS to Russian language, so that the Russian version of the MBSRQ-AS had the comparable factor-structure and psychometric properties as the original.

Method

A study design was reviewed and approved by the Ethics committee. A total of N=1035 participants were recruited for the study from a population of al-Farabi Kazakh National University students, 887 females and 148 males. Ages ranged from 17 to 32 years. Hight (M=165.80, SD=7.71), weight (M=56.95, SD=8.8), BMI (M=20.66, SD=2.5). Descriptive statistics are summarized in Table 1.

Table 1 – Descriptive statistics for age and sex distribution

		Mean	SD	MIN	MAX
Total	BMI	20.66	2.53	13.71	39.56
N=1037	Height	165	-	149	195
	Weight	56.95	-	40	100
	Appearance Evaluation	3.73	0.71	-	-
	Appearance Orientation	3.61	0.51	-	-
	Body Areas Dissatisfaction Scale	3.88	0.71	-	-
	Overweight Preoccupation Scale	2.45	0.87	-	-
	Weight Classification	3.02	0.66	-	-
female	BMI	20.50	2.54	13.71	39.56
N=887	Height	163.69	5.85	149	195
	Weight	54.94	7.21	40	100
	Appearance Evaluation	3.71	0.72	-	-
	Appearance Orientation	3.67	0.48	-	-
	Body Areas Dissatisfaction Scale	3.83	0.72	-	-
	Overweight Preoccupation Scale	2.58	0.84	-	-
	Weight Classification	3.08	0.65	-	-
male	BMI	21.43	2.36	16.65	27.78
N=147	Height	176	7.54	150	193
	Weight	66.58	9.81	45	95
	Appearance Evaluation	3.84	0.62	-	-
	Appearance Orientation	3.32	0.52	-	-
	Body Areas Dissatisfaction Scale	4.12	0.61	-	-
	Overweight Preoccupation Scale	1.81	0.68	-	-
	Weight Classification	2.68	0.62	-	-

Participation was voluntary and no reward was offered.

Participants completed questionnaire packets, which consisted of demographic information sheet, where they were asked to indicate their sex, age, height and weight. It was followed by the MBSRQ-AS, Body Image Questionnaire developed by Skugarevki and Sivuha (2006) and Rosenberg's Self-Esteem Scale.

Descriptive statistics for age and sex distribution in the sample are presented in table 1.

Translation

In order to properly translate the MBSRQ-AS, the directions by Sousa & Rojjanasrirat (2010) and Sperber (2004) were closely followed. First step, was the translation into Russian language, the English version was translated by two independent professional interpreters into Russian language. Second step was the comparison of the two translated version by the third, bilingual and bicultural interpreter, who combined the two version into one preliminary Russian version of the questionnaire. Third step was the back-translation, where another interpreter translated the new Russian version back to English. As part of the forth step, the multidisciplinary committee was formed, consisted of one member of the research team, who is bilingual health care practitioner, one researcher, whose mother language is Russian and two interpreters, previously involved in translating the questionnaire. The committee carefully compared and evaluated back translation with the original. All discrepancies were discussed, evaluated and corrected. The fifth step was pilot test of the Russian version questionnaire on the convenience sample of 15 people. These people were asked to assess the clarity and comprehension of all the questions. After this step the final version of the questionnaire was confirmed.

Measures

Participants were given the newly translated MBSRQ-AS. In addition to that, in order to assess convergent and discriminant validities, they were given Body Image Questionnaire developed by (Skugarevki and Sivuha, 2006 and Rosenberg's Self-Esteem Scale, 1965).

Body Image Questionnaire (Skugarevki & Sivuha, 2006) is the only questionnaire that assesses body image in Russian language. It measures how one is satisfied or not satisfied with one's weight, body shape and specific body parts, presence of negative feelings and thoughts about one's body

and behaviors that one is using to deal with their thoughts and feeling about their body. It is an 18-item instrument that asks participants to rate statements on a scale from 0-3, 0-never, 1-sometimes, 2 – often, 3-always. High scores indicate dissatisfaction with one's body image and greater number of negative thoughts, emotions and behaviors about it, whether low scores indicate satisfaction with one's body and lower number of negative thoughts, emotions and behaviors. Cronbach's alpha is .88. One the main uses of this tool is to differentiate clinical population that is diagnosable with an eating disorder from non-clinical, effect size was found to be substantial for that purpose ($t=10.719$, Cohen's $d=1.22$) (Skugarevki&Sivuha, 2006).

Rosenberg's Self-Esteem (RSE) scale is a widely used tool to assess one's self-esteem (Rosenberg, 1965). It was included in this study to assess convergent validity. It consists of 10 items that participants are asked to rate on the scale from 0 to 3, 0-strongly agree, 1-agree, 2-disagree, 3-strongly disagree. A higher score indicates higher self-esteem. Internal consistency for the RSE ranges from 0.77 to 0.88. Test-retest reliability for the RSE ranges from 0.82 to 0.85.

Results

Descriptive statistics of the sample, as well as computations of all subscales were done. Furthermore, exploratory factor analysis was performed, and internal consistency, test-retest reliability, convergent and discriminant validity were analyzed with Pearson correlations and Cronbach's alpha coefficients.

Factor Structure

According to Cash (2000) manual, only two sub-scales of the MBSRQ-AS are part of the original factor structure: Appearance Evaluation and Appearance Orientation sub-scales. Therefore, only 19 items were included in exploratory factor analysis with varimax rotation, and extracted two factors, which explained 31.5% of the total variance. The first factor corresponded to Appearance Orientation sub-scale and explained 19.7% of the variance. The second factor corresponded to Appearance Evaluation sub-scale and explained 11.7% of the variance. 18 items out of 19 had significant factor loadings <0.3 , with one item 11, which has factor loading 0.25. There was no significant relationship between two factors ($r=-.001$, ns). Factor Analysis results are presented in table 2.

Table 2 – Explained variance and loadings of 19 items on 2 main factors [appearance orientation (F1) and appearance evaluation (F2)]

Item	Total Sample	
	F1	F2
1. Before going out in public, I always notice how I look		0.551
2. I am careful to buy clothes that will make me look my best.	0.234	0.537
3. My body is sexually appealing.	0.647	0.161
5. I like my looks just the way they are.	0.642	
6. I check my appearance in a mirror whenever I can.	0.120	0.589
7. Before going out, I usually spend a lot of time getting ready.		0.584
9. Most people would consider me good-looking.	0.594	0.389
10. It is important that I always look good.	0.241	0.613
11. I use very few grooming products		0.257
12. I like the way I look without my clothes on.	0.540	
13. I am self-conscious if my grooming isn't right.	0.157	0.330
14. I usually wear whatever is handy without caring how it looks.		0.353
15. I like the way my clothes fit me.	0.632	
16. I don't care what people think about my appearance.	0.423	0.293
17. I take special care with my hair grooming.	0.130	0.336
18. I dislike my physique.	0.657	
19. I am physically unattractive.	0.567	0.208
20. I never think about my appearance.	0.179	0.493
21. I am always trying to improve my physical appearance.		0.564
Explained Variance	31.5%	11.7%

Internal Consistency

Internal Consistencies for MBSRQ-AS Russian version were acceptable. Cronbach's coefficient for the Appearance Orientation subscale was .65, and for Appearance Evaluationas .75. For the three additional subscales of the MBSRQ-AS, Cronbach's missed word? were .82 for Body Areas Satisfaction Scale (BASS), and .72 for Self-Classified Weight subscale, but it was quite low for the Overweight Preoccupation subscale .58.

Test-Retest Reliability

Test-Retest correlations were acceptably high: Appearance Evaluation $r=.73$, ($p>.001$), Appearance Orientation $r=.65$, ($p>.001$), Body Areas Satisfaction Scale $r=.77$, ($p>.001$), Overweight Preoccupation $r=.77$, ($p>.001$) and Self-Classified Weight $r=.71$, ($p>.001$)

Convergent and Discriminant Validity

Correlations between the five MBSRQ-AS scales and Russian Body Image Questionnaire showed significant relations. As can be seen from the Table 3, Appearance Evaluation ($r=-.404$, $p>.05$) and Body Areas Satisfaction Scales ($r=-.573$, $p>.01$) are negatively correlated with Body Image Questionnaire, whereas Overweight Preoccupation ($r=.398$, $p>.05$) and Weight Classification ($r=.417$, $p>.05$) scales correlate positively, only Appearance Orientation Scale ($r=.037$, $p>.05$) was not correlated at all, as was expected, since the Body Image Questionnaire only assesses the level of satisfaction with one's body, and not the extent of investment in one's appearance. Regarding discriminant validity, Self-Esteem Scale only correlated with Appearance Evaluation ($r=-.288$, $p>.01$) and Body Areas Satisfaction Scale ($r=-.282$, $p>.01$), however, the correlations were low.

Table 3 – Correlations between five MBSRQ-AS scales and Body Image Questionnaire (Russian) and Rosenberg’s Self Esteem Scale

	APPEVAL	APPOR	BASS	OWFREOC	WTCLASS
BIQ (RUSSIAN)	.420**	.357*	-.675*	.295*	.117*
ROSENBERG'S SE	-.100*	.000	-.200*	.000	.000

* .05 significance
 ** .01 significance

Discussion

In this study researchers attempted to translate and adapt MBSRQ-AS to Russian language. The psychometric properties of the new Russian MBSRQ-AS provide good support that it is an adequate tool to assess body image dimensions in Russian-speaking population.

The two-factor structure of the 19 items belonging to the initial Body Self Relations Questionnaire is consistent with the results of (Brown, et al, 1990). All the factor loading are quite high $>.3$, with the exception of item 11. Vossbeck and Elsebusch (2014) in their translation of MBSRQ-AS to German also had a lower loading for this item. Excluding the item will result in better statistical outcome, however, the question of how one grooms oneself, can carry a significance in clinical setting. Additionally, there is no correlation between these two factors, which suggests that Appearance Evaluation and Appearance Orientation are independent constructs. Also, in comparison with other translations of the MBSRQ-AS by (Untas et al, 2009) in French and (Argyrides, 2013) in Greek, internal consistency and test-retest reliability are quite similar, except

for the Overweight Preoccupation subscale with a quite low internal consistency of .57. As expected, both subscales of the MBSRQ-AS assessing body dissatisfaction were significantly associated with the Body Image Questionnaire by Skugarevki and Sivuha. These results support convergent validity of these measures.

One limitation of our study is that we collected data at two different timeframes, and therefore the composition of questionnaire sets was not completely identical for the various samples. For this reason, we were only able to include subsamples for some of the reliability and validity analyses. Additionally, the body mass index (BMI), which was assessed by self-reported height and weight, and therefore, might be biased by self- presentation. Another major limitation is that 95% of the sample were self-identified as ethnic Kazakhs, for whom Russian is not the first language, even though they reported speaking Russian fluently.

Overall, we believe that the Russian MBSRQ-AS is adequate in screening for body image issues in non-clinical Russian-speaking population.

References

- Argyrides M., Kkeli N. (2013) Multidimensional body-self relations questionnaire– appearance scales: psychometric properties of the greek version. *Psychological reports: measures & statistics* 113, 3, pp. 885-897.
- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). Arlington, va: american psychiatric publishing.
- Brown T., Cash T., Mikulka P. (1990) Attitudinal body-image assessment: factor analysis of the body-self relations questionnaire. *Journal of personality assessment*, 55, pp. 135–144
- Cash T. (2004). *Body image: past, present, and future*. *Body image*, pp. 1–5.
- Cash, T. (2000). *MBSRQ users' manual* (3rd revision).
- Cash T., Smolak L. (eds.). (2011) *Body image: a handbook of science, practice, and Prevention*. New York: Guilford press.
- Cash T., Pruzinsky T. (2002) *Body image: a handbook of theory, research and clinical practice*. New York: Guilford.
- Fardouly J., Vartanian L. (2015) Social media and body image concerns: current research and future directions. *Current opinion in psychology*, pp.1-5
- Fardouly J., Pinkus R., Vartanian L. (2017) The impact of appearance comparisons made through social media, traditional media, and in person in women’s everyday lives. *Body image* pp. 20, pp. 31–39
- Neagu A. (2015) *Body image: a theoretical framework*. *Anthropology review*.
- Pruzinsky (EDs.), *Body image: a handbook of theory, research, and clinical practice*. New York: Guilford, pp 142-154.
- Rosenberg, M. (1965) *Society and the adolescent self-image*. Princeton, NJ: Princeton university press.
- Sperber A. (2004) Translation and validation of study instruments for cross-cultural research. *Gastroenterology*, pp. 124–128
- Thompson J., van den Berg P. (2002) Measuring body image attitudes among adolescents and adults. In T.F. Cash & T.

Untas A., Koleck M., Rasclé N., Borteyrou X. (2009). Psychometric properties of the French adaptation of the multidimensional body self relations questionnaire – appearance scales. *Psychological reports*, 105, pp 461–471.

Skugarevki O., Sivuha S. (2006) Body image: development of the assessment tool. *Psychodiagnosics*. pp. 40-48.

Sousa V., Rojjanasrirat W. (2010) Translation, adaptation and validation of instruments or scales for use in cross-cultural health care research: A clear and user-friendly guideline. *Journal of evaluation in clinical practice*, pp. 268-274.

Vossbeck-Elsebusch A., Waldorf M., Legenbauer T., Bauer T., Cordes M., Vocks S. (2014) German version of the multidimensional body-self relations questionnaire – appearance scales (MBSRQ-AS): confirmatory factor analysis and validation, pp. 191–200

World health organization (1996). *Multiaxial classification of child and adolescent psychiatric disorders: the icd-10 classification of mental and behavioural disorders in children and adolescents*. Cambridge: Cambridge university press.

Yamamiyaa Y., Cash T., Melnykb S., Posavacc H., Posavacd S., (2005) Women’s exposure to thin-and-beautiful media images: body image effects of media-ideal internalization and impact-reduction interventions, pp. 74–80

Альмухамбетова Б.Ж.¹, Токсанбаева Н.К.²

¹докторант, Жетысуйский государственный университет им. И. Жансугурова,
Казахстан, г. Талдыкорган, e-mail: bibigulya74@mail.ru

²доктор психологических наук, профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: Nurgul.Toksanbaeva@kaznu.kz

**ПРОЯВЛЕНИЕ ТРЕВОЖНОСТИ У СТУДЕНТОВ С ОСОБЫМИ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ**

На современном этапе развития системы высшего образования нашей страны особую актуальность имеет процесс интегрированного обучения молодежи с особыми образовательными потребностями, признанный гуманным всем мировым сообществом. По окончании учебного заведения современный студент должен обладать как высокой профессиональной подготовкой, так и набором личностных качеств, как: активность, самостоятельность, уверенность, способность быстро и успешно адаптироваться в новых условиях. Важнейшим условием формирования перечисленных качеств у студента с особыми образовательными потребностями является наличие состояния эмоционального комфорта, чувства жизнерадостности, не сопровождающегося проявлением тревожности. В рамках нашего исследования делается сравнительный анализ научных работ казахстанского и зарубежного опыта изучения проявления тревожности у студентов с особыми образовательными потребностями в процессе обучения.

Для изучения данного вопроса организовано эмпирическое исследование, в котором приняли участие 25 студентов с особыми образовательными потребностями нашего вуза. В ходе проведения диагностического исследования по изучению проявления тревожности у студентов с особыми образовательными потребностями в процессе обучения применялись следующие методы психологического исследования: анализ литературных источников, психодиагностические методы и другие приемы обобщения научного материала и практического опыта.

Выявлены уровни, характер тревожности и разработаны рекомендации, направленные на формирование адекватного уровня тревожности и укрепление эмоционального благополучия студентов с особыми образовательными потребностями.

Полученные в ходе проведения исследования результаты позволили сделать вывод о том, что в проявлении тревожности у студентов с особыми образовательными потребностями в процессе обучения участвует целый комплекс факторов (половозрастных, социально-психологических, физиологических препятствий), обуславливающих поведенческие реакции фрустрирующего характера. И именно поэтому по причине несовпадения возможностей, приоритетов наблюдается повышение нормативного уровня тревожности. Психопрофилактика по преодолению тревожности у студентов с особыми образовательными потребностями должна носить личностно-ориентированный характер и концентрироваться на тех личностных характеристиках и факторах социума, которые являются возможными причинами тревоги.

Практическая значимость исследования в том, что полученные результаты могут быть использованы субъектами образовательного пространства в процессе обучения.

Ключевые слова: тревожность, психологические особенности студентов с особыми образовательными потребностями, процесс обучения.

¹Almukhambetova B.Zh. ²Toksanbaeva N.K.

¹Doctoral student, I.Zhansugurov Zhetysu State University,
Kazakhstan, Taldykorgan, e-mail: bibigulya74@mail.ru

²Doctor of Psychology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: Nurgul.Toksanbaeva@kaznu.kz

Manifestation of Students' anxiety With Special Educational Needs in the Process of Studying

At the modern stage of development of the system of higher education in our country, the process of integrated education of young people with special educational needs is of particular relevance, recognized as humane by the whole world community. After graduating an educational institution, the current student should have both high professional training and a set of personal qualities: activity, independence, confidence, the ability to quickly and successfully adapt to the new conditions. The most important condition for the formation of these qualities in a student with special educational needs is the presence of a state of emotional comfort, a sense of cheerfulness not accompanied by a manifestation of anxiety. In the framework of our research, we make a comparative analysis of the scientific work of Kazakhstan and foreign experience studying the manifestations of anxiety among students with special educational needs in the learning process. An empirical study was organized to study this issue, in which 25 students participated with special educational needs of our university. During the diagnostic study of anxiety among students with special educational needs in the learning process, the following methods of psychological research were used: analysis of literary sources, psychodiagnostic methods and other methods of generalization of scientific material and practical experience. The levels, the nature of anxiety and recommendations aimed at the formation of an adequate level of anxiety and strengthen the emotional well-being of students with special educational needs. The results obtained in the course of the study led to the conclusion that the manifestation of anxiety in students with special educational needs in the learning process involves a range of factors (age, socio-psychological, physiological obstacles), causing behavioral reactions frustrating character. And that is why, due to the mismatch of opportunities and priorities, there is an increase in the normative level of anxiety. Psychoprophylaxis to overcome anxiety in students with special educational needs should be personally oriented and focus on those personal characteristics and factors of society that are possible causes of anxiety. The practical significance of the study is that the results can be used by the subjects of the educational space in the learning process.

Key words: anxiety, psychological characteristics of students with special educational needs, the learning process.

¹Альмухамбетова Б.Ж., ²Тоқсанбаева Н.Қ.

¹докторант, I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Талдықорған қ., e-mail: bibigulya74@mail.ru

²п.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Nurgul.Toksanbaeva@kaznu.kz

Оқыту процесінде ерекше білім беруді қажет ететін студенттерде алаңдаушылықтың пайда болуы

Қазіргі кезеңде бүкіләлемдік қауымдастық гуманды деп таныған ерекше білім беруді қажет ететін жастарды кіріктірілген оқу үрдісіне сай оқыту – еліміздің жоғары білім беру жүйесінің даму кезеңіндегі өзекті мәселелердің бірі. Біздің ойымызша, жоғары оқу орнын тәмамдаған студент жоғары кәсіби даярлықпен қатар өз бойына тұлғалық қасиеттерді сіңіруі қажет: белсенділік, дербестік, өзіне сенімділік, жаңа жағдайларға жылдам бейімделу, табысты болуға ұмтылу. Аталған қасиеттерді ерекше білім беруді қажет ететін студенттердің бойында қалыптастыру үшін алаңдаушылық сезімді болдырмау, оларға эмоционалды психологиялық комфортты (жайлы) жағдай туғызу қажет. Біз зерттеу жұмысы барысында қазақстандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне салыстырмалы талдау жасадық. Мақсатымыз – оқу процесінде ерекше білім беруді қажет ететін студенттердің алаңдаушылығының зерттелу деңгейін анықтау. Осы мәселені анықтау үшін эмпирикалық зерттеу ұйымдастырдық. Оған университеттің ерекше білім беруді қажет ететін 25 студенті қатысты. Оқу барысында психологиялық зерттеудің келесі әдістері қолданылды: әдеби көздерді талдау, психодиагностикалық әдістер және ғылыми материал мен практикалық тәжірибені жинақтаудың басқа да тәсілдері. Алаңдаушылық деңгейі, сипаты анықталды және ерекше білім беру қажеттіліктері бар студенттердің алаңдаушылық деңгейін қалыптастыруға және эмоциялық салауаттылығын нығайтуға бағытталған ұсыныстар әзірленді. Зерттеу жүргізу барысында алынған нәтижелер ерекше білім алу қажеттілігі бар студенттердің алаңдаушылығына оқыту үдерісінде фрустрациялық сипаттағы мінез-құлықтық реакцияларға себепші болатын факторлардың (жыныстық-жас, әлеуметтік-психологиялық, физиологиялық ке-

дергілер) тұтас кешені қатысатыны туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Сондықтан да мүмкіндіктердің, басымдықтардың сәйкес келмеуіне байланысты алаңдаушылықтың нормативтік деңгейінің артуы байқалады. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар студенттердің алаңдаушылығын жеңу бойынша психопрофилактика жеке тұлғаға бағытталған сипат алып, дабылдың ықтимал себептері болып табылатын социум факторларына және жеке сипаттамаларына шоғырлануы тиіс. Зерттеудің практикалық маңыздылығы алынған нәтижелерді оқыту процесінде білім беру кеңістігінің субъектілері пайдалана алады.

Түйін сөздер: алаңдаушылық, ерекше білім беруді қажет ететін студенттердің психологиялық ерекшеліктері, оқыту процесі.

Введение

Перспективы развития в социальной и экономической жизни общества чаще всего зависят от модернизации законодательно-нормативной базы этой страны. Произошедшие за последние десятилетия перемены в казахстанском образовательном пространстве являются средством достижения качества современного образования, это шаг вперед, путь к продвижению, совершенствованию и фундаментальный фактор успеха страны. В Государственной программе развития образования Республики Казахстан на период 2011-2020 годы указано о том, что преподавание в школах, вузах детям с особыми образовательными потребностями должно проводиться вместе с другими нормально развивающимися их сверстниками, и эта проблема выделена одним из приоритетных направлений Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2011 – 2020 годы (Назарбаев, 2015). Согласно программе, детей с особыми образовательными потребностями нет необходимости обучать в специальных интернатах, необходимо дать возможность им ощущать себя обыкновенным школьником или студентом. В свое время Выготский Л.С. в теории о единстве возрастных закономерностей развития нормального и аномального ребенка указывал, что есть огромный резерв здоровых задатков у аномального ребенка, для раскрытия которых необходима его интеграция в жизнь, а целью интеграции должна выступать организация им соответствующих условий (Выготский, 2003: 359). Нынешняя статистика показывает нам весьма не радостные данные, сообщая рост с каждым годом числа детей с особыми образовательными потребностями. Анализ международного опыта включения детей с особыми образовательными потребностями в общий процесс обучения показывает, что, несмотря на появление у них возможности общаться с ровесниками, включаться в одинаковые виды деятельности (ставя разные задачи),

участвовать в совместных проектах, принятии групповых решений, и т.д., у детей с особыми образовательными потребностями, эмоциональный комфорт, чувство жизнерадостности сопровождаются с проявлением тревожности. Из всех познавательных процессов эмоциональный аспект является базовым при адаптации человека к социуму, при включении его в образовательный процесс, ведь субъективное выполнение разнообразных социальных ролевых функций преобразует личность и окружающий его мир. Именно повышенная тревожность, как отмечают исследователи (Ханин, 1978:94), (Костина, 2005:198), (Прихожан, 2013:115), затрудняет адаптационный период в процессе обучения у детей с особыми образовательными потребностями. Повышенная тревожность и психика обучающегося являются взаимозависимыми факторами, отражающимися на следующих психических сферах: эмоциональной, интеллектуальной, мотивационной, коммуникационной.

Обзор и анализ психолого-педагогической литературы позволяют обозначить основные аспекты рассматриваемого нами вопроса: обозначение понятия «тревожность» в зарубежных психолого-педагогических исследованиях З.Фрейда, К.Хорни, Э.Фромм; исследование общепсихологической природы выражения тревожности Л.М. Костина (Костина, 2005); П.В. Румянцева (Румянцева, 2006); исследование роли тревожности у детей с аффективными и поведенческими расстройствами Р.Лазарус (Лазарус 1970); В.М. Астапов (Астапов 2008). В психолого-педагогических исследованиях определение понятия «тревожность» рассматривается учеными с различных позиций: либо как явление, возникающее в определенных условиях, обусловленное ситуацией; либо как субъективный параметр (Астапов, 2008). В мире эмоции тревога человека имеет настолько распространенную картину, что сейчас невозможно однозначно выделить, с какого точно времени развития человека можно делать анализ исходного пункта ее возникновения. Ч. Рикрофт (1968) – «тревога –

это состояние, связанное с будущим»; Х. Базовиц (1955) – «тревога может возникнуть от стимула с угрожающим смыслом для данного индивида, актуализация прошлых событий, предвещающая опасность». В исследованиях российских ученых Н.Д. Левитов (1963) рассматривает неуверенность, заниженную самооценку как источник возникновения тревоги; А.И. Захаров (1990) обращает внимание на то, что «тревожность имеет возрастные особенности возникновения и имеет ситуационный характер». Известно, что психологическая проблема тревоги складывается из нормального и патологического видов тревоги. По мнению зарубежных ученых, обычная тревога – неотъемлемая часть жизни человеческой, поэтому она свойственна всем, а патология тревоги может быть следствием фрустрации. Таким образом, активное изучение проблемы тревожности в научной литературе делает возможным конкретизировать два следующих факта: если, с одной стороны, тревожность – это внутренний детерминант, генерирующий адаптивные возможности личности, с другой стороны, повышенный уровень тревожности – это затруднения в формировании адекватного представления о своих личностных качествах, особенно у юношеской возрастной категории (Карпенко, Петровский, Ярошевский, 1998). Значительность тревожности, в целом, эмоциональной сферы в процессе восполнения расстройств и интеграции в социум детей с аффективными и поведенческими расстройствами многократно отмечалась в научных исследованиях (Земцова, 2013; Прихожан, 2001; Плаксина, 2000; Солнцева, 2006) и др. Общие качества эмоции, их значение в жизни людей с особыми образовательными потребностями, с позиции различных психологических, патопсихологических концепций рассматривается в зависимости от возрастных характеристик и вида расстройств. Тем не менее, проблема исследования тревожности и оказывание психолого-педагогической помощи подросткам, юношам, студенческой молодежи с особыми образовательными потребностями относится к малоразработанным. Известно, что функциональные, физиологические расстройства не могут влиять в целом на возникновение эмоции у личности, однако, ограничения, связанные со здоровьем человека, приводят его к некоторым изменениям в эмоциональном отношении, согласно трудам Л.С. Выготского (1983), М.И. Земцова (1978), А.Г. Литвак (1985), Л.И. Плаксина (1997), Л.И. Солнцева (1999), к «различным сторонам дей-

ствительности, формируя определенную особенность в переживании проблем, вызванных состоянием их здоровья» (Выготский, 2003). В разных возрастных периодах эти особенности переживания проблем выражаются в субъективном психологическом состоянии человека, влияя на его социальные связи и отношения. Переживание своего состояния и еще многих других социальных проблем у молодого человека с особыми образовательными потребностями, проявляющееся в тревожности, отличается своей остротой с точки зрения жизненных перспектив (Румянцева, 2001). Студенческий возраст – это период серьезных психологических изменений, начинающийся с формирования самооценки личности и заканчивающийся созреванием чувства доверия к миру (Менделевич, 2007). В связи с этим, очень часто многие молодые люди, поспевающие (даже опережающие) в интеллектуальном развитии своих здоровых сверстников, не живут полной жизнью, у них не формируются достаточная мотивация и навыки общения, результатом чего являются их повышенное тревожное состояние, выраженное либо в замкнутости, либо в отгороженности от людей (Стуре, Обухова, Гуслова, 2001). В своих исследованиях под понятиями «тревожность, тревога» мы можем обозначить основную форму реакции организма и согласны с позицией Прихожан А.М., которая рассматривает тревожность как «переживание эмоционального дискомфорта, предчувствие и ожидание неблагоприятности, опасности» (Прихожан, 1983: 42-50). Вместе с тем, известно, что высокая учебная нагрузка массово подвергает студентов к стрессу, что в свою очередь также может приводить у них к проявлению тревожных состояний. Эти факты подкрепляют актуальность нашей работы, так как исследование нами было проведено в контексте учебной направленности студентов с особыми образовательными потребностями.

Таким образом, нами было организовано и проведено эмпирическое исследование по изучению уровня тревожности у студентов с особыми образовательными потребностями в процессе обучения, в нашем вузе. Был сформирован банк данных об обучающихся с особыми образовательными потребностями. Исследование проходило в трех учебных корпусах университета, участвовали в исследовании все студенты группы, в которых обучались ребята с особыми образовательными потребностями. Все испытуемые выразили согласие на до-

лю в исследовании. В исследовании приняли участие 140 студентов различных направлений подготовки, из них основная для нас выборка – студенты с особыми образовательными потребностями – 25 человек. Данная выборка была гетерогенной (мужчины и женщины). В группу вошли испытуемые в возрасте 18-21 год: с нарушениями опорно-двигательного аппарата 13 студентов, нарушения зрения – 6, нарушения слуха – 4, нарушения речи – 2 студента. Исследование проводилось в период с 22 по 27 октября.

Предметом исследования является проявление тревожности у студентов с особыми образовательными потребностями в процессе обучения.

Цель исследования состояла в изучении тревожности у студентов с особыми образовательными потребностями в процессе обучения.

Основная задача исследования состояла в изучении теоретических взглядов отечественных и зарубежных исследователей на тревожность; в проведении теоретического анализа взаимосвязи тревожности и процесса обучения; выяснений проявления уровня тревожности у студентов с особыми образовательными потребностями нашего вуза в процессе обучения.

Объектом исследования являются процесс обучения и эмоциональная сфера студента.

Гипотеза: Для студентов с особыми образовательными потребностями процесс обучения сопровождается проявлением тревожности и негативно отражается на их учебно-познавательной деятельности.

Методологической основой нашего исследования явились концепции тревожности З. Фрейда, К. Хорни, К. Изарда, В.М. Астапова, А.М. Прихожан и др.

Материал и Методы

Для проведения исследования мы использовали следующие методы:

– теоретические: анализ, обобщение, систематизация научных сведений по теме исследования; эмпирические: опрос; методы количественного анализа: проценты, баллы; методы интерпретации: генетический;

– диагностические методики исследования: анкетирование; методика изучения уровня и характера тревожности Филлипса; методика изучения уровня и характера тревожности Ч. Спилбергера, в адаптации Ю.Л. Ханина.

База исследования: Исследование проводи-

лось на базе Жетысуйского государственного университета имени И. Жансугурова.

В целях выявления степени удовлетворенности качеством организации образовательного процесса в нашем ВУЗе было проведено анкетирование студентов с особыми образовательными потребностями.

Результаты и Обсуждение

Анализируя полученные данные по анкетированию, мы получили следующие результаты:

На вопрос «Устраивает ли Вас получение высшего образования в вашем ВУЗе?» «да» ответили 100% процентов респондентов, это позволяет охарактеризовать процесс обучения, в целом процесс подготовки их как будущих специалистов к жизнедеятельности, в данной ситуации, для них положительным.

«Что необходимо для эффективности получения Вами высшего образования?» – 72,7% процентов обучающихся с ООП обозначили интерес к выбранной специальности (профессии), что свидетельствует о том, что у них есть потребность в учебной и профессиональной деятельности, в саморазвитии, в самопознании. Это говорит и о мотивационной готовности лиц с ООП к профессиональному развитию. На этот же вопрос 27,3% респондентов отметили необходимость гарантии их дальнейшего трудоустройства, данный факт подтверждает у студентов сложность конкуренции для них на рынке труда по состоянию здоровья и возможность их профессиональной самореализации.

На вопрос «Какая форма получения высшего образования для Вас была бы удобной?» 100% респондентов назвали очную (дневная) форму обучения, при этом, что 60% студентов выборки имеют нарушения опорно-двигательного аппарата. Хотелось бы отметить целенаправленную готовность лиц с ООП к получению профессиональных знаний.

Ответы на вопрос «Знакома ли Вам форма дистанционного обучения?» были следующие: у 27,2% – ответ положительный, 36,4% – ответили «нет» и «частично знакомы» 36,4% – респондентов. О функционировании и доступности современной формы обучения, реализуемой в основном применением информационно-телекоммуникационных сетей, основная масса респондентов в неведении, что ставит вопрос о необходимости ориентирования всех субъектов образовательного пространства в эту область. Полученные данные отражены в диаграмме 1.

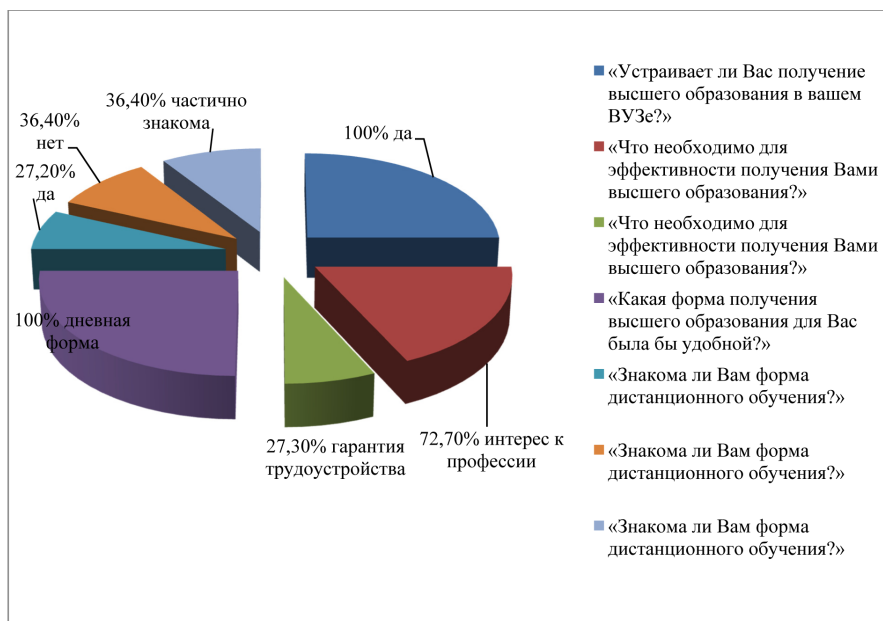

Диаграмма 1 – Результаты анкетирования студентов с особыми образовательными потребностями

Для выявления факторов тревожности, влияющих на эмоциональное состояние, процесс обучения студентов, отношения с социумом, был проведен тест Филлипса. Опросник Филлипса относится к стандартизированным психодиагностическим методикам, дает возможность оценить тревожные переживания, связанные с

различными областями учебной деятельности. Цель методики – в изучении уровня и характера тревожности, связанной с учебной деятельностью. Опросник состоит из 58 вопросов, которые были предложены в нашем случае в письменном виде. Каждый вопрос требует ответа «Да» или «Нет».

Таблица 1 – Распределение испытуемых по уровню и характеру тревожности, связанной с учебной деятельностью

№	Факторы	Нормальный уровень		Повышенный уровень		Высокий уровень	
		число	%	число	%	число	%
1	Общая тревожность	15	60	8	32	2	8
2	Переживание социального стресса	18	72	5	20	2	8
3	Фрустрация потребности достижения успеха	17	68	7	28	1	4
4	Страх самовыражения	7	28	18	72	0	0
5	Страх ситуации проверки знаний	15	60	9	36	1	4
6	Страх не соответствовать ожиданиям окружающих	12	52	11	44	2	8
7	Низкая физиологическая сопротивляемость стрессу	16	64	5	20	4	16
8	Проблемы и страхи в отношениях с учителями	17	68	6	24	2	8

По результатам исследования, как видно из таблицы 1, повышенный и высокий уровни по шкале «Общая тревожность» имеют 10 студентов, т.е 40% испытуемых. Такие

показатели указывают на склонность личности переживать тревожность разного уровня напряжения в процессе обучения, во взаимодействии с окружающими. Нормальный уро-

вень тревожности имеют 15 студентов с ООП, т.е 60% испытуемых. Для них обучение в вузе и требования вуза соответствуют их возможностям, и это создает картину нормальной жизнедеятельности, профессионального развития в учебном процессе, установления благоприятных взаимоотношений с окружающими. Довольно большая часть испытуемых – 72% (18 человек), не испытывают социальный стресс. Это прекрасный показатель их позитивных и благополучных взаимоотношений с социумом. Процент студентов, испытывающих стресс на повышенном уровне, – 20% (5 человек) и на высоком уровне 8% (2 человека). Подобные данные показывают напряженное, негативно окрашенное эмоциональное состояние, являющееся предпосылкой развития тревожности как факта социального стресса. Фактор фрустрации потребности достижения успеха показывает следующее: у 68% (17 человек) – нормальный уровень, это говорит о том, что большинство обследуемых готовы к процессу обучения и не испытывают страх. У 28% (4 человека) – повышенный и 4% испытуемых (1 человек) – высокий уровень по этому фактору, что является свидетельством негативно окрашенных эмоций. Но в то же время у 72% испытуемых (18 человек) – показатели повышенного уровня страха самовыражения. Исходя из этих данных, мы предполагаем, что этот фактор, возможно, имеет место в определенных жизненных ситуациях студентов с ООП (например, при их публичном выступлении перед группой и т.д., то есть, причина возникновения связана с их функциональным состоянием здоровья), и может являться ведущим фактором над другими эмоциями. Это группа испытуемых, у которых присутствуют сложности в донесении до окружающих информации о себе, свободно выражать свои желания в словах, действиях, в силу наличия внутреннего барьера. 28% (7 человек) обследуемых не имеют психоэмоциональных сложностей в самовыражении. Это более смелые в социальном и эмоциональном плане личности, способные легко находить формы общения со своим окружением. Вместе с тем, сюда добавляются и страх несоответствия ожиданиям окружающих, повышенный уровень которого выявлен у 44% (11 человек) и у 8% (2 человек) испытуемых высокий уровень. То есть, возможно, студенты с ООП не

раскрываются еще и потому, что опасаются тревожиться о том, насколько «адекватно» и «безошибочно» они будут выглядеть в глазах сверстников. И этот результат также говорит о том, что эта группа ориентирована на мнение и оценку окружающих и им необходима психолого-педагогическая, социальная поддержка. 52% (12 человек) испытуемых не испытывают страх несоответствия ожиданиям окружающих. Для данной группы более важны их собственные представления и оценка действительности, они больше ориентированы на свои ценности и интересы. 4% (1 человек) респондентов испытывают сильный, и 34% (9 человек) – менее сильный страх проверки их знаний. Для данной группы респондентов характерна тревожность в ситуации проверки их возможностей и достижений. Напротив, у 60% испытуемых (15 студентов) в ситуации проверки знаний не возникают чувства тревожности и благоприятно относятся к оценке их знаний и умений. У 24% испытуемых (6 студента) повышенный и у 8% испытуемых (2 студента) высокий уровень отрицательных эмоциональных чувств, выраженных в состоянии тревоги во взаимоотношениях с учителями. 68% обследуемых (17 студентов) испытывают уверенность в своих силах, и страх в отношениях с учителем не имеет для них места. 20% (5 студентов) обследованных студентов имеют повышенный уровень, и 16% (4 студента) испытуемых высокий уровень низкой физиологической сопротивляемости стрессу. В поведении этих обследуемых можно наблюдать низкую приспособляемость к проблемным-стрессогенным ситуациям. 64% испытуемых (16 студентов) имеют нормальную физиологическую сопротивляемость стрессу, что говорит о том, что возможные условия для появления тревожности у них не физиологического, а социального характера. Таким образом, по результатам проведения методики изучения уровня и характера тревожности Филлипса можно сказать, что данная группа испытуемых характеризуется в основном нормальным уровнем тревожности, за исключением некоторых респондентов, у которых проявляется склонность к повышенному и высокому уровням тревожности по отдельным факторам.

Полученные данные отражены в диаграмме 2.

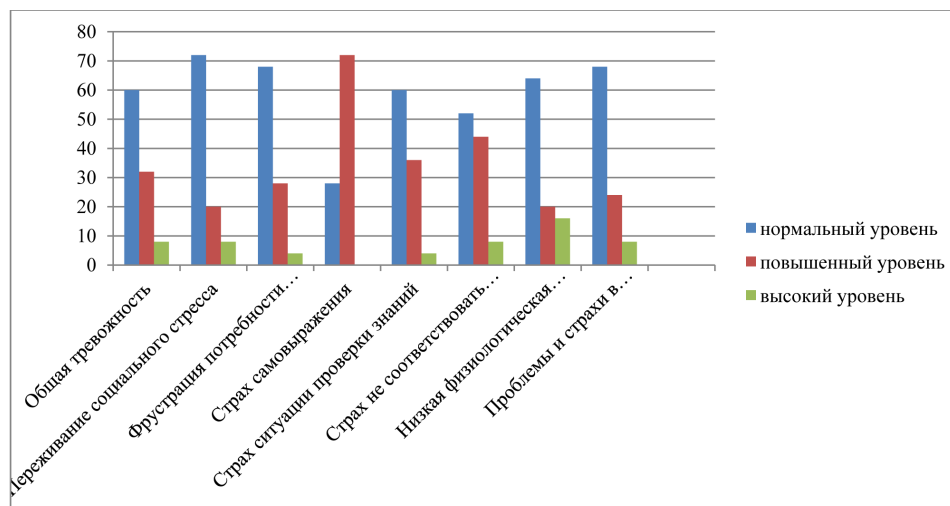

Диаграмма 2 – Уровень и характер тревожности, связанной с учебной деятельностью

Следующая методика, которую мы использовали в своей работе, это методика Ч.Д. Спилбергера в адаптации Ю.Л.Ханина. Данная психометрическая методика является надёжным, информативным и адекватным способом самооценки уровня тревоги как в данный момент (ситуативная тревожность (СТ) как состояние), так и тревожных расстройств как устойчивой характеристики человека (личностная тревожность (ЛТ), отражающая склонность индивидуума воспринимать большой круг ситуаций как угрожающие, потенциально опасные и реагировать на них состоянием тревоги. Данная методика представлена в виде опросника из 40 вопросов. Анализируя полученные данные по результатам опросника Спилбергера, мы получили разделение нашей выборки по двум группам по выраженности личностной тревожности (ЛТ): 45% респондентов с умеренным уровнем личностной тревожности (от 31 до 44 баллов), 55% респондентов с высоким уровнем личностной тревожности (более 45 баллов). Ситуативная тревожность (СТ): 74% респондентов показали умеренный уровень тре-

вожности, у 26% респондентов – высокий уровень ситуативной тревожности. Таким образом, у студентов с особыми образовательными потребностями нашего вуза на начало учебного года умеренный уровень ЛТ у 45% и СТ у 74% обследованных. В целом по группе наблюдается умеренный уровень ситуативной тревожности и высокий уровень личностной тревожности. Это говорит о том, что состояние тревожности у больше 70% обследуемых, более или менее благополучны, возможно, встречаются моменты, когда возникает дискомфорт и беспокойство, необъяснимое возникнувшими условиями. 30% обследуемых оказались высокотревожными студентами, подверженными заикливаться на неблагоприятных эмоциях, сталкиваясь с различными ограничениями, испытывают отчаяние, склонны воспринимать угрозу своей самооценке и жизнедеятельности в обширном диапазоне ситуаций и реагировать выраженным состоянием тревожности.

Полученные данные отражены в диаграмме 3.

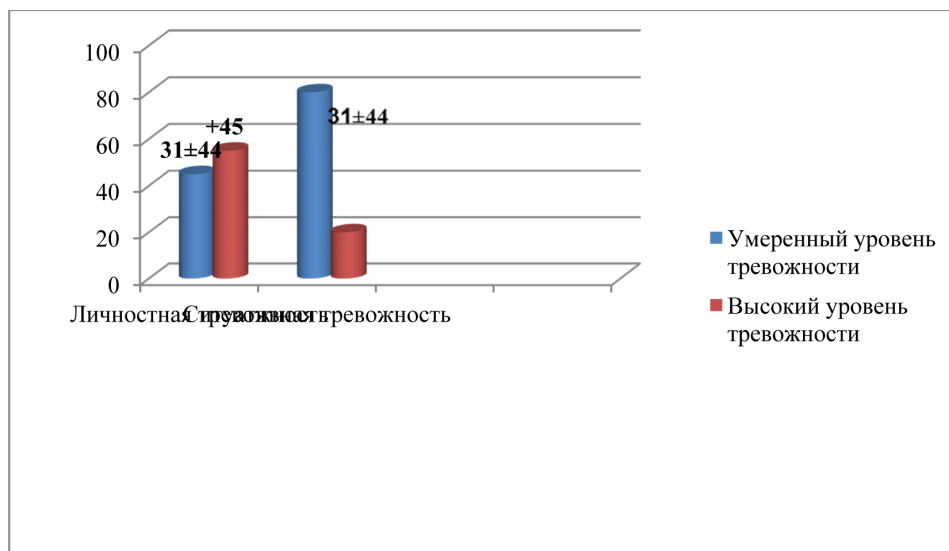

Диаграмма 3 – Уровни личностной и ситуативной тревожности

Заключение

Таким образом, гипотеза нашего исследования частично была подтверждена. Используя полученные результаты исследования, мы сможем сделать вывод о том, что повышенный и высокий уровни тревожности у студентов с ООП могут возникнуть из-за следующих обстоятельств:

Боязнь выразить свои возможности, боязнь возможности ошибиться, присутствие неуверенности и страха, проявляющееся в беспредметном опасении, как следствие заниженная самооценка.

Ситуация оценивания и проверки в процессе обучения и предъявление высоких требований учителем. Основаниями в данном случае для возникновения тревоги мы считаем, возможно, показатели состояния здоровья, связанные с проявлениями заболевания, а также недостаточно сформированную саморегуляцию личности в конкретной, волнующей ситуации.

Социально-психологические ситуации (стрессоры): информационная перегрузка, конкуренция (соревнования), ожидание негативной оценки и т.д.

В ходе проведенного исследования было выявлено у более 30% испытуемых наличие повышенного и высокого уровней тревожности. Также наблюдались высокие показатели и по отдельным факторам, почти у всех обследуемых, это, например, страх в самовыражении, страх несоответствия ожиданиям окружающих, низкая физиологическая сопротивляемость стрессу и т.д. Как мы видим по результатам исследова-

ния, высокий процент по шкале «Общая тревожность» имеют 34% испытуемых (10 человек). Такие показатели свидетельствуют о том, что эти студенты склонны переживать тревожность разной степени интенсивности, находясь в учебной деятельности: в процессе обучения, проверки и оценки знаний, а также в процессе общения и взаимодействия с учителями и сверстниками. Например, у 72% испытуемых присутствует повышенный уровень страха самовыражения. У 44% испытуемых наблюдается повышенная тревожность страха не соответствовать ожиданиям окружающих. У 36% испытуемых наблюдается повышенная тревожность в ситуациях проверки знаний. Таким образом, по результатам проведения первой методики можно сказать, что группа испытуемых характеризуется в основном нормальным уровнем тревожности и лишь у некоторых испытуемых проявляется предрасположенность к повышенному и высокому уровню тревожности по отдельным факторам. Результаты второй методики показали, что в группе испытуемых наблюдается повышенный уровень личностной тревожности, а ситуативная тревожность находится в пределах нормального уровня.

Подводя итог нашей работы, мы можем сказать, что в проявлении тревожности у студентов с особыми образовательными потребностями в процессе обучения участвует целый комплекс факторов (половозрастных, социально-психологических, физиологических препятствий), обуславливающих поведенческие реакции фрустрирующего характера. И именно поэтому по причине несовпадения возможностей,

приоритетов наблюдается повышение нормативного уровня тревожности. Психопрофилактика по преодолению тревожности у студентов с особыми образовательными потребностями должна носить личностно-ориентированный характер и сконцентрироваться на тех личностных характеристиках и факторах социума, которые являются возможными причинами тревоги. Работа должна быть ориентирована между всеми субъектами образовательного пространства и комплексно осуществляться по возрастным, половым, индивидуальным характеристикам личности. На студенческом этапе следует обратить внимание, на наш взгляд, на укрепление «Я-концепции» личности, ее отношению к

себе, формированию адекватной самооценки и конструктивному разрешению возникающих у нее внутренних и внешних конфликтов. А также существенную роль играет обеспечение индивида необходимым набором средств и способов действий и поведения в значимых для него ситуациях, выработка индивидуальной эффективной модели поведения.

На основе выявленных в ходе эксперимента видов тревожности разработаны нами система коррекционных, реабилитационных мероприятий, направленных на формирование адекватного уровня тревожности и укрепление эмоционального благополучия студентов с особыми образовательными потребностями нашего вуза.

Литература

- Назарбаев Н.А. Программа «100 конкретных шагов» Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева - газета «Казахстанская правда» от 06 мая 2015 г. - №80 (27956). - С. 3-5.
- Астапов В. М. Актуальные проблемы современной психологии – проблема тревожности. Хрестоматия / Астапов В. М. - Москва, 2008. – С. 107-110.
- Карпенко Л., Петровский А., Ярошевский М. Краткий психологический словарь. Ростов-на Дону: Феникс. – электронный ресурс <https://psychology.academic.ru/2689/тревожность>
- Выготский Л.С. Основы дефектологии. - Учебники для вузов. Специальная литература. СПб.: Лань, 2003. – 16 с.
- Костина Л.М. Методы диагностики тревожности. /Костина Л.М. - СПб.:Речь, 2005. - 198 с.
- Лучков, В.В., Певзнер М. С. Значение теории Л.С Выготского для психологии и дефектологии (idem) //Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. — 1981. — № 4. — С. 60-70.
- Методика изучения уровня и характера тревожности Филлипа azps.ru/tests/tests_philips.htmlhttps. – 2018 г. [Электрон. ресурс]
- Методика изучения уровня и характера тревожности Ч. Спилбергера, в адаптации Ю.Л.Ханина. www.gurutestov.ru/test/168/ -2018 г. [Электрон. ресурс]
- Прихожан А. М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. — М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000. — 304 с.
- Прихожан А. М. Формы и маски тревожности, влияние тревожности на деятельность и развитие личности // Тревога и тревожность.-СПб., 2001. – 125 с.
- Психологический словарь/ <https://www.google.kz/search/186/Дистресс-2018г>. [Электрон.ресурс]
- Румянцева П.В., Микляева А.В. Школьная тревожность: диагностика, профилактика, коррекция. / Румянцева П.В., Микляева А.В – СПб.: 2001. – 115 с.
- The development of inclusive education in the Republic of Kazakhstan//Bulletin deurotalent-FIDJIP Editions du LIPTO). - 2014. – №4. – С. 8-11.
- Ханин Ю. Л. Исследование тревоги в спорте // Вопросы психологии. – 1978. – № 6. – С. 94-106.
- Alexander F., Flagg G.W. Experimental studies of emotional stress // Psychosom. Med. - 1961.-№23.-P. 104-114.
- Arthur RibsBig explanatory psychological dictionary. Volume 2: P-I: in 2 volumes Publisher: Veche, Publisher AST. 2001
- Basowitz M. Anxiety and Stress. London. 1955. -P. 250.
- Dijkers MP. Correlates of life satisfaction among persons with spinal cord injury // Arch Phys Med Rehabil. 1999. - № 80(8). – P.867-876.
- Lazarus R. S. &Opton E. M. The study of Psychological Stress. N. Y. 1966.
- Lazarus R. S. Psychological Stress and the Coping Process. N. Y 1966.
- Martens R. Anxiety and Motor Behavior: a Review // Journal of Motor Behavior. - 1971. - v. 2. P. 52-68.
- Sier P. Intellectual Performance as a Function of the Two Types of Psychological stress. //Journal of Experimental psychology. – 1954. – P. 115-121.
- Spielberger C. D. Anxiety as an Emotional State. In: Anxiety: Current Trends in Theory and Research. N. Y. 1972.
- Teulor J. A., Spence K. The Relationship of Anxiety to the Conditioned Eyelid Response. // Journal of Experimental psychology. – 1951. – v. 41. – P. 81-92.
- Grinker. Roy R. New York: Norton, 1953. Enoch callaway III. Science 04 Dec. 1953. - Vol. 118, - P. 208-222.
- Charles Rycroft A critical dictionary of psychoanalysis by [Charles Rycroft] on Amazon.com.<https://www.amazon.com/critical...1968-08.../B01K3JWMZ8> -

- Campbell E, Jones G. Psychological well-being in wheelchair sport and non-participants // *Adapt PhysActiv Quart.* 1994. - N11(4). –P. 404-415.
- Horney K./ Our internal conflicts // *Collected Works: in 3 volumes / K. Horney.* - Moscow: Meaning. 1997. - Volume 3. – 234 p.
- Wolfe M., A. A. Spector. The main psychological theories in psychoanalysis / transl. - M. : AST. 2006. – 120 p.

References

- Astapov V. (2008) Aktualnye problem sovremennoi psichologiyi – problema trevojnosti. Chrestomaiya. [Actual problems of modern psychology-the problem of anxiety]. Astapov V. M. Moscow, pp.107-110
- Alexander F., Flagg G. (1961) Experimental studies of emotional stress. *Psychosom. Med.* No 23, pp. 104-110
- Basowitz M. (1955) *Anxiety and Stress.* London. 250p.
- Campbell E, Jones G. (1994) Psychological well-being in wheelchair sport and non-participants. *Adapt PhysActiv Quart.* 1(4), pp. 404-415.
- Dijkers M. (1999) Correlates of life satisfaction among persons with spinal cord injury. *Arch Phys Med Rehabil.* Aug; 80(8), pp.867-876.
- Dermanova I. (2002) Spilberg C. v adaptacii Hanin Y. Diagnostika emocionalno-nravstvennogo razvitiya. Issledovanie trevojnosti [Spilberg C. in adaptation of Hanin Y. Emotional and ethical development diagnosis. Anxiety research] SPb., pp.124-126.
- Grinker. Roy R. (1953) New York: Norton, ENOCH CALLAWAY III. *Science* 04 Dec 1953: Vol. 118, 208 p.
- Horney K. (1997) Our internal conflicts. *Collected Works: in 3 volumes.* Moscow: Meaning, Vol. 3, pp. 5- 234.
- Hanin, L. (1978) Issledovaniye trevogi v sporte. Voprosi psichologii [The study of anxiety in sport], *Question of psychology* 6, pp. 94-106
- Kostina L. (2005) *Metody diagnostiki trevojnosti [Methods of diagnostics of anxiety].* SPb.: Speech, 198 p.
- Luchkov, V., Pevzner M. (1981) *Znachenie teorii L.S. Vygotskogo dlya psichologiyi I Karpenko L., Petrovski A, Yaroshevski M.* (1998) *Kratki psichologicheskiy slovar [Short psychology dictionary].* Rostov-na-Donu: Fenix. Retrieved from https://psychology.academic.ru/2689/тревожность_дефектологии [Value of L. S. Vygotsky's theory for psychology and defectology] *Moskow university bulletin. Episode 14, Psychology*, 4, pp. 60-70.
- Lazarus R., Opton E. (1966) *The study of Psychological Stress* N. Y. . 262 p.
- Lazarus R. (1966) *Psychological Stress and the Coping Process.* N. Y. , 352 p.
- Metodologiya issledovaniya urovnya I prirody trevochnosti (2018) [The methodology for the study of the level and nature of anxiety Phillips]. Retrieved from https://azps.ru/tests/tests_phillips
- Martens R. (1971) *Anxiety and Motor Behavior: a Review.* *Journal of Motor Behavior*, vol. 2, pp. 52-68.
- Nazarbayev N. (2015) Programma “100 konkretnih shagov” [Program “100 concrete steps” of the President of the Republic of Kazakhstan N. A.] *Nazarbayev-newspaper “Kazakhstanskaya Pravda”* from may 06, No 80, pp. 3-5.
- Prchojan A. (2000) *Trevojnost u detei I podrostkov; psichologicheskaya priroda I vozrastnaya dinamika [Anxiety in children and adolescents: psychological nature and age dynamics].* M: Moscow psychology-social Institute; Voronezh: Publishing house NPO “MODEK”, 304 p.
- Prchojan A. (2001) *Formy I maski trevojnosti, vliyaniye trevojnosti na deyatelnost I razvitiye lichnosti [The parishioners of the form and the mask of anxiety, the effect of anxiety On the activity and development of personality]* Anxiety. SPb., 125 p.
- Psichologicheski slovar [Psychological dictionary]* Retrieved from <https://www.google.kz/search/186/Distress>
- Rumyantseva P., Miklyaeva A. (2001) *Shkolnaya trevojnost: diagnostika, profilaktika, korrekcia [School anxiety: diagnosis, prevention, correction]* St. Petersburg, 115 p.
- The development of inclusive education in the Republic of Kazakhstan. *Bulletin d eurotalent-FIDJIP Editions du JIPTO*, Vol 4, pp. 8-11
- Ribs A. (2001) *Big explanatory psychological dictionary. Volume 2,* Publisher AST, 316 p.
- Rycroft Ch. (1968) *A critical dictionary of psychoanalysis by [Charles Rycroft]* on Amazon.com. Retrieved from <https://www.amazon.com/critical...1968-08.../B01K3JWMZ8>
- Sier P. (1954) *Intellectual Performance as a Function of the Two Types of Psychological stress.* *Journal of Experimental psychology*, pp. 115-121.
- Spielberger C. (1972) *Anxiety as an Emotional State.* In: *Anxiety: Current Trends in Theory and Research.* N. Y, 215 p.
- Teulor J., Spence K. (1951) *The Relationship of Anxiety to the Conditioned Eyelid Response.* *Journal of Experimental psychology*, vol. 41, pp. 81-92.
- Vygotsky L. (2003) *Osnovy defektologii. Uchebniki dlya vuzov. Specialnaya literature [the Fundamentals of defectology. - Textbooks for universities. Special literatures],* St. Petersburg, 16 p.
- Wolfe M., Spector A. (2006) *The main psychological theories in psychoanalysis.* M. : AST, 120 p.

¹Жұбаназарова Н.С., ²Умирзакова Г.К.

¹п.ғ.к., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zhubanazarova@mail.ru

²әлеуметтік ғылымдар магистрі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: gulzar88.kz@mail.ru

ҚАЗІРГІ ЗАМАН ЖЕТКІНШЕКТЕРІНІҢ ӨЗІНДІК БАҒАЛАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазіргі қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістер келешек ұрпақтың тұлғалық қалыптасу процесі мен олардың әлеуметтік-психологиялық бейімделу деңгейіне айтарлықтай ықпал етуде. Бұл әсіресе ішкі қарама-қайшылықтармен сипатталатын жеткіншектік кезеңде орын алады.

Жеткіншектік кезең өзіндік сана мен мінез-құлықтың қалыптасуы, өзіндік бағалау мен өзіндік қатынастың дербес, тәуелсіз жүйесінің өңделуі. Осындай жағдайлар дамудың осы кезеңіндегі өзіндік бағалау мәселесіне кеңінен тоқталуға негіз болды. Сонымен қатар, түрлі психологиялық және әлеуметтік факторлармен қатар, өзіндік бағалау баланың әлеуметтенуі мен қоғамдық мінез-құлық нормаларының қалыпты жүзеге асуына зор ықпал етеді.

Мақалада қазіргі заман жеткіншектерінің тұлғалық дамуындағы психологиялық ерекшеліктеріне, «өзіндік бағалау» түсінігінің мәні, құрылымы мен қызметтеріне теориялық талдау жасалып, сол теориялық білімнің негізінде өзіндік бағалаудың құрылымдық үлгісі құрылды және оқыту мен тәрбиелеудің қазіргі жағдайындағы жеткіншектердің өзіндік бағалау ерекшеліктерін анықтау көзделді. Соның негізінде 7-10 сынып оқушыларының өзіндік бағалау ерекшеліктері қарастырылды. Сонымен қатар, бұл ғылыми жұмыстың отбасында жеткіншектердің өзара қатынасы мен өзара түсіністігін жақсарту мақсатында және жеткіншектермен жұмыс істейтін педагогикалық кадрларды даярлау ісінде қолданылу қажеттілігі зор болып табылады.

Түйін сөздер: жеткіншектік кезең, өзіндік сана, өзіндік бағалау, «Мен» бейнесі, мінез-құлықтық автономия, құрбылармен қарым-қатынас.

¹Zhubanazarova N.S., ²Umirzakova G.K.

¹Candidate of psychological Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty, e-mail: zhubanazarova@mail.ru

²Master of social Sciences, Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty, e-mail: gulzar88.kz@mail.ru

Features of self-esteem of a modern teenager

Socio-economic changes in modern society have a significant impact on the formation of the personality of the future generation and the level of their socio-psychological adaptation. This occurs in adolescence, characterized by contraindications. Adolescence includes such complex changes as the formation of self-awareness and behavior, self-esteem and the development of an independent, independent system of self-esteem and self-esteem. Such conditions provided the basis for a broad discussion of evaluation at this stage of development. At the same time, along with various psychological and social factors, self-esteem contributes to the normal implementation of the socialization of the child and the norms of social behavior.

The article reveals the essence of the concept of "self-esteem" of psychological characteristics of a modern teenager in the personal development of a modern teenager, forms a structural model of self-esteem on the basis of these theoretical knowledge and defines the characteristics of self-esteem of adolescents in modern conditions of training and education. On its basis, the features of self-assessment of students in grades 7-10. It is also important to apply this scientific work to improve the interaction and understanding of adolescents in the family and to train teachers working with adolescents.

Key words: adolescence, self-knowledge, self-esteem, image "I", autonomy of behavior, relationships with peers.

¹Жұбаназарова Н.С., ²Умирзакова Г.К.

¹к.п.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: zhubanazarova@mail.ru

²магистр социальных наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: gulzar88.kz@mail.ru

Особенности самооценки современных подростков

Социально-экономические изменения в современном обществе оказывают существенное влияние на формирование личности будущего поколения и уровня их социально-психологической адаптации. Это происходит в подростковом возрасте, характеризующемся противоречиями.

Подростковый возраст включает в себя такие комплексные изменения, как формирование самосознания, поведения, развитие самостоятельной системы самоотношений и самооценки. Такие условия послужили основой для широкого обсуждения оценки на данном этапе развития. Вместе с тем, наряду с различными психологическими и социальными факторами, самооценка способствует нормальному осуществлению социализации ребенка и норм общественного поведения.

В статье раскрываются сущность понятия «самооценка», ее структура и функции, психологические характеристики современных подростков в личностном развитии, на основе этих теоретических знаний формируется структурная модель самооценки и определяются особенности самооценки подростков в современных условиях обучения и воспитания. На ее основе рассмотрены особенности самооценки учащихся 7-10 классов. Кроме того, важно применять эту научную работу в целях улучшения, взаимодействия и понимания подростков в семье и подготовки педагогических кадров, работающих с подростками.

Ключевые слова: подростковый возраст, самопознание, самооценка, образ «я», автономия поведения, отношения со сверстниками.

Кіріспе

Жеткіншектік кезең – бұл балалықтан жастық кезеңге ауысатын өтпелі саты. Жеткіншектік кезеңде баланың танымдық психикалық процестері дамып, оның тұлғасы қалыптасады, қызығушылықтарында айтарлықтай өзгерістер орын алады. Бала дамудың бұл кезеңінде балалық шақтан дербес және жауапты ересек өмірге өтумен ерекшеленеді, яғни жеткіншектік кезең балалық пен ересектік кезеңнің арасын қамтиды. Физиологиялық деңгейде өзгерістер жүреді, ересектер мен құрдастарымен қатынасы өзгеше құрылады, танымдық қызығушылықтарының, ақыл-ойы мен қабілеттері өзгеріске ұшырайды. Құрдастарымен қарым-қатынастары байсалды бола бастайды. Жеткіншектер бірлескен іс-әрекетпен айналысып, өмірлік маңызды тақырыптарды қозғайды, ал ойын болса өткен шақта қалады.

Жеткіншектік кезеңде физикалық дамумен қатар баланың бойында когнитивті танымдық процестердің қарқынды жүзеге асуы орын алады. Психикалық танымдық процестердің дамуы екі жақты: сандық және сапалық сипатта жүреді. Сандық өзгерістер бойынша, бала интеллектуалды тапсырмаларды ерте мектеп жасындағы баламен салыстырғанда анағұрлым тез, оңай және тиімді шеше алады. Сапалық өзгерістер ой

процесінің құрылымында көрініс табады. Сондықтан, психикалық танымдық процестер құрылымындағы өзгерістерді әсіресе интеллектуалды сала бойынша аңғаруға болады. Жеткіншектік кезеңде баланың теориялық ойлауы дамиды. Ерте мектеп жасында игерілген операциялар осы кезеңде формальды-логикалық операцияға (Ж. Пиаже бойынша формальды операциялар кезеңі) ауысады. Бұл кезеңдегі баланың ойлау қабілетінің дамуы төмендегідей ерекшеліктермен сипатталады:

– ақыл-ой тапсырмаларын шешуде болжамға сүйене білу қабілеті;

– жалпылама идеяларды талдауға, ой-пікірлердің логикалық қарама-қайшылығын және қателіктерін іздеуге деген қабілеттілік (Краковский, 1970);

Жеткіншектік кезде баланың көңіл-күйі құбылмалы келеді. Дегенмен, жеткіншек кіші мектеп кезіндегімен салыстырғанда өз сезімдерінің көрініс табуын өзі басқара алады. Мектеп кезіндегі түрлі жағдайларды (нашар баға алу, нашар мінез-құлқы үшін ұрыс есту) ол үрей, толқу секілді сезімдер арқылы жасыруға тырысады. Бірақ, белгілі бір жағдайлар (мұғалімдермен, ата-анасымен, достарымен кикілжің) баланың мінез-құлқында ырықсыздықтың (импульсивтіліктің) пайда болуына әсер етеді (Драгунова, Эльконин, 1967). Балаға әсер еткен ауыр

жағдайларда, қатты көңілі қалып, ренжіген кездерінде үйінен қашып кету, тіпті өзін-өзі өлтіру секілді әрекеттерге де баруы мүмкін. Осындай кездері балаға аса қажет болып саналатын құрбыларымен қарым-қатынасының рөлі өте ерекше.

Құрбыларымен қарым-қатынас – бұл мінез-құлық нормаларының құрылып, жаңа қызығушылықтардың пайда болуының негізгі қайнар көзі. Бұл жеткіншектер арасында достық қарым-қатынасқа, бірін-бірі түсінуге, қолдауға, сырларын сақтауға деген белгілі бір қажеттіліктердің туындауымен байланысты.

Құрбылармен қарым-қатынас – жеткіншек тұлғасының қалыптасуына ықпал ететін маңызды факторлардың бірі. Мұндай қажеттілік шамамен 4-5 жастан бастау алып, жеткіншек кезеңде шарықтау шегіне жетеді. М.Шовеннің пікірінше, құрбылармен қарым-қатынас – бұл жеткіншектердің коммуникациясы мен өзара әрекеттестігінің ерекше формасы, ол адам қоғамының барлық кезеңінде болған және болады да.

Жеткіншектік кезеңде бала автономияға ұмтылады, яғни өзінің дербестігіне, тәуелсіздігіне қол жеткізуге деген қажеттілік туындап, өзіне ересек адамның міндеттері мен құқықтарын қабылдай бастайды. Автономияның екі түрін бөліп көрсетуге болады:

Мінез-құлықтық автономия – сыртқы ортаның басқаруынсыз-ақ өзіндік шешім қабылдаудағы тәуелсіздікке, еркіндікке қол жеткізу.

Эмоционалды автономия – ата-аналарға деген эмоционалды тәуелділіктен құтылу (Раис, 1999).

Жеткіншектің мінез-құлқында орын алатын өзгерістер Р. Хавигурсттың еңбектерінде кеңінен сипатталған. Мұндай өзгерістерге жеткіншектің өзінің физикалық күйіне бейімделуі, ересектік жыныстық рөлге қол жеткізуі, қарсы жыныстағы адамдармен ересектік қатынас орната білуі, ақыл-ой қабілеттерінің дамуы, мінез-құлқына ықпал ететін құндылықтарды қалыптастыруы, әлеуметтік жауапкершілігінің қалыптасуы, мамандық тандап, кәсіби іс-әрекетке дайындалуы, экономикалық тәуелсіздікке қол жеткізуі, отбасылық өмірге даярлануы жатады. Бұл міндеттердің нәтижелі шешілуі жеткіншектің ақыл-ой сферасының дамуы, өзіндік санасының кеңеюі арқылы қамтамасыз етіледі. Жеткіншектің ақыл-ой сферасының дамуы психикалық дамудың орталық ядросын құрайды және тұлғаның қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Жан Пиаженің пі-

кірінше, жеткіншек біріншіден, өзін ересек адам ретінде қабылдайды, екіншіден, өзінің болашағы туралы ойлап, өмірлік жоспарлар құра бастайды. Яғни, Ж. Пиаже жеткіншектік кезеңде тұлға қалыптасып, өмір бағдарламасы құрылады деген пікірді ұстанады (Пиаже, 1932).

Жеткіншектік кезеңде баланың «Мен» бейнесі дамиды, мінез-құлықты реттеудің негізі ретіндегі өзіндік бағалау қалыптасады. Осы кезеңдегі баланың өзіндік бағалауы өзіндік таным, өзін-өзі тәрбиелеу секілді процестерге және жалпы тұлғаның дамуына айтарлықтай ықпал етеді. Жеткіншек өзінің сыртқы келбетіне үйреніп, тәнінің тұрақты бейнесін қалыптастырады, сыртқы келбетін қабылдап, соған сәйкес талаптану деңгейін тұрақтандырады. Біртіндеп бірінші орынға «Мен» бейнесінің жаңа сапалары шыға бастайды – олар қоршаған ортамен қатынастың және іс-әрекеттің нәтижелілігіне әсер ететін ақыл-ой қабілеттері, еріктік және моральдық сапалар.

Жеткіншектік кезеңнің физиологиялық және психологиялық өзгерістері, жеткіншектің өмір сүру образы, өзіндік санасының қалыптасуы сынды сұрақтар көптеген шетелдік және отандық ғалымдардың қызығушылығын тудырған. Мәселен, М. Мидтің пікірінше, жеткіншектік кезең қарапайым өркениетте әр түрлі уақытты қамтиды, кейде бірнеше айлармен шектелуі мүмкін (Друганова, 1976). Л.И. Божович атап көрсеткендей, барлық жеткіншектерге өзін түсіну және қалаған бейнеге қол жеткізу қажеттілігін тудыратын рефлексия тән. Бұл қажеттіліктерді қанағаттандырмау жеткіншектік дағдарысқа әкеп соғады (Божович, 1995). И.С. Кон мына бір сөзінде жеткіншектің бейнесін ашуға тырысқан: «Жеткіншек – бұл болашақ тұлғаның жобасы, аяқталған портретте әрқашан орын алатын эскиз, сызба». К. Левин жеткіншектік кезеңнің дағдарысын қоғаммен байланыстырады, оның пікірінше, қоғамда екі топ өмір сүреді: балалар тобы және ересектер тобы. Жеткіншек осы екі топтың арасында қалады, балалар тобына қосылуды қаламайды, ал ересектер тобы оны қабылдауға дайын емес (Кулагина, 1997).

Жеткіншектің тұлғалық дамуындағы маңызды мәселелердің бірі – өзіндік сананың қалыптасуы. Ол психикалық іс-әрекеттің күрделі сапасы ретінде көрініс табады және тұлғаның үздіксіз даму процесін көрсетеді (Рубин, 1979). Ал, өзіндік сананың негізгі компоненті болып табылатын өзіндік бағалау тұлғалық дамуда ерекше сатыны құрайды (Чеснокова, 1977).

Өзіндік бағалау – бұл тұлғаның өзін, өз қабілеттерін, мүмкіндіктерін, сапалары мен басқа адамдар ортасындағы өз орнын бағалауы. Өзіндік бағалау белгілі бір деңгейде тұлғаның белсенділігін, өзіне және басқа адамдарға деген қатынасын анықтайды (Липкина, 1976).

Ғылыми әдебиеттерде өзіндік бағалаудың үш деңгейі көрсетілген:

1. Жоғарғы деңгей – тұлғаның өзін асыра бағалаумен ерекшеленеді және қоршаған ортамен кикілжіңге әкелуі мүмкін. Ол күмәнданушылық, кінә артқыш, тіпті агрессивтілік секілді қасиеттерді туындатады.

2. Қалыпты (адекватты) бағалау – өзін-өзі білу, басқаларға деген қалыпты қатынасты ұстану. Бұл адамның өзін, өз қабілеттері мен әрекеттерін, адами сапаларын шынайы тұрғыдан бағалауы болып табылады. Қалыпты бағалау адамның өзіне сыни көзбен қарауға, түрлі қиындықтарда өз күш-жігерін дұрыс бағыттай алуға, қоршаған ортаның талаптарына сәйкес келуге мүмкіндік жасайды.

3. Төменгі деңгей – өз-өзіне деген сенімсіздік, үрей, қобалжу секілді сезімдерді қалыптастырады. Баланың өзіндік бағалауының төмен болуы оның өзіне ғана емес, оның айналасындағы адамдар өміріне де жағымсыз әсер етеді. Бала өзін бақытты сезінуі үшін өзі туралы оң пікірде болуы тиіс (Савонько, 1969).

Өзіндік бағалау жеткіншектің мінез-құлқына, іс-әрекеті мен қоршаған ортамен қарым-қатынасына, баланың тұлғалық дамуына ықпал ете отырып, реттеуші және қорғаныс қызметтерін атқарады. Өзіне деген құрметті, өзіне қанағаттану немесе қанағаттанбау сезімдерінің деңгейін көрсете отырып, өзіндік бағалау жетістіктері мен сәтсіздіктерін қабылдауға, белгілі бір деңгейде мақсат қоюға негіз бола алады. И.С. Коң, А.И. Липкина, Е.А. Свонько, А.М. Прихожан, Е.А. Серебрякованың пікірінше, жеткіншек жасы өзіндік бағалауын қалыптастыру үшін қолайлы.

Қазіргі психология ғылымында жеткіншектердің өзіндік бағалауы 2 бағыт аясында қарастырылады:

Өзіндік бағалауды, оның қалыптасуын іздестірумен байланыстыратын бағыт;

Өзіндік бағалаудың құрылымын және олардың өзара байланысын қарастыратын бағыт (Маслова, 2000);

Жеткіншектік кезеңде өзіндік бағалау ішкі жаңа құрылымдардың бірі болып табылады және агрессиялық мінез-құлықты өзгертеді. Осы кезеңдегі өзіндік бағалау төмендегідей құрылымдық компоненттерден тұрады:

Өзін құрметтеу;

Өзіне деген эмоциялық қатынас;

Өз жетістіктерін сезіну;

Өзін оперативті бағалау (Соловьева, 1973);

Жеткіншектік кезеңде баланың өзін-өзі бағалау процесі төмендегідей ерекшеліктерден тұрады:

Ерте жеткіншектік кезеңнен ересек жеткіншектік кезеңге дейін өзіндік бағалаудың мазмұндық саласы тереңдей түседі және бала оқу іс-әрекетіне қарағанда өзінің физикалық сапаларына, құрбыларымен қарым-қатынасына көп көңіл бөледі.

Жеткіншектің өзін сынау қабілетінің артуына байланысты оның өзіндік бағалауы анағұрлым қалыпты деңгейге түседі, жеткіншек өзінің жағымды сапаларымен қатар, жағымсыз қасиеттерін табуға қабілетті келеді.

Өзін-өзі бағалауда моральдық сапалар, қабілеттер мен ерік анық аңғарыла бастайды;

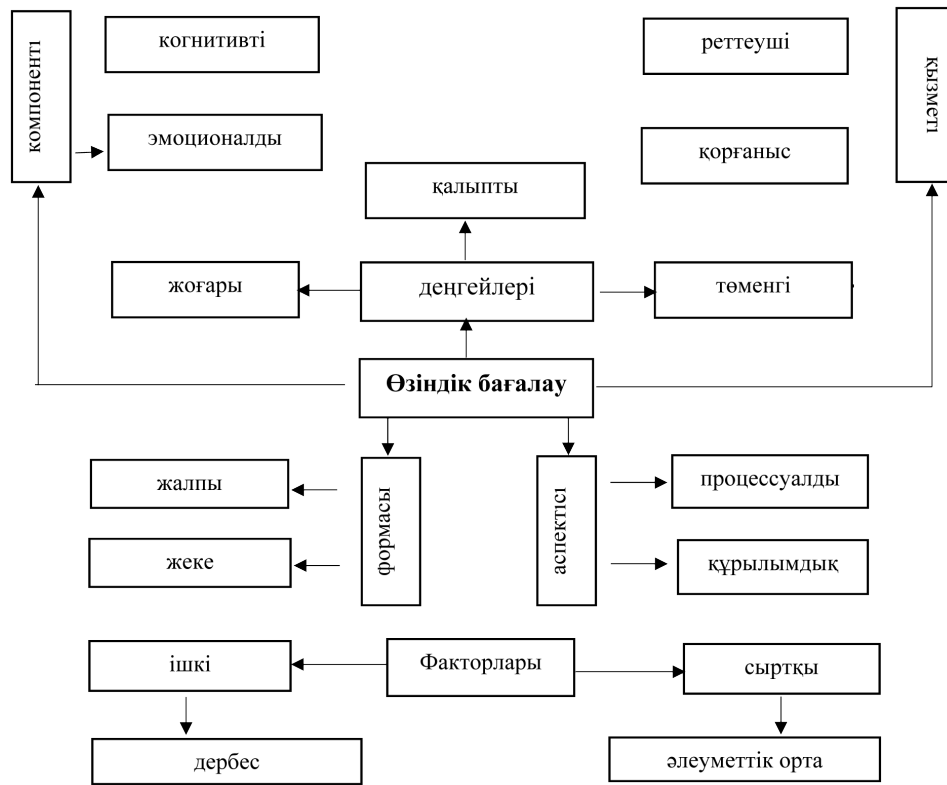
Баланың сыртқы бағалаудан ішкі бағалауға өту процесі орын алады;

Өзіндік бағалау жеткіншектің іс-әрекет табыстылығына және ұжымдағы әлеуметтік-психологиялық деңгейіне әсер етеді, оның қарым-қатынас жасау процесін реттейді;

Өзін-өзі бағалаудың қалыпты деңгейде болмауы балада деликвентті мінез-құлықтың көріністерін туындатуы мүмкін;

Олай болса, жеткіншектік кезеңде баланың өзіндік санасы белсенді қалыптасады, өзін-өзі бағалаудың және өзіне деген қатынастың дербес жүйесі құрылып, өзінің ішкі әлеміне үңілу қабілеті дами түседі. Осы кезеңде бала өзінің қабілеттерін танып, қайталанбастығын түсінеді. Баланың санасында сыртқы бағалаудан ішкі бағалауға бағдарлану процесі арта түседі. Нәтижесінде, мінез-құлықтың одан ары құрылуын қамтамасыз ететін өзіндік «Мен» концепциясы қалыптасады.

Сонымен, өзіндік бағалау өзіндік даму деңгейі мен факторларды, компоненттер мен формаларды қамтитын, белгілі бір қызметтерді атқаратын өзіндік сананың маңызды бір компоненті. Осы тақырып аясындағы ғылыми теориялық білімімізді негізге ала отырып, өзіндік бағалаудың құрылымдық үлгісін жасадық (1-сызба).

1-сызба – Өзіндік бағалаудың құрылымдық үлгісі

Талқылаулар мне зерттеу нәтижелері

Психология ғылымында адамның тұлғалық сапаларын, психикалық күйлерін, өзіндік бағалауын зерттеуге бағытталған әр түрлі әдістемелер бар. Біз қазіргі заман жеткіншектерінің өзіндік бағалауын зерделеу мақсатында С.А. Будассидың әдістемесін басшылыққа алдық. Зерттеуімізге орта мектептің 7-10 сынып оқушыларынан 60 бала қатысты. Олардың ішінде: 15 бала – оралман, 15 бала – жергілікті, 15 бала – толық емес отбасынан, 15 бала – толық отбасынан шыққан. Барлық сыналушылардың жауап парақтарын өңдеп, нәтижелеріне салыстырмалы талдау жүргіздік. С.А. Буддасидің тұлғалық сапаларды зерттеу әдістемесі жеткіншектердің өзіндік бағалауына сандық зерттеу жүргізуге, яғни оны өлшеуге мүмкіндік береді.

Нәтижені өңдеудің негізгі мақсаты – «идеалды Мен» және «шынайы Мен» ұғымдарына тән тұлғалық сапаларды бағалаудағы байланысты анықтау. Әдістеме назарға алынатын 48 тұлғалық сапаны қамтиды және үш кезең бойынша жүргізіледі (1-кесте). Жеткіншек бұл сапалардың ішінен идеалды адамда болу керек 20 қасиетті таңдап алады. Енді осы таңдалған сапаларды жағымсыздық деңгейі бойынша бағалап, бағаны d_1 колонкасына 1, 2, 3, 4... сандарымен белгілеп шығу керек. Әрі қарай таңдалған сапаларды жеткіншектің өз бойында көрініс табу деңгейі бойынша бағалауы жүзеге асады. Ол d_2 колонкасына 1, 2, 3, 4... сандарын белгілеу арқылы орындалады (Будасси, 1977). Бір санның бірнеше рет қайталанып кетпеуіне аса мән берілуі керек.

1-кесте – Тапсырмадағы 48 сапа

1. Ұқыптылық	17. Иланғыштық	33. Тақуалық
2. Бейғамдық	18. Баяулық	34. Ақкөңілділік
3. Терең ойлылық	19. Қиялшылдық	35. Әдепсіздік
4. Зеректік	20. Күмәншілдік	36. Пайымдаушылық

5. Күйгелектік	21. Өшпенділік	37. Өзіне деген сыншылдық
6. Тәкаппарлық	22. Сенімділік	38. Ұстамдылық
7. Дөрекілік	23. Өжеттілік	39. Адалдық
8. Адамгершіліктік	24. Нәзіктік	40. Жанашырлық
9. Қайырымдылық	25. Тартыншақтық	41. Ұяттылық
10. Шат көңілділік	26. Ұстамсыздық	42. Іскерлік
11. Қамқорлық	27. Тартымдылық	43. Еңбекқорлық
12. Қызғаншақтық	28. Өкпелегіштік	44. Қорқақтық
13. Ұяндық	29. Сақтық	45. Сенімділік
14. Кекшілдік	30. Ықыласты	46. Құмартушылық
15. Шынайылық	31. Күмәншылдық	47. Тасжүректілік
16. Қыңырлық	32. Ұстанымдылық	48. Эгоистік

Нәтижені өңдеудегі негізгі мақсат – тұлғалық сапалар арасындағы байланысты анықтау. Байланыс шамасы рангтік корреляция коэффициентінің көмегімен анықталады. Коэффициентті анықтау үшін алдымен әрбір сапа бойынша $d_1 - d_2$ рангтерінің айырмашылығын анықтап, алынған нәтижені зерттеу хаттамасындағы d бағанына енгізу керек. Әрбір алынған мәннің квадратын тауып $(d_1 - d_2)^2$, оны d^2 бағанына жазу қажет. Сосын, рангтердің айырмашылық квадраттарының ортақ шамасы ($\sum d^2$) есептеліп, ол формулаға енгізіледі: $r = 1 - 0,00075 \times \sum d^2$ (1), мұндағы r – корреляция коэффициенті (тұлғаның өзіндік бағалау деңгейінің көрсеткіші).

Сонымен қатар, бұл әдістеменің нәтижесін Спирмен формуласы бойынша да есептеуге болады: $r = 1 - (6\sum d^2 / (n^3 - n))$ (2), мұндағы n – қарастырылып отырған сапалар (біздің жағдайымызда $n=20$) (Будасси, 1977). Әдістеменің бұл нұсқасында $n=20$ екендігін ескере отырып, біз есептеуді (1) формуласы бойынша жүзеге асырдық.

Нормативтер:

1. Егер, $r +1$ -ге ұмтылса, бұл өзіндік бағалаудың жоғарғы деңгейін, «шынайы Мен»

және «идеалды Мен» арасындағы жағымды байланысты білдіреді. $r +0,9$ -дан $+1$ аралығын қамтыса, бұл өзіндік бағалаудың шамадан тыс жоғарғы деңгейі.

2. Егер, $r -1$ -ге ұмтылса, бұл өзіндік бағалаудың төменгі деңгейі. Бұл «идеалды Мен» және «шынайы Мен» арасындағы жағымсыз байланыстың немесе сәйкессіздіктің көрсеткіші. $r -1$ -ге жақындаған сайын сәйкессіздік шамасы арта түседі.

3. $-0,5 < r < +0,5$ болған жағдайда, өзіндік бағалау – қалыпты.

Жеткіншектің жауап парағы (үлгі ретінде талданатын хаттама) (2-кесте).

Зерттелушінің аты-жөні:

Смағұлова Гүлім

Сыныбы: 8 «б», Жасы: 14, Жынысы: қыз

Отбасылық жағдайы:

толық отбасы толық емес отбасы (әкесі немесе анасы жоқ).

Әлеуметтік жағдайы:

жергілікті оралман

2-кесте – Сыналушының жауап парағы

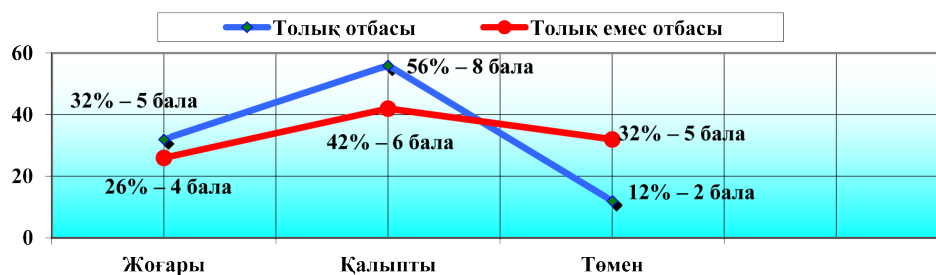
d_1	Тұлға сапалары	d_2	Ранг айырмашылығы – $d = (d_1 - d_2)$	d^2
6	1. Ұқыптылық	1	5	25
9	17. Иланғыштық	7	2	4

7	22. Сенімділік	2	5	25
8	27. Тартымдылық	6	2	4
10	32. Ұстанымдылық	8	2	4
11	34. Ақкөңілділік	20	-9	81
1	38. Ұстамдылық	9	-8	64
12	39. Адалдық	19	-7	49
14	40. Жанашырлық	10	4	16
5	41. Ұяттылық	18	-13	169
13	42. Іскерлік	4	9	81
15	43. Еңбекқорлық	3	12	144
17	45. Сенімділік	11	6	36
2	3. Терең ойлылық	5	-3	9
16	8. Адамгершіліктік	14	2	4
3	9. Қайырымдылық	12	-9	81
18	11. Қамқорлық	13	5	25
19	15. Шынайылық	15	4	16
20	24. Нәзіктік	17	3	9
4	18. Баяулық	16	-12	144
				$\Sigma d^2 = 990$

Енді алынған нәтижені формулаға саламыз: $r = 1 - 0,00075 \times 990 = 1 - 0,7 = 0,3$. Демек, көрсеткіш бойынша бұл сыналушының өзіндік бағалауы қалыпты деңгейде екендігі анықталды.

Келесі кезеңде қазіргі заман жеткіншектерінің өзіндік бағалау ерекшеліктерін анықтау үшін біз зерттеуге алынған 60 баланы отбасылық жә-

не әлеуметтік жағдайы бойынша жіктеп, әрбір жеткіншектің жауап парағын өңдеп, зерттеу хаттамасын толтырдық. Толық және толық емес отбасынан шыққан, сонымен қатар оралмандар мен жергілікті балалардың зерттеу нәтижелерін саралап, әрқайсысының пайыздық өлшемін анықтадық.

1-сурет – толық және толық емес отбасынан шыққан жеткіншектердің өзіндік бағалау ерекшеліктері (%)

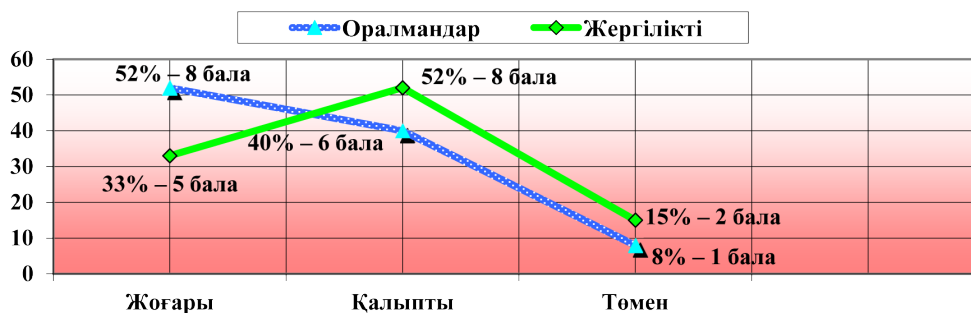
Зерттеу нәтижесі бойынша, толық емес отбасынан шыққан балалардың көп бөлігі өзіндік

бағалаудың төменгі деңгейін көрсетті (1-сурет). Біздің ойымызша, бұл баланың отбасындағы мате-

риалдық жағдайынан, ата-ананың тәрбиесі мен қарым-қатынасынан, әке немесе ана махаббатының жеткіліксіздігінен, өзін басқа құрбыларымен тең ұстамаудың салдарынан болатын жағдай. Сондықтан, мұғалім мұндай оқушыларға ерекше көңіл бөлу керек. Себебі, өзіндік бағалаудың тө-

менгі деңгейде болуы баланың тұлғалық өсіп-жетілуіне кедергі келтіріп, оның бойында «жеткіншектік комплексті» туғызуы мүмкін.

Әлеуметтік жағдай бойынша да жеткіншектердің өзіндік бағалауынан біршама ерекшеліктерді анықтадық (2-сурет).

2-сурет – Жергілікті және оралман жеткіншектердің өзіндік бағалау ерекшеліктері (%)

Зерттеу нәтижесіне сәйкес, оралман жеткіншектердің басым бөлігі жергілікті балалармен салыстырғанда өзіндік бағалаудың жоғарғы деңгейін көрсетті (2-сурет). Бұл олардың өз-өзіне деген сенімділігін, жан-жақтылығын, өз алдына мақсат қойып, сол мақсатқа жету жолында аянбай еңбек ететіндіктерін байқатады.

Бүгінгі таңда С.А. Буддасидің бұл әдістемесі тұлғаның өзіндік бағалауын зерттеуде кең қолданысқа ие. Бұл әдістеме бойынша өзіндік бағалаудың деңгейі мен адекваттылығы анықталады.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу жұмысы бізге төмендегідей қорытынды жасауға мүмкіндік берді:

Жеткіншектік шақтағы тұлғаның өзіндік бағалауына сандық және сапалық тұрғыда отбасы құрамы, әлеуметтік деңгейі, гендерлік ерекшеліктер ықпал етеді.

Отбасы құрамына сәйкес толық және толық емес отбасындағы жеткіншектердің өзін-

дік бағалау ерекшеліктері түрлі деңгейлермен сипатталады.

Жергілікті балаларға қарағанда оралман жеткіншектер өздерін, өзінің тұлғалық сапаларын белгілі бір деңгейде жоғары бағалайды.

Өзіндік бағалаудың жас ерекшелік динамикасы анықталды: ең жоғары өзіндік бағалау – 9 сыныпта, ең төменгі өзіндік бағалау – 7-8 сыныптарда, қалыпты өзіндік бағалау – 10 сыныпта.

Зерттеу жұмысымызды қорытындылай келе, жеткіншектік шақ – тұлғаның қарқынды даму кезеңі екендігін ерекше атап өткіміз келеді. Еліміздің қазіргі даму деңгейіне сәйкес жеткіншектердің өзіндік бағалау құрылымына ықпал ететін жаңа өмірлік жағдайлар құрылууда. Отбасындағы материалдық жағдай, ата-ананың тәрбиесі, баламен қарым-қатынас жасау сипаты жеткіншектің тұлғалық қалыптасуында үлкен рөл атқарады. Мұндай жағдайлардың барлығы баланың тұлғашылық әлеміне ықпал етіп, оның өзіндік бағалау ерекшелігін қалыптастырады.

Әдебиеттер

- Краковский А.П. О подростках. – М.: Прогресс. 2010. – 272 с.
 Драгунова Т.В., Эльконин Д.Б. Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков. – М.: Наука, 1967. – 156 с.
 Раис Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. – СПб.: Питер. 2011. – 296 с.
 Пиаже Ж. Речь и мышление. – М.: Просвещение. 2012. – 92 с.
 Друганова Т.В. Подросток. – М.: Эксмо-Пресс. 2016. – 96 с.
 Божович Л.И. Избранные психологические труды. – М.: Просвещение. 2015. – 352 с.

- Кулагина И.Ю. Возрастная психология. – М.: Эксмо-Пресс. 2007. – 176 с.
- Рубин А.А. Генезис и структура самосознания личности: Автореф. дисс. ... канд.психол.наук. – 1979. – 219 с.
- Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии. – М.: Эксмо-Пресс. 2007. – 144 с.
- Липкина А.И. Самооценка школьника. – М.: Эксмо-Пресс, 2006. – 94 с.
- Савонько Е.И. Оценка и самооценка как мотивы поведения школьников разного возраста // Вопросы психологии. 1969. – №4. – С.107-117.
- Маслова Е.А. Психологическая природа самооценки, место самооценки в структуре самосознания личности: Автореф. ... канд.психол.наук. – Новосибирск, 2010. – 123 с.
- Соловьева А.Е. Самооценка как фактор воспитания в юношеском возрасте: Автореф. ... дисс.канд.пед.наук. – М., 1973. – 19 с.
- Будасси С.А. Способ исследования количественных характеристик личности в группе // Вопросы психологии. 1977. – №2. – С.133-143.

References

- Krakow A.P. (2010) O podrostkah [About teenagers]. Moscow: Progress, 272 p.
- Dragunova T.B., El'konin D.B. (1967) Vozrastnye i individual'nye osobennosti mladshih podrostkov [Age and individual characteristics of Junior adolescents]. M.: Science, 156 p.
- Rais F. (2011) Psihologiya podrostkovogo y iunosheskogo vozrasta [Psychology of adolescence and youth]. Piter, 296 p.
- Piazhe J. (2012) Rech' i mishlenie [Thinking and speech]. M.: Education, 92 p.
- Dragunova T.B. (2016) Podrostok [Teen]. M.: Eksmo-Press, 96 p
- Bojovich L.I. (2015) Yzbrannye psihologicheskiye trudy [Selected psychological works]. M.: Education, 352 p. Kulagina I. Yu. (2007) Vozrastnaya psychologiya [Developmental psychology]. M.: Eksmo-Press, 176 p.
- Rubyn A.A. (1979) Genezis i struktura samosoznanya v psychologiyi. Avtoref. dyss. ... cand.psychol.nauk. [Genesis and structure of self-consciousness: dis. ... cand. ps. sciences]. L., 219 p.
- Chesnokova I.I. (2007) Problema samosoznaniya v psychologiyi [The problem of consciousness in psychology]. M.: Eksmo-Press, 144 p.
- Lypkina A.I. (2006) Samooc'enka shkol'nika [Self-esteem of the student]. – M.: Eksmo-Press, 94p.
- Savon'ko E.Y. (1969) Oc'enka y samooc'enka kak motivy povedeniya shkol'nikov raznogo vozrasta [Evaluation and self-assessment as the motives of students of different age]. Questions of psychology, no 4, pp. 107-117.
- Maslova E.A. (2000) Psihologicheskaya priroda samooc'enki, mesto samooc'enki v structure samosoznaniya lichnosty. Avtoref. dyss. ... cand.psychol.nauk [The psychological nature of the self, a place of self-esteem in the structure of consciousness of the person: dis. ... cand. ps. Sciences]. Novosibirsk, 123p.
- Solov'eva A.E. (1973) Samooc'enka kak factor vospitaniya v iunosheskom vozraste: Avtoref. dyss. ... cand.psychol.nauk [The raised from self as a factor in education in adolescence: dis. ... cand. ps. Sciences]. M., 19 p.
- Budassi S.A. (1977) Sposob issledovaniya colychestvennyh harakteristik lychnosti v grupe [Method of research quantitative characteristics of personality in the group]. Questions of psychology, no 2, pp. 133-143.

Турсунгожинова Г.С.

к.п.н., и.о. ассоциированного профессора, Государственный университет имени Шакарима,
Казахстан, г. Семей,
e-mail: gulnar3745@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ ЛИЧНОСТИ

В данной статье рассмотрены вопросы, которые позволяют говорить о том, что люди, проживающие на территориях экологического неблагополучия, испытывают длительный психотравмирующий, психологический стресс, обусловленный гиперболизацией опасности воздействия радиации и ее последствий для здоровья. Причинами длительного психологического стресса по результатам анкетирования, экспериментального исследования являются факт существования долговременного радиационного риска для здоровья людей, недостаточность материального положения, информационный фактор, низкий уровень знаний населения о радиации и связанных с ее воздействием биологических, медицинских и других эффектах.

Причинами длительного психологического стресса по результатам изучения анкетирования, опроса респондентов, проживающих на территории бывшего Семипалатинского ядерного полигона, являются: субъективное восприятие информации о радиоактивном загрязнении территорий и облучении населения, факт существования долговременного радиационного риска для здоровья людей.

Анализ данных показал, что под воздействием неблагоприятных экологических факторов происходят изменения в структуре личности и появляются следующие личностные характеристики такие, как тревожность, агрессия, ригидность, которые в свою очередь нарушают адаптацию жизнедеятельности человека.

Поражающие факторы действуют на людей не столько одномоментно, сколько в течение длительного времени. Некоторые авторы считают, что психические нарушения, возникающие после экологической радиационной катастрофы, формируются не только за счет прямого или опосредованного действия физических факторов, но и как следствие включения соматопсихических или психосоматических механизмов, связанных непосредственно с воздействием катастрофы.

Психологические последствия после испытаний ядерного оружия формируют некоторую типичную модель личности. У лиц основной группы, проживавших в условиях радиозоологического стресса, нарушались психологические защитные механизмы и возникали состояния отчаяния, депрессии, растерянности. Также нарушались системы межличностных взаимоотношений, происходило сужение сферы жизненных интересов, снижение адаптационно-приспособительных возможностей.

Ключевые слова: экологический фактор, гомеостаз, тревожность, психоэмоциональный стресс, социально-психологическая напряженность, депрессия, ядерные испытания, адаптационно-приспособительные возможности, экологическое сознание.

Tursungozhinova G.S.

i.o. associate Professor, Ph.D. in Psychology, Shakarim State University, Kazakhstan, Semey,
e-mail: gulnar3745@mail.ru

Forming of Ecological Consciousness of Personality

This article describes the issues that suggests the people living in areas of ecological trouble, of prolonged traumatic experience, the psychological stress caused by exaggeration of the danger of radiation exposure and its health effects. The reasons for the long-term psychological stress on the results of the survey, experimental studies, are the existence of long-term radiation risk to human health, lack of financial status, information factor, low level of knowledge of the population about

radiation and its associated biological, medical and other effects. The reasons for the long-term psychological stress on the results of the survey, a survey of respondents living in the former Semipalatinsk nuclear test site, are: subjective perception of information about radioactive contamination of territories and radiation exposure of the population, the existence of long-term radiation risk to human health.

Analysis of the data showed that under the influence of adverse environmental factors there are changes in the structure of the individual, and there are the following personal characteristics such as anxiety, aggression, rigidity, which in turn violate the adaptation of human life.

Damaging factors affect people not so much at once, but for a long time. Some authors believe that mental disorders that occur after an environmental radiation disaster are formed not only due to the direct or indirect action of physical factors, but also as a consequence of the inclusion of somatopsychic or psychosomatic mechanisms directly related to the impact of the disaster.

The psychological consequences of nuclear weapons tests do not form a typical model of personality. The persons of the main group living in the conditions of radioecological stress had disturbed psychological protective mechanisms and there were States of despair, depression, confusion. Also violates the system of interpersonal relationships, there was a narrowing of the sphere of vital interests, a decrease of adaptive possibilities.

Key words: environmental factor, homeostasis, anxiety, psycho-emotional stress, socio – psychological tension, depression, nuclear tests, adaptive capabilities, environmental consciousness.

Турсунгожинова Г.С.

п.ф.к., доцент м.а., Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Семей қ., e-mail: gulnar3745@mail.ru

Тұлғаға экологиялық түсінік қалыптастыру

Бұл мақалада қоршаған ортаға зиян келтіретін территорияда тұратын адамдарға радиацияның және оның денсаулыққа әсер етуінің қауіп-қатерін асыра тигізетін психотравматикалық, психологиялық стресстің ұзаққа созылуы туралы қарастырылған. Созылмалы психологиялық стресстің себептері сауалнама, эксперименттік зерттеулердің нәтижелері бойынша адам денсаулығы үшін ұзақ мерзімді радиациялық қауіптің болу фактісі материалдық жағдайының жетіспеушілігі, ақпараттық факторлар, тұрғындардың радиация туралы білім деңгейлерінің төмендігі мен олардың биологиялық, медициналық және басқа эффектілерімен байланысты болып табылады.

Бұрынғы Семей ядролық сынақ полигонының территориясында тұратын респонденттерден алынған сауалнаманың зерттеу нәтижелері бойынша созылмалы психологиялық стресстің себептері: халықтың сәулеленуі және территориялардың радиоактивті ластануы туралы ақпаратты субъективті қабылдау, адам денсаулығына ұзақ мерзімді сәулелену қаупі бар екендігі болып табылады.

Мәліметтерді талдауда жеке тұлға құрылымындағы өзгерістердің қоршаған ортаға жағымсыз факторлардың әсерінен болғанын және адам өмірге бейімделуін бұзатын, алаңдаушылық, агрессия, қатаңдық сияқты келесі жеке сипаттамалар пайда болатынын көрсетті.

Ерекше факторлар адамдарға бірден емес, ұзақ уақыт бойы әсер етеді. Кейбір авторлар экологиялық радиациялық апаттан кейін туындайтын психикалық бұзылулар физикалық факторлардың тікелей немесе жанама әсерінен ғана емес, сондай-ақ апат салдарына тікелей қатысы бар соматопсихикалық немесе психосоматикалық механизмдерді енгізу нәтижесінде қалыптасады деп санайды.

Ядролық қарулы сынақты өткізгеннен кейінгі психологиялық салдар кейбір типтік жеке моделін қалыптастырмайды. Радиоэкологиялық стресс жағдайында тұратын негізгі топтың тұлғаларында психологиялық қорғаныс механизмдері бұзылып, үмітсіздіктер, депрессиялар, шатасулар пайда болған. Сондай-ақ адамдармен қарым-қатынас жүйесі да бұзылып, өмірлік мүдделер саласы тарылып, бейімделу мүмкіндіктері төмендеді.

Түйін сөздер: экологиялық фактор, гомеостаз, алаңдаушылық, психоэмоционалды стресс, әлеуметтік-психологиялық қысым, депрессия, ядролық сынақ, бейімделу-бейімделгіш мүмкіндіктері, экологиялық түсінік.

Введение

В современном мире неблагоприятная экологическая ситуация стала постоянным действующим фактором жизнедеятельности людей,

несущим угрозу настоящему и будущему человечества (Bauer, Gusev, Belikhina, Moldagaliev, Apsalikov, 2013: 239). В нашем мире немало регионов, где природно-климатические условия и профиль хозяйственной деятельности приводят

к экологическому неблагополучию разной степени (Backes, Backes, Drago, 2011: 876–881). Длительное нахождение в неблагоприятных, порой кризисных, экологических регионах связано с риском возникновения изменений в психике человека (Bauer, Gusev, Belikhina, Moldagaliev, Apsalikov, 2013: 241).

Изучение негативных и вредоносных влияний экологического неблагополучия на организм человека, впоследствии приводящих к социально-психологической напряженности личности, является одной из наиболее актуальных научных задач, которая требует для своего решения объединенных усилий разных специалистов – экологов, медиков, психологов, педагогов, и всех, кто заинтересован в полноценном существовании и жизнедеятельности человечества (Панов, 2001: 96). Отечественными и зарубежными психологами накоплен огромный теоретический и эмпирический материал о роли средовых детерминант в психическом развитии. Наиболее полно исследовано влияние на психическое развитие человека факторов социальной среды (обучение, воспитание, социально-экономического положения семьи, культуральных особенностей и т.д.). Между тем среда природная, физическая-естественная и антропогенная также способна оказывать свое влияние на формирование психики. Физическая среда является одним из компонентов окружающей среды наряду с другими ее составляющими: природной средой, социальной средой (Heft, 2005: 400).

Методология исследования

Под физической средой понимается «совокупность физико-химических свойств окружающей среды (радиационный фон, степень загрязненности воздуха или воды, уровень освещенности и т.п. факторы непсихологической природы)» (Dzyatkovskaya, Saraeva, Galiakberova, Sukhanov, Mysnikova, 2018: 195). Взаимосвязь между физической, природной и социальной средой имеет свою специфику в каждом конкретном регионе. Признание многофакторности детерминации формирования психической сферы обуславливает необходимость более глубокого изучения влияний на психологические особенности людей природных условий, физической среды, как компонента среды жизненной, и знания ее региональной специфики. В первую очередь, речь идет о влиянии физической среды на психику, поскольку неблагоприятная физическая среда яв-

ляется фактором риска для психического развития человека.

Деформация окружающей среды, по С.Д. Дерябо В.А. Ясвину и др., неизбежно влечет за собой изменения на всех уровнях организации человека, биологическом, психическом, личностном, и наиболее перспективной считают стратегию системного анализа интегральных психических образований в контексте взаимодействия со средой. При этом, надо отметить, что влияние, в целом, климатоэкологической среды на формирование психологических особенностей людей изучено еще крайне слабо (Дерябо, Ясвин, 1996:5). Последствия ее воздействий в значительной степени экстраполируются, исходя из специфики тех психосоматических нарушений, которые они вызывают. При изучении влияния неблагоприятных факторов окружающей среды на психологию человека много внимания уделяется вопросу о том, какие стороны психической деятельности, какие ее параметры, подвергаются изменениям чаще всего и в большей степени. Изменения в психической деятельности под влиянием неблагоприятных экосредовых факторов происходит неравномерно, а по определенным закономерностям, и эти изменения представляют собой не простую сумму деформаций изменений отдельных функций и способностей, а новое состояние с определенной свойственной ему структурой. Большинство авторов, изучавших структуру изменения психической деятельности в зависимости от влияния неблагоприятных экофакторов, указывают на доминирование в ней психосоматических нарушений (Турсунгожинова, 2011:108).

В соответствии с экологическим подходом, представленным в исследованиях российского ученого В.И. Панова, в качестве объекта экологической психологии выступают психологические аспекты системы «Человек – Среда (Природа)». Согласно В.И. Панову, в конкретно-методологическом плане различные направления экопсихологических исследований отличаются предметом исследования, поскольку для конкретизации системного отношения «Человек – Среда (Природа)» используются разное понимание Человека (как индивида, группы, этноса, человечества), разное понимание Природы (как объекта естественнонаучного исследования, как средовых условий обитания и как всеобщего универсума), а также разные виды Среды и, соответственно, типов взаимодействия между компонентами этой системы (Панов, 2002: 23).

В частности, типология индивидуально-средовых взаимодействий здесь может различаться по следующим параметрам:

- по предметному содержанию средового фактора (пространственная, семейная, образовательная, информационная, этническая, социокультуральная, духовная и иные виды среды);

- по виду психической реальности, относительно которой рассматривается взаимодействие со средой (психический процесс, психическое состояние, сознание);

- по виду сферы психики, на которую падает изучаемое воздействие средового фактора (телесная, подразумеваемая соматопсихическую, эмоциональную, интеллектуальную, личностную, духовно-нравственную);

- по степени воздействия, в частности, экстремальные ситуации, вызывающие критические состояния психики и, как следствие этого, остротравматические и посттравматические психологические последствия;

- по степени произвольности регулирования индивидом своего состояния и поведения;

- по функциональному значению «Среды» как компонента отношения «индивид – среда». Здесь имеется в виду, что среда может выступать как факт, как фактор, как условие (возможность) и как средство становления и развития психической реальности в системе «индивид – среда», а также как объект проектирования, моделирования и экспертизы;

- по типу взаимодействия между компонентами в системе «индивид – среда»:

Объект – объектный (психологическая экология);

Субъект – объектный (психология среды, инвайронментальная психология, психология экологического сознания антропоцентрического типа);

Субъект – субъектный (психология экологического сознания эоцентрического типа);

Субъект – порождающий, то есть порождающий субъекта совместного действия и / или развития системы «Человек – Среда (Природа)».

В своей работе В.И. Панов выделяет как один из видов ситуационного взаимодействия в системе «Человек – Среда (Природа)», объект – объектный, когда изменение психического состояния осуществляется посредством химико-физического воздействия на физиологические структуры индивида, вследствие чего изменяется состояние соматопсихической сферы. Проблемы изменения психичес-

ких состояний в экстремальных ситуациях рассматриваются как результат воздействия средовых факторов.

По Н.Д. Левитову, психическое состояние – это промежуточное психическое образование между психическим процессом и чертами личности как таковой. Психическое состояние, стабильно воспроизводя не только способ восприятия, но и характер переживания и способ поведения (действия), в определенных ситуациях, тоже, по сути, является образом – как продуктом психического отражения и как средством осуществления разных видов деятельности в разных условиях (Левитов, 1964: 198). А.В. Петровский рассматривает социально-психологическую дезадаптацию как процесс нарушения гомеостатического равновесия личности и среды; как неспособность личности адаптироваться к собственным потребностям и притязаниям (Петровский, 1984: 16).

Несмотря на большое количество проведенных исследований, до сих пор остается спорным вопрос о природе ухудшения психологических показателей у населения, постоянно проживающего на зараженных радиацией территориях. Наблюдаемые нервно-психические расстройства рассматриваются как пограничные, преимущественно психогенно-функционального происхождения. Они интерпретируются, по мнению Н.В. Тарабриной, Е.О. Лазебной, М.Е. Зеленовой, как состояние посттравматического стресса, в возникновении которого первичным фактором считается психическая травма (Тарабрина, Лазебная, Зеленова, 1994: 67-77). Авторы, придерживающиеся этой точки зрения, выделяют следующие психологические особенности; в области психических процессов: расстройства внимания и координации движений, фрагментарность восприятия, нарушение функций памяти, неполную оценку ситуации. В эмоциональной сфере: повышенный уровень тревожности, раздражительность, высокую возбудимость. В личностной сфере: чувство изоляции от привычного круга людей, снижение творческих элементов деятельности, эгоцентризм, равнодушие.

Авторы Г.М. Румянцева, М.О. Лебедева, изучавшие лиц, проживающих в зоне радиоактивного загрязнения, отмечают повышение числа неспецифических заболеваний, к которым относят депрессию, повышенную тревожность, различные психосоматические расстройства (Румянцева, Лебедева, 1995:118). Обсуждая возможные причины возникающих нарушений,

многие исследователи сходятся во мнении, что в условиях многолетнего экологического стресса в их формировании начинают играть дополнительные (социально-экономические) факторы (Pivina, Semenova, Rakhypbekov, Dyussupov, Belikhina, Manatova, 2017:27). Особенно в литературе подчеркивается роль информационного фактора. Население, которому не была сказана вся правда о происшедшем, по-прежнему не доверяет официальным лицам и продолжает считать, что и сегодня болезни возникают из-за радиации. Установлено, что показатель «страха» болезней в загрязненном районе в 1,4 раза выше, чем в чистой местности. Смерть любого «чернобыльца», независимо от конкретной причины, связывается исключительно с действием радиации, что опосредованно подтверждает наихудшие опасения. Такое представление о радиации только усиливает дистресс и ведет за собой повышение количества психосоматических заболеваний (Турсунгожинова, Джумажанова, 2014: 179-185).

Кроме недоверия официальной информации о масштабах катастрофы и ее последствиях, другим важным фактором, вызывающим неблагоприятные психологические последствия у населения, считают следующие. Переживание неопределенности по поводу влияния радиации на здоровье: адаптационные затруднения, связанные с трудностями когнитивной оценки подобных ситуаций; состояние сверхбдительности, вызванное озабоченностью по поводу соматического здоровья; соматический невроз, вызванный фиксацией на травматическом опыте (Maddi, 2006: 160).

В своих исследованиях Х. Мията отмечает, что в отдаленные сроки у большинства японцев, переживших бомбардировки, имели место признаки страха в отношении будущих негативных радиационных эффектов, люди опасаются болезней и уродств у своих детей (Мията, 1964: 33-39).

В результатах работы В.П. Гриценко по исследованию социально-психологической напряженности у населения радиоактивно загрязненных территорий Уральского региона в отдаленном периоде выявился высокий уровень личностной тревожности у жителей Восточно-Уральского радиационного следа и у населения прибрежных сел реки Теча. Автор показал в своем исследовании общность патопсихологических проявлений у жителей бассейна реки Теча и Восточно-Уральского радиационного следа, а также статистически достоверное

различие их с контрольной группой. У населения радиоактивно-загрязненных территорий развивались общая дезадаптация и дистресс. Для подавляющего большинства лиц, проживающих на радиоактивно загрязненных территориях, факт радиационной аварии явился «особо значимым» или «значимым» событием в жизни, что косвенно свидетельствует о том, что основной психотравмирующей ситуацией является психоэмоциональный стресс, обусловленный гиперболизацией опасности радиационного облучения и его последствий (Гриценко, 2006: 188-196).

В исследованиях В.А. Буйкова, В.В. Колмогоровой, Е.Ю. Буртовой, облученных больных в результате Южно-Уральских радиационных аварий, установлено, что у данного контингента лиц преобладали невротические черты, связанные со стрессом и соматоформными расстройствами. При этом больные часто выражали соматические жалобы. Они жаловались на головные боли, снижение памяти, ослабление сообразительности, определенные расстройства внимания. Эта категория больных была склонна к рентным установкам, хотя желание оставить трудовую деятельность у них было не выраженным (Буйков, Колмогорова, Буртовая, 2007, 185-189).

В работах ученых И.А. Зыковой, Г.В. Архангельской раскрывается проблема информирования населения о радиации. По их мнению, во-первых, это высокая актуальность информации для некоторых регионов, то есть особая и специфическая заинтересованность в ней населения на территориях реальной или потенциальной опасности радиоактивных загрязнений. Во-вторых, это уже сформированное к настоящему времени недоверие к любой, в том числе и к объективной и научно обоснованной информации о радиации (Зыкова, Архангельская, 2007: 273-275).

Индивидуальная значимость воздействия средового фактора выражается в избирательности взаимодействия между внешними факторами и самыми уязвимыми параметрами типологической структурой личности. Уточнение, дифференциация внешних факторов требует такого же анализа как сама психофизиологическая структура личности. При этом, выраженность патохарактерологических особенностей коррелирует с соотношением как степени и характера природной представленности, так и избирательности средовых факторов, их силы и характера. В тоже время следует иметь в виду, что возможна и такая концентрация по силе и значимости средовых факторов, которые

деформируют физиологические параметры типа высшей нервной деятельности, определяя «патофизиологический сдвиг» ее (Maddi, Harvey, 2005: 403).

Таким образом, у населения, длительно проживающего на экологически неблагоприятных территориях, под влиянием субъективного восприятия информации об этих неблагоприятных факторах развиваются определенные психологические особенности.

Опасными для территорий и населения Казахстана и Российской Федерации являлись испытания ядерного оружия на Семипалатинском ядерном испытательном полигоне.

Материал и методы

Наибольшему загрязнению продуктами деления подверглись территории Семипалатинской, Восточно-Казахстанской, Павлодарской областей Казахстана, а также Алтайского Края Российской Федерации.

По данным академика С.М. Балмуханова, число облученных людей составило около 3 миллионов человек, из них 1,5 млн. – в Российской Федерации, 1,5 млн. – в Казахстане (Балмуханов, 1998: 64-74).

По данным социолога М.А. Абишева, в настоящее время число лиц, непосредственно облучившихся за 1949-1965 гг., составляет 30-35% из общего числа населения Семипалатинской области. Второе поколение людей, рожденных от облученных родителей в 1965-1980 годы, составляет 40-45% населения области. Наконец, третье поколение, рожденное после 1980 г., составляет 20-30% от общей численности населения (Абишев, 2002: 139).

В зонах радиоактивного загрязнения облучение населения носило комбинированный характер – сочетание внешнего и внутреннего облучения. Радионуклиды могли поступать человеку ингаляционно в момент выпадения из облака взрыва, и перорально с загрязненными продуктами питания и водой. Сочетание внешнего и внутреннего облучения приводило к сложному развитию патологических процессов (Kawano, Hirabayashi, Motsuo, Taooka, Hiraoka, Apsalikov, 2006: 209-217).

На Семипалатинском испытательном полигоне в период с 1949 по 1965 г. было проведено 456 испытаний, включая 118 атмосферных ядерных испытаний, из них: 25 – ядерные испытания в виде наземных ядерных взрывов, 5 – подготовленные, но неосуществленные наземные ядерные взрывы; 88 – воздушные ядерные взрывы

(Kassenova, 2009).

Из общего количества ядерных испытаний, проведенных на полигонах Советского Союза, 6,6% приходится на Семипалатинский полигон, 92,4% – на полигон Новая Земля, остальное – на полигоны Капустин Яр, Тоцкий полигон.

Специалисты НИИ радиационной медицины и экологии г. Семипалатинска рассчитали параметры радиационно-гигиенической обстановки и эффективные дозы облучения населения для большинства из известных ядерных взрывов (Gusev, Abylkassimova, Apsalikov, 1997: 201).

В результате проведенных расчетов, а также в зависимости от удаления конкретного населенного пункта от эпицентра ядерного взрыва были сформированы 3 дозовые группы в зависимости от снижения дозовых нагрузок на население. Первая дозовая группа – население, подвергавшееся облучению в дозе от 250 до 500 и более мЗв; вторая – 50 – 249 мЗв и третья – меньше 50 мЗв. Было установлено, что население 30 населенных пунктов, относящихся по административному делению к Абайскому, Абралинскому, Бескарагайскому, Жанасемейскому районам, подверглось облучению в дозах от 750 и более мЗв. Первая дозовая группа также сформирована из населения вышеуказанных районов; вторая из населения Бородулихинского, Новошувльбинского, Чарского, Жарминского районов; третья из населения Кокпектинского, Аксуатского, Маканчинского, Урджарского и Таскескенского районов (Dyussenova, Pivina, Semenova, Bjørklund, Glushkova, Chirumboloc, Belikhina, 2018: 36).

При клинико-эпидемиологических исследованиях по изучению медико-демографических последствий облучения население первой дозовой группы отнесено к группе максимальной реализации постлучевых эффектов; второй – к группе повышенной реализации постлучевых эффектов; третьей – к минимальной (Manatova, Semenova, Pivina, Belikhina, Bulegenov, 2018: 184-190.).

В качестве респондентов выступили жители Абайского, Абралинского, Жанасемейского, Бескарагайского районов бывшей Семипалатинской области, пострадавшей от испытаний ядерного полигона. Параллельно, для сравнения результатов исследования использовалась репрезентативная и адекватная по всем модифицирующим показателям контрольная группа, сформированная из жителей Кокпектинского района бывшей Семипалатинской

области, которая практически не подвергалась загрязнению радиоактивными осадками. Мы использовали данные медицинского обследования, анкетные данные, а также данные методики «Самооценка депрессии», данные опросника оценки ситуативной и личностной тревожности Ч.Д. Спилбергера.

Данные соматических заболеваний и данные анкеты.

Первичный медицинский анамнез позволяет нам провести мониторинг соматических заболеваний испытуемых экспериментальной и контрольной групп с целью сопоставления объективных и субъективных показателей оценки своего здоровья испытуемыми. При этом субъективный фактор оценки нами определялся двумя способами:

Индивидуальная беседа с испытуемым во время медицинского обследования.

Данные анкеты.

Данный вид сопоставительного анализа позволяет нам определить «субъективно верные» и «субъективно неверные» оценки своего физического, психологического здоровья испытуемыми экспериментальной и контрольной групп, что, в свою очередь, позволит нам косвенно выявить влияние информационного фактора на субъективные оценки испытуемыми своего психофизиологического состояния.

Анализ документации включал в себя истории болезни, опрос населения, индивидуальные беседы, составление карт лиц, проживающих на данных территориях. Карта обследования лиц включала основные социально-демографические признаки, как фамилия, имя, отчество, возраст, пол, национальность, место жительства, радиационный маршрут (зона проживания «юридически подтвержденная» в регионах радиационного воздействия), индивидуальная эффективная доза, образование, род занятий, семейное положение, отношение к алкоголю, наличие соматической патологии, группы инвалидности, соматических жалоб. Проводилась анкета, которая изучала, каким образом последствия на бывшем Семипалатинском полигоне повлияли на здоровье и состояние населения.

Таким образом, перед началом психологического исследования все испытуемые экспериментальной и контрольной групп прошли медицинское обследование на базе Национального научно-исследовательского института радиационной медицины и экологии г. Семей.

На первом месте преобладали заболевания эндокринной системы, в Абайском районе – 85%,

в Абралинском районе – 75%, в Бескарагайском районе – 80%, в Жанасемейском районе – 80%. В контрольной группе Кокпектинского района у 55% респондентов. На втором месте отмечались болезни сердца и сосудов: в экспериментальных группах (48%, 44%, 44% и 48% соответственно). В контрольной группе имелись болезни сердца и сосудов у (28%) обследованных. На третьем месте были выявлены заболевания центральной нервной системы (ЦНС): в экспериментальной группе Абайского района – 28%, у населения Абралинского района – 36%, у респондентов Бескарагайского района – 30%, в Жанасемейском районе – 46%. В контрольной группе респондентов определялись заболевания центральной нервной системы у 16%. Также отмечались и другие заболевания соматической системы (болезни мочеполовых органов, заболевания желчно-кишечного тракта, патология дыхательной системы, кожные заболевания), но в меньших количествах.

Данные заболевания отражены в историях болезни каждого из респондентов. Особенности течения соматических заболеваний у респондентов заключались в недостаточной клинической оформленности, мозаичности клинической картины. Как характерный признак – массивность и полиорганность поражения различных органов и систем.

Результаты и обсуждение

В индивидуальных беседах с респондентами большинство из них считало, что реальная доза, полученная ими, в несколько раз больше той, которая отмечена в официальных документах. Этот разрыв воспринимался ими как дополнительный источник внутреннего конфликта, что, в свою очередь, свидетельствует о расхождениях между объективными данными и субъективными оценками своего состояния испытуемыми.

У населения, проживающего на экологически неблагоприятных территориях и подвергающегося воздействию негативных средовых факторов, отмечались в структуре личности тревожность, повышающая восприимчивость человека к неблагоприятным воздействиям извне (Miura et.al., 2012). Респонденты экспериментальных групп испытывали чувство внутренней усталости, напряженности, нередко терзались необоснованным чувством собственной неполноценности, пониженным фоном настроения и неудовлетворенности. Высокий уровень тревожности является разновидностью компенсирующего поведения, как предпо-

читаемого метода личностной защиты данных лиц. Экспериментальная группа респондентов, проживающих на экологически «загрязненных» территориях, объединена общими психологическими чертами: высокая тревожность, связанная с индивидуальными особенностями восприятия радиационного риска, специфическими механизмами психологической защиты, наличием соматической патологии. Респонденты экспериментальных групп имели в анамнезе документально зарегистрированную индивидуальную дозу радиации, что является дополнительным источником наличия высокой тревожности, длительностью воздействия и большой значимости для здоровья. У респондентов, с высоким показателем тревожности был нарушен иерархический характер системы ценностей, то есть разделение последних на ведущие и второстепенные. Данных респондентов характеризовало наибольшее сужение ценностного поля. Испытуемые высказывали идеи собственной малоценности, несостоятельности. У большинства из них наблюдалась тревога с преобладанием моральной оценки своего состояния, связывалась с невозможностью выполнить свой долг, характеризовалась переживанием духовной утраты, потери и страха, в связи с тем, что проживают на радиоактивно загрязненных территориях. Данный факт также свидетельствует о влиянии в большей степени информации о наличии радиации, так как по объективным данным, на территории исследуемых населенных пунктов, расположенных на территории бывшего Семипалатинского полигона, уровень радиации не превышает 1 зиверт. У отдельной части испытуемых экспериментальных групп выявлялась тревога, которая выводилась из жизненных трудностей, в рамках практических забот. В контрольной группе подобная тенденция была выражена незначительно. Это подтверждают данные авторов, которые отмечают, что, не имея возможности сменить среду, пребывание в которой тягостно для него самого, осознание своей некомпетентности побуждает субъекта к переходу на защитные формы поведения, созданию смысловых и эмоциональных барьеров в отношении с окружающими.

Высокий уровень личностной тревожности в экспериментальных группах свидетельствует о том, что для людей, длительно проживающих на бывших радиационно-загрязненных территориях, является по существу хронической психотравмирующей ситуацией. Подобное явление было описано в научных исследова-

ниях социально-психологической напряженности у населения радиоактивно загрязненных территорий Уральского региона в отдаленном периоде.

Во всех экспериментальных группах отмечалась высокая личностная тревожность, что свидетельствует о наличии невротического конфликта, эмоциональных и невротических срывов (Vakulchuk, Gjerde, Belikhina, Apsalikov, 2014: 36).

Признаком «закрепления» тревожного состояния испытуемых экспериментальных групп является комплекс соматических заболеваний. Наблюдалась тенденция связывать соматические заболевания респондентов экспериментальных групп с возможным эффектом радиации.

Проживание на территории экологического неблагополучия и ожидание крайне негативных последствий испытаний ядерного оружия, и воспринимаемая угроза здоровью вследствие воздействия радиации, возможно, заставляли людей более внимательно прислушиваться к своим физическим ощущениям, которые могли бы оказаться первыми признаками болезни, связанной с радиацией. Таким образом, многие проблемы здоровья населения, проживающего на территории бывшего Семипалатинского полигона, – результат не радиации, а психосоциальных факторов.

Заключение

Таким образом, психологические последствия после испытаний ядерного оружия формируют некоторую типичную модель личности. Ее характеризовал длительный дистресс, который проявляется в основном соматическими жалобами. Эта модель приобретает хроническую форму. В экспериментальных группах у респондентов нарушались психологические защитные механизмы и возникали состояния отчаяния, депрессии, растерянности. У них нарушались системы межличностных взаимоотношений, происходило сужение сферы жизненных интересов, снижение адаптационно-приспособительных возможностей.

Исследование дает основание сделать вывод о том, что респонденты испытывали длительный психотравмирующий, психологический стресс, обусловленный гиперболизацией опасности воздействия радиации и ее последствий для здоровья. Причинами длительного психологического стресса по результатам анкетирования, экспериментального исследования,

являются факт существования долговременного радиационного риска для здоровья людей, недостаточность материального положения, информационный фактор, низкий уровень знаний населения о радиации и связанных с ее воздействием биологических, медицинских и других эффектах.

Проведенное исследование дает основание говорить о том, что люди, проживающие в экологически неблагоприятных условиях, обладают определенными чертами и характеристиками, в основном сельское население, которое имеет невысокий уровень доходов, выражает недовольство и тревогу, субъективно связывает свое здоровье с воздействием радиации, предъявляет определенные требования к получению льгот и компенсаций. Для снижения социально-психологической тревожности требуется выполнение специальных мероп-

приятий по социально-психологической реабилитации населения.

Изучение и анализ влияния опосредованного радиационного фактора на психическую деятельность населения проводились в основном психологами на территориях России, Белоруссии, Украины и части Европы. Подобные исследования в Казахстане проводились в меньших объемах. До сих пор нет полных характеристик психологических особенностей взрослого населения, проживающих на территориях Семипалатинского полигона. Поэтому результаты изучения данной проблемы у респондентов групп радиационного риска с учетом радиационной ситуации, сложившейся в результате испытаний ядерного оружия на Семипалатинском полигоне, помогут внедрить методы диагностики психологических особенностей и реабилитации пострадавшего населения.

Литература

- Абишев М.А. Социальные последствия влияния радиации на здоровье населения Казахстана // Поиск (серия социология). – 2002. – № 4. – С. 139-147.
- Балмуханов С.Б. Семипалатинский полигон: медицинские и социальные последствия ядерных испытаний. / С.Б. Балмуханов, Бозтаев К. – Алматы: Атамұра, 1998. – С. 64-74.
- Bauer S., Gusev B., Belikhina T., Moldagaliev T., Apsalikov K. The Legacies of Soviet Nuclear Testing in Kazakhstan: Fall-out, Public Health and Societal Issues // In D. Oughton & S. O. Hansson (Eds.), *Social and Ethical Aspects of Radiation Risk Management*. Elsevier Science. 2013. – P. 239-258.
- Backes M.T., Backes D.S., Drago L.G. Ecological care as a broad and complex phenomenon // *Rew. Bras. Enferm.* – 2011. – Vol. 64, № 5. – P. 876–881.
- Bauer S., Gusev B., Belikhina T., Moldagaliev T., Apsalikov K. Chapter 14 – The Legacies of Soviet Nuclear Testing in Kazakhstan: Fallout, Public Health and Societal Issues // *Radioactivity in the Environment*. – 2013. – Vol. 19. – P. 241–258.
- Буйков В.А., Колмогорова В.В., Буртова Е.Ю. Ипохондрические расстройства у облученных больных в результате южноуральских радиационных аварий // *Материалы научно-практической конференции, посвященной 50-летию аварии на ПО «Маяк»: Опыт преодоления последствий техногенных аварий и развитие атомных технологий*. – Челябинск, 2007. – С. 185-189.
- Vakulchuk R., Gjerde K., Belikhina T., Apsalikov K. Semipalatinsk nuclear testing: the humanitarian consequences // *Norwegian Institute of International Affairs, NUPI Report*. – 2014. – № 1. – P. 36.
- Гриценко В.П. Социально-психологическая напряженность у населения, проживающего на радиоактивно загрязненных территориях Уральского региона в отдаленном периоде // *Вестник психотерапии*. – 2006. – №18(23). – С. 188-196.
- Gusev B., Abylkassimova Z., Apsalikov K. The Semipalatinsk Nuclear Test Site: a first assessment of the radiological situation and the test-related radiation doses in the surrounding territories. *Radiat Environ Biophys.* – 1997. – P. 201-204.
- Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Методологические проблемы становления и развития экологической психологии // *Психологический журнал*. – 1996. – № 6. – С. 4-18.
- Dzyatkovskaya E., Saraeva N., Galiakberova I., Sukhanov A., Mysnikova E. EEIA-2018 International Conference “Education Environment for the Information Age” // *The European Proceedings of Social & Behavioural Sciences. Future Academy*. – 2018. – P. 195-202.
- Dyussenova L., Pivina L., Semenova Y., Bjørklund G., Glushkova N., Chirumboloc S., Belikhina T. Associations between depression, anxiety and medication adherence among patients with arterial hypertension: Comparison between persons exposed and non-exposed to radiation from the Semipalatinsk Nuclear Test Site // *Journal of Environmental Radioactivity*. - 2018. - Vol. 195. - P. 36.
- Зыкова И.А. Архангельская Г.В. Информирование населения о радиации. / *Материалы научно-практической конференции, посвященной 50-летию аварии на ПО «Маяк», «Опыт преодоления последствий техногенных аварий и развитие атомных технологий»*. – Челябинск, 2007. – С. 273-275.
- Kassenova T. The lasting toll of Semipalatinsk’s nuclear testing // *Bulletin of the Atomic Scientists*. – 2009.
- Kawano N, Hirabayashi K., Motsuo M., Taooka Y., Hiraoka T., Apsalikov K. Human Suffering Effects of Nuclear Tests at Semipalatinsk, Kazakhstan: Established On the Basis of Questionnaire Surveys // *Journal of Radiation Research*. – 2006. – P. 209–217.

- Левитов Н.Д. О психических состояниях человека / Н.Д. Левитов. – М.: Просвещение, 1964. – 344 с.
- Maddi S. R., Harvey R. Hardiness Considered Across Cultures // Handbook of Multicultural Perspectives on Stress and Coping. – New York: Springer. - 2005. – P. 403-420.
- Maddi S.R. Hardiness: The courage to grow from stresses // Journal of Positive Psychology. – 2006. – Vol. 1 (3). – P. 160–168.
- Manatova A., Semenova Y., Pivina L., Belikhina T., Bulegenov T. Evaluation of quality of life in the offsprings of people exposed to radiation due to nuclear weapons tests in Kazakhstan // Journal Georgian medical news. – 2018. - Issue 279. - P.184-190.
- Miura I., Wada A., Itagaki S., Yabe H., Niwa S. Relationship between psychological distress and anxiety/ depression following the Great East Japan Earthquake in Fukushima Prefecture. Jpn J Clin Psychiatry. - 2012. - P. 41.
- Мията Х. Отдаленные последствия вызванной атомной бомбой поражений в Хиросиме и Нагасаки: пер. с англ. / Х. Мията. – М.: Медицина, 1964. – С. 33-39.
- Панов В.И. Введение в экологическую психологию: учебное пособие. / В.И. Панов. – М., 2001. – 144 с.
- Панов В.И. Психические состояния с точки зрения экпсихологического подхода // Прикладная психология. – 2002. № 3. – С. 23-37.
- Петровский А.В. Проблемы развития личности с позиций социальной психологии // Вопросы психологии. – 1984. – № 4. – С. 15-30.
- Pivina L.M., Semenova Yu.M., Rakhypbekov T.K., Dyussupov Alt.A., Belikhina T.I., Manatova A.M. Anxiety and somatoform disorder in the descendants of people exposed to radiation in Kazakhstan // European Journal of Public Health. - 2017 - P. 27.
- Румянцева Г.М., М.О. Лебедева. Посттравматическое стрессовое расстройство. // Прогнозируемые нарушения психического здоровья после ядерной катастрофы в Чернобыле: тезисы докладов международной конференции – Киев, 1995. – С. 118.
- Тарабрина Н.В., Лазебная Е.О., Зеленова М.Е. Психологические особенности посттравматических стрессовых состояний у ликвидаторов последствий аварии на ЧАЭС // Психологический журнал. – 1994. – № 5. – С. 67-77.
- Турсунгожинова Г.С. Психосоматические особенности лиц, проживающих на территории бывшего Семипалатинского ядерного полигона как результат формирования индивидуального информационного фонда. // Высшая школа Казахстана. – Алматы, 2011. – № 1. – С. 108-111.
- Турсунгожинова Г.С., Джумажанова Г.К. Психологическая характеристика лиц в условиях экологического неблагополучия // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. – 2014. – № 5 (102). – С. 179-185.
- Heft. H. Ecological Psychology in Context: James Gibson, Roger Barker, and the Legacy of William James Paperback / H. Heft. – Psychology Press. - 2005. – 476 p.

References

- Abishev M.A. (2002) Social'nye posledstviya vlijaniya radiacii na zdorov'e naselenija Kazahstana [Social consequences of influence of radiation on the health of population of Kazakhstan]. Poisk (serija sociologija) Ministerstvo obrazovanija i nauki RK, No 4, pp. 139-147.
- Backes M.T., Backes D.S., Drago L.G. (2011) Ecological care as a broad and complex phenomenon // Rev. Bras. Enferm, Vol.64, no.5, pp. 876–881.
- Balmuxanov S.B. (1998) Semipalatinskii' poligon: medicinskie i social'nye posledstviya jadernyx ispytanii' [Semipalatinsk ground: medical and social consequences of nuclear tests]. Boztaev K. 29 avgusta. Almaty: Atamura, pp. 64-74.
- Bauer S., Gusev B., Belikhina T., Moldagaliev T., Apsalikov K. Chapter 14 (2013) The Legacies of Soviet Nuclear Testing in Kazakhstan: Fallout, Public Health and Societal Issues. Radioactivity in the Environment. Volume 19, pp. 241–258.
- Bauer S., Gusev B., Belikhina T., Moldagaliev T., Apsalikov K. (2013). The Legacies of Soviet Nuclear Testing in Kazakhstan: Fall-out, Public Health and Societal Issues. In D. Oughton & S. O. Hansson (Eds.), Social and Ethical Aspects of Radiation Risk Management. Elsevier Science, pp. 239-258.
- Bui'kov V.A., Kolmogorova V.V., Burtovaja E.Ju. (2007) Ipohondricheskie rasstroj'stva u obluchennyh bol'nyh v rezul'tate juzhnoural'skih radiacionnyh avarii' [Hypochondria disorders for the radiation-exposed patients as a result of the south Ural radiation accidents]. Materialy nauchno-prakticheskoi' konferencii, posvjashchennoi' 50-letiju avarii na PO «Majak»: Opyt preodolenija posledstvii' tehnogenykh avarii' i razvitie atomnykh tehnologii'. – Cheljabinsk, pp.. 185-189.
- Derjabo S.D., Jasvin V.A. (1996) Metodologicheskie problemy stanovlenija i razvitija ekologicheskoi' psixologii [Methodological problems of becoming and development of ecological psychology]. Psixologicheskii' zhurnal, Vol. 17, No 6, pp. 4-18.
- Dyussenova L., Pivina L., Semenova Y., Bjørklund G., Glushkova N. Chirumboloc S., Belikhina T. (2018) Associations between depression, anxiety and medication adherence among patients with arterial hypertension: Comparison between persons exposed and non-exposed to radiation from the Semipalatinsk Nuclear Test Site // Journal of Environmental Radioactivity, Volume 195, 36 p.
- Dzyatkovskaya E., Saraeva N., Galiakberova I., Sukhanov A., Mysnikova E. EEIA (2018) International Conference “Education Environment for the Information Age”. The European Proceedings of Social & Behavioural Sciences. Future Academy, pp. 195-202
- Gricenko V.P. (2006) Social'no-psihologicheskaja naprjazhennost' u naselenija, prozhivajuxhego na radioaktivno zagriznennyh territorijah Ural'skogo regiona v otdalennom periode [Socially-psychological tension at a population resident on radioactively muddy territories of the Ural region in a remote period]. Vestnik psihoterapii. No 18(23), pp. 188-196.
- Gusev B., Abylkassimova Z., Apsalikov K. (1997) The Semi-palatinsk Nuclear Test Site: a first assessment of the radiological situation and the test-related radiation doses in the surrounding territories. Radiat Environ Biophys, pp. 201–204

- Heft. H. (2005) *Ecological Psychology in Context: James Gibson, Roger Barker, and the Legacy of William James Paperback* / H. Heft. – Psychology Press, 476 p.
- Kassenova T. (2009) The lasting toll of Semipalatinsk's nuclear testing. *Bulletin of the Atomic Scientists*, 28 September.
- Kawano N, Hirabayashi K., Motsuo M., Taooka Y., Hiraoka T., Apsalikov K. (2006) Human Suffering Effects of Nuclear Tests at Semipalatinsk, Kazakhstan: Established On the Basis of Questionnaire Surveys. *Journal of Radiation Research*, pp. 209–217.
- Levitov N.D. (1964) O psichicheskikh sostojanijah cheloveka [About the mental conditions of man] – M.: Prosveschenie, 344 p.
- Maddi S. R., Harvey R. (2005) Hardiness Considered Across Cultures // *Handbook of Multicultural Perspectives on Stress and Coping*. – New York: Springer, pp. 403-420.
- Maddi S.R. (2006) Hardiness: The courage to grow from stresses. *Journal of Positive Psychology*, Vol. 1 (3), pp. 160–168.
- Manatova A., Semenova Y., Pivina L., Belikhina T., Bulegenov T. (2018) Evaluation of quality of life in the offsprings of people exposed to radiation due to nuclear weapons tests in Kazakhstan. *Journal Georgian medical news*, Issue 279, pp.184-190.
- Mijata H. (1964) Otdalennye posledstvija vyzvannoi' atomnoi' bomboi' porazhenii' v Hirosime i Nagasaki [Remote consequences by the caused a-bomb of defeats in Hiroshima and Nagasaki]: per. s angl. M.: Medicina, pp. 33-39.
- Miura I., Wada A., Itagaki S., Yabe H., Niwa S. (2012) Relationship between psychological distress and anxiety. depression following the Great East Japan Earthquake in Fukushima Prefecture. *Jpn J Clin Psychiatry*, 41p.
- Panov V.I. (2001) *Vvedenie v ekologicheskuyu psihologiyu* [Introduction to ecological psychology]. Uchebnoe posobie. M., 144 p.
- Panov V.I. (2002) Psichicheskie sostojanija s točki zrenija jekopsixologicheskogo podxoda [Mental conditions from the point of view of ecopsychological approach]. *Prikladnaja psixologija*, No 3, pp. 23-37.
- Petrovskii' A.V. (1984) Problemy razvitija lichnosti s pozicii' social'noi' psihologii. *Voprosy psihologii* [Problems of development of personality from positions of social psychology], No 4, pp. 15-30.
- Pivina L.M., Semenova Yu.M., Rakhypbekov T.K., Dyussupov Alt.A., Belikhina T.I., Manatova A.M. (2017) Anxiety and somatoform disorder in the descendants of people exposed to radiation in Kazakhstan. *European Journal of Public Health*, 27 p.
- Rumjanceva G.M., M.O. Lebedeva (1995) *Posttravmaticheskoe stressovoe rasstroi'stvo* [Posttraumatic stress disorder]. *Prognoziruemye narushenija psichicheskogo zdorov'ja posle jadernoi' katastrofy v Chernobyle: tezisy dokladov mezhdunarodnoi' konferencii*, Kiev, 118 p.
- Tarabrina N.V., Lazebnaja E.O., Zelenova M.E. (1994) Psichologicheskie osobennosti posttravmaticheskikh stessovykh sostojanii' u likvidatorov posledstvii' avarii na CHAES [Psychological features of the posttraumatic stress states for the liquidators of consequences of accident on CHAES]. *Psichologicheskii' zhurnal*, No 5, pp. 67-77.
- Tursungozhinova G.S. (2011) Psichosomaticheskie osobennosti lic, prozhivajuxhix na territorii byvshego Semipalatinskogo jadernogo poligona kak rezul'tat formirovanija individual'nogo informacionnogo fonda [Psychosomatic features of persons resident on territory of the former Semipalatinsk nuclear ground as a result of forming of individual informative fund]. *Vysshaja shkola Kazahstana. Almaty*, No 1, pp. 108-111.
- Tursungozhinova G.S., Dzhumazhanova G.K. (2014) Psichologicheskaja harakteristika lic v uslovijah ekologicheskogo neblagopoluchija [Psychological description of persons in the conditions of ecological trouble]. *Vestnik Evrazii'skogo nacional'nogo universiteta imeni L.N. Gumileva* No 5 (102), pp. 179-185.
- Vakulchuk R., Gjerde K., Belikhina T., Apsalikov K. (2014) Semipalatinsk nuclear testing: the humanitarian consequences. *Norwegian Institute of International Affairs, NUPI Report*, No. 1, 36 p.
- Zykova I.A. Arhangel'skaja G.V. (2007) Informirovanie naselenija o radiacii [Informing of population of radiation]. *Materialy nauchno-prakticheskoi' konferencii, posvjaschennoi' 50-letiju avarii na PO «Majak», «Opyt preodolenija posledstvii' texnogennyx avarii' i razvitie atomnyx texnologii'»*. Cheljabinsk, pp. 273-275.

¹Ладзина Н.А., ²Зейнолла С., ³Нургалиева А.Е.

¹д.п.н., профессор, Восточно-Казахстанский государственный университет
им. С. Аманжолова, Казахстан, г. Усть-Каменогорск, e-mail: ladzina_natalya@mail.ru

²доктор философии Ph.D, доцент филиала по г. Алматы Академии государственного управления при
Президенте РК, Казахстан, г. Алматы, e-mail: zeinollasaule@gmail.com

³магистр кафедры общей и прикладной психологии, Казахский национальный университет
им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: n.a.e.89@mail.ru

ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СПЕЦИФИКА ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ

В данной статье представлен анализ понятия экономического сознания и влияния на него национально-психологических особенностей. Выбранная в качестве респондентов категория предпринимателей объясняется их ролью носителей новых социально-экономических отношений и влияния на эффективность социально-экономических преобразований в стране.

Цель исследования заключалась в обнаружении различий в экономическом сознании, детерминируемых национально-психологическими особенностями, и изучении специфики их проявления в экономическом поведении. Под экономическим сознанием понимается процесс и результат познания экономических отношений как фактора поведения различных социальных групп, как результат отражения условий хозяйственной жизни личности.

Методологически обосновано, что основной причиной, лежащей в основе межэтнических различий психики, является культура, выступающая в качестве регулятивной функции, в той или иной мере определяющая поведение людей, определяющая выбор экономических моделей. На основании теории культурных измерений был предложен алгоритм сравнительного анализа специфики проявления национально-психологических особенностей в экономическом сознании и экономическом поведении.

Результаты исследования подтвердили дифференциацию кластера вербальных характеристик экономических категорий в сознании респондентов казахской и русской национальности, различие в ценностной структуре предпринимателей, в уровне интернальности экономических отношений и их модальности; в личностных конструктах, описывающих экономические представления казахов и русских.

Ключевые слова: национально-психологические особенности, экономическое сознание, экономическое поведение, параметры национальной культуры.

¹Ladzina N.A., ²Zeinolla S., ³Nurgaliyeva A.

¹Doctor of Psychology, professor, Amanzholov East Kazakhstan State University,
Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk, e-mail: ladzina_natalya@mail.ru

²Associate Professor of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of
Kazakhstan in Almaty, Kazakhstan, Almaty, e-mail: zeinollasaule@gmail.com

³Master of "General and Applied Psychology" department, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan,
Almaty, e-mail: n.a.e.89@mail.ru

Ethnopsychological Specificity of Entrepreneurs' Economic Awareness

This article presents an analysis of the concept of economic consciousness and the impact on it of national psychological characteristics. The category of entrepreneurs chosen as respondents is explained by their role as bearers of new socio-economic relations and influence on the effectiveness of socio-economic reforms in the country.

The purpose of the study was to identify differences in economic consciousness, determined by national psychological characteristics, and to study the specifics of their manifestation in economic

behavior. Under the economic consciousness is understood the process and the result of knowledge of economic relations as a factor of behavior of different social groups, as a result of reflection of the conditions of economic life of the individual. It is methodologically proved that the main reason underlying interethnic differences of mentality is the culture acting as a regulatory function, to some extent determining the behavior of people, determining the choice of economic models. On the basis of the theory of cultural dimensions has been proposed the algorithm of the comparative analysis of the specificity of manifestations of national-psychological features of economic consciousness and economic behavior.

The results of the study confirmed the differentiation of the cluster of verbal characteristics of economic categories in the minds of respondents of Kazakh and Russian nationality, the difference in the value structure of entrepreneurs, in the level of internality of economic relations and their modality; in personal constructs describing the economic representations of Kazakhs and Russians

Key words: national psychological features, economic consciousness, economic behavior, parameters of national culture.

¹Ладзина Н.А., ²Зейнолла С., ³Нұрғалиева А.Е.

¹п.ғ.д., профессор, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Қазақстан, Өскемен қ., e-mail: ladzina_natalya@mail.ru

²Ph.D, философия докторы, доцент, Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының Алматы қаласындағы филиалы, Қазақстан, Алматы қ., e-mail:zeinollasaule@gmail.com

³жалпы және қолданбалы психология кафедрасының магистрі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail:n.a.e.89@mail.ru

Кәсіпкерлердің экономикалық құрамының этнопсихологиялық сипаттамасы

Мақалада автор экономикалық сана ұғымына және оған ұлттық-психологиялық ерекшеліктердің ықпалы туралы талдау жасаған. Респонденттер ретінде таңдалынып алынған кәсіпкерлер, бірінші кезекте, жаңа әлеуметтік-экономикалық қатынастардың тасымалдаушылары болып табылады және елдегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің тиімділігіне тікелей әсер ететіндігімен түсіндіріледі.

Бұл зерттеудің негізгі мақсаты қазақстандық кәсіпкерлердің экономикалық санасының ұлттық-психологиялық ерекшеліктерін түсіндіретін айырмашылықтарын анықтау және оның экономикалық мінез-құлықтарының ерекшеліктерін зерттеу болып табылады. Психиканың этникааралық айырмашылықтары негізінде жатқан негізгі себеп-экономикалық модельдерді таңдауды айқындайтын, адамдардың мінез-құлқын анықтайтын, реттеуші функция ретінде әрекет ететін мәдениет болып табылады. Оның орындайтын көптеген қызметтерінің ішінде ең маңыздысы реттеу қызметі, осы немесе басқа кезде адамдардың мінез-құлқын анықтай отырып, мәдениет тек адам мінез-құлқының көрсеткіші ретінде ғана емес, экономикалық модельдердің таңдауын да көрсетеді. Мәдени өлшем теориясының негізінде экономикалық сана мен экономикалық мінез-құлықтағы ұлттық-психологиялық ерекшеліктердің пайда болу ерекшелігіне салыстырмалы талдау алгоритмі ұсынылды.

Зерттеу нәтижелері қазақ және орыс ұлтының респонденттерінің санасында экономикалық категориялардың вербалды сипаттамалары кластерінің дифференциациясын, кәсіпкерлердің құндылық құрылымындағы, экономикалық қатынастардың интерндігі мен олардың модальдылығы деңгейіндегі айырмашылықтарды, қазақтар мен орыстардың экономикалық түсініктерін сипаттайтын жеке конструктивтерді растады.

Түйін сөздер: ұлттық-психологиялық ерекшеліктер, экономикалық сана, экономикалық мінез-құлық, ұлттық мәдениет параметрі.

Введение

Экономическое сознание – одно из наиболее часто употребляемых в современных исследованиях понятий. Существуют различные интерпретации и методологические подходы к определению понятия «экономическое сознание». В зарубежной психологии эти исследования характеризуются междисциплинарным характером и связаны, зачастую, с потребительским поведением и предпринимательской деятельностью. Анализ зарубежной литературы показывает, что

условно можно выделить несколько направлений в этой области: исследование взаимосвязи экономического поведения и личностных характеристик (Bandstatter, 1993:473-494); проблемы психологической зависимости от шопинга и накопительства, связь данных категорий с субъективными оценками благополучия (Hanley, Wilhelm, 1992:5-18; Headey, 1993:97-117; Hebert, Link, 1988); экономические стратегии поведения и психологическая функция денег (Furnham, Argyle, 1998; Tang, 1993:93-99); мотивационные составляющие экономического сознания (Furnham,

Lewis, 1986; McClelland, Atkinson, Clark, Lowell, 1953).

Широкое развитие в зарубежной психологии получили исследования, связанные с построением портрета типичного предпринимателя, выявлением условий осуществления предпринимательской карьеры, разработкой методов оценки предпринимателя и их психологических характеристик (внутренний локус-контроль) (Rotter, 1966), отношение к риску (Kagan, 1965).

Несмотря на продуктивность зарубежного опыта исследования психологии предпринимательства и экономического поведения, прямой перенос полученных данных не представляется возможным, так как отечественный предприниматель формируется в условиях другой экономики, иной социальной среды, иного пути становления предпринимательской карьеры, и возможно, иных навыков и способностей. В частности, в многочисленных работах казахстанских, российских и зарубежных ученых, исследовавших предпринимательскую и управленческую деятельность, отражены четкие представления о взаимосвязи моделей профессиональной деятельности с национальной психологией их субъектов (Жарикбаев, 2014; Крысько, 2008; Опабекова, 2012; Павлов, 2006; Имашева, Абдрайымова, 2018). Достаточно широкий пласт исследований затрагивает гендерный аспект предпринимательства (Сеильбекова, Нурбекова, 2017).

Мировая наука постоянно доказывает, что государственная политика, методы экономического реформирования должны соответствовать социально-психологическим факторам, глубинной психологии этноса, социокультурных особенностей населения. Следовательно, успех проведения рыночных реформ в нашей стране во многом зависит от учета экономического менталитета населения Казахстана.

Анализ теоретико-методологических подходов в исследовании экономического сознания позволяет конкретизировать социально-психологическую проблему особенностей экономического сознания личности как процесса и результата познания экономических отношений, как фактора поведения различных социальных групп, как результата отражения условий хозяйственной жизни личности (Абульханова, 2012; Журавлев, Позняков, 2004; Титова, 2005). В других исследованиях – как содержание и продукт отражения человеком экономических отношений, выступающих в виде системы представлений человека об экономике как фрагменте социальной реаль-

ности (Вахитова, Доценко, 2014). Ряд исследователей экономического сознания ввели новую категорию – «экономический менталитет», а также различные типологии экономического сознания в соответствии с отношением к экономическим преобразованиям (Данильченко, 2003; Докторов, 1992; Нечаева, 1992).

Поскольку экономическое сознание опосредовано социально-экономическим положением человека, практическим опытом, традициями, культурой и конкретными ситуациями, то на данном этапе актуальным является изучение специфики проявления национально-психологических особенностей в структурных составляющих экономического сознания и экономического поведения представителей различных этносов Республики Казахстан. Для обоснования методологии изучения национально-психологических особенностей экономического сознания необходимым шагом является выделение этнопсихологических факторов, детерминирующих данный процесс. Обосновано, что основной причиной, лежащей в основе межэтнических различий психики, является культура. Среди множества выполняемых ею функций одной из важнейших является регулятивная функция, в той или иной мере определяющая поведение людей. Продолжив ряд логических умозаключений, можно прийти к выводу, что культура же определяет и выбор экономических моделей как один из вариантов поведения человека.

В процессе этнической социализации индивид усваивает и присваивает ценности, нормы, обычаи и т.п., характерные для его этнической группы. Наложение таких «культурных синдромов» на необходимость выполнять определенную социальную роль формирует определенный стиль деятельности и поведения.

Взяв за основу теорию культурных измерений Г. Hofstede (Hofstede, 1980) о параметрах различия культур и разработанный ранее сравнительный анализ проявления национально-психологических особенностей различных этнических групп в организационной культуре, мы дополнили его характеристиками специфики проявления экономического сознания и экономического поведения (Таблица 1).

На основании данного подхода мы можем отследить очевидное влияние на экономическое поведение этнопсихологических особенностей. Кроме того, это позволит нам выделить некоторые индикаторы проявления национальной специфики в экономическом сознании и экономическом поведении.

Таблица 1 – Влияние этнопсихологических особенностей на экономическое сознание

Параметры культуры	Характеристика параметра в казахской культуре	Проявление параметра в экономическом сознании	Характеристика параметра в русской культуре	Проявление параметра в экономическом сознании
Индивидуализм – коллективизм	Групповые цели (семья, род) превалируют над индивидуальными	В выборе партнеров по бизнесу, инвесторов приоритет может отдаваться родственникам	Групповые цели (община, друзья) превалируют над индивидуальными	В выборе партнеров по бизнесу, инвесторов приоритет может отдаваться друзьям, коллегам по прежней работе
Маскулинность – феминность	В системе ценностей преобладает пресс воспитания с упором на взаимность и служение друг другу. Выраженная мужественность в системе ценностей	Превалирует экономическое поведение, направленное на повышение благосостояния семьи. Большая часть доходов тратится на родственников.	Феминность выражена больше, чем в казахской культуре, более сильная мотивация достижений	Превалирует соревновательное экономическое поведение
Толерантность	Низкая толерантность к людям с отличающимися идеями и поведением, тенденция к внутригрупповому согласию, санкции к людям, нарушающим этнические нормы	Ориентация в оценке деятельности на вышестоящие (госслужбы) органы, на критерии отношений, следование нормам, жесткая система санкций. Конформное поведение, избегание конфликтов	Более высокая толерантность к другой системе ценностей	Ориентация в оценке профессиональной деятельности на деятельностные критерии, проявление самостоятельности, нетерпимость к другому способу действий
Избегание неопределенности	Высокий уровень избегания неопределенности в нормативном поведении	Стремление к «прописыванию» правил ведения дел, высокая склонность к риску при поддержке семьи	Более низкий уровень избегания неопределенности, меньшая нормативность и конформность поведения.	Возможность продуктивной работы в ситуации неопределенности, отсутствие жестких инструкций, готовность к риску
Отношение ко времени	Ориентация во времени на прошлое и настоящее	Легче ставят и реализуют краткосрочные цели и задачи, «короткие деньги» живут здесь и теперь	Ориентация во времени на прошлое и будущее	Часто ставят долгосрочные цели, зачастую игнорируют проблемы сегодняшние ради реализации задач в будущем
Эмоциональный контроль	Степень допустимости эмоциональной экспрессивности на вербальном уровне достаточно низкая, высокий эмоциональный контроль	Хорошо контролируют эмоции, сдержанны. Закрытость жестов и чувств	Высокая степень допустимости эмоций. Открытость в выражении чувств	Эмоциональная несдержанность, открытость проявления чувств, выраженная жестикация, мимика
Дистанция власти	Большая дистанция власти, при этом допускается в дискурсе подчеркивание родственных отношений	Высокая иерархичность, полное подчинение руководителю. Больше значений оценки деятельности персонала придается фактору отношений, исполнительности	Более короткая дистанция власти	Плоские управленческие структуры, больше делегирования полномочий, фактору отношений придается меньшее значение
Высокая низкая контекстность	Высокая контекстность отношений	Высокое значение статуса, дипломатичность высказываний. Изменение дискурса речевого этикета на термины родства	Средний уровень контекстности отношений и поведения	Низкая рефлексия отношенческого фактора, прямота высказываний
Дистанция общения	Большая дистанция с людьми, не входящими в круг родственников, при этом круг родственников включает дальней родство	При построении деловых контактов превалирует замкнутость на своей этнической группе. Стремление к переходу на неформальный уровень общения	Низкая дистанция общения	Излишняя открытость в общении, игнорирование иерархических ролей, что часто приводит к конфликтам

Основная цель данного исследования заключалась в том, чтобы обнаружить наличие различий, объясняющих национально-психологические особенности экономического сознания казахстанских предпринимателей, и изучить специфику его проявления в экономическом поведении.

В качестве гипотез исследования выступает предположение:

1. О влиянии национальной психологии на экономическое сознание, которое проявляется:

- в специфике экономического поведения;
- в специфике ценностной структуры;
- в уровне интернальности экономических отношений, в их модальности;
- в личностных конструктах, описывающих экономические представления казахов и русских;
- в дифференциации представлений об экономических ролях и экономическом партнерстве;
- в различии структуры становления финансовых отношений в казахских и русских семьях;
- в специфике формирования управленческих команд и модераторов экономической политики.

2. О влиянии ряда факторов на формирование экономического сознания, таких как:

- социально-политических факторов;
- социально-экономических факторов;
- цифровизации всех сфер жизни;
- культурологических факторов;
- профессиональная деятельность как фактор.

3. В качестве условий, способствующих формированию продуктивного экономического сознания, выступают:

- степень сформированности экономических знаний;
- уровень рефлексивности экономического поведения;
- экономическая компетентность, цифровая компетентность.

Материалы и методы

На основании поставленных целей нами были выдвинуты группы исследовательских задач, из которых в данной статье мы остановились на одной: с помощью метода «Цветовых метафор» М. Люшера в модификации И.Л. Соломина выявить мотивы экономического поведения и определить ценностное отношение к экономическим категориям (деньги, инвестиции, собственное дело, риск, и т.д.) в каждой группе респондентов.

Особенности и специфика проявления экономического сознания титульных этносов Казахстана исследуются по данной Программе у представителей малого и среднего бизнеса – частных предпринимателей, являющихся руководителями различных ТОО, либо соучредителями данных фирм. Включение в фокус исследовательского интереса особенностей экономического сознания предпринимателей не случайно, именно предпринимательская деятельность наиболее ярко и адекватно представляет проявление всех выделенных критериев экономического сознания и экономического поведения.

Метод цветowych метафор И. Соломина создан на основе цветового теста отношений (ЦТО) А. Эткинда с целью выявления мотивации человека. Мы посчитали необходимым использование адаптированного нами варианта данного метода для выявления эмоционально-мотивационного отношения к структурным составляющим экономического сознания и выявления типов поведения. В связи с этим нами был предложен список понятий, характеризующих структурную компоненту экономического сознания и виды экономического поведения. Все понятия были разбиты на основные блоки.

В первый блок вошли понятия, характеризующие отношение к финансовой сфере: инвестиции, кредиты, ценные бумаги, капитал, вклады, собственность, стартовый капитал, сделки, затраты.

Во второй блок мы поместили понятия, характеризующие отношение к личной жизни и деятельности: моя семья, мое здоровье, успех, партнерство, бизнес, собственное дело, производство, посредничество, труд, расширение фирмы, цифровизация, искусственный интеллект.

Третий блок содержит понятия, характеризующие временную компоненту: мое прошлое, мое настоящее, мое будущее.

В четвертом блоке мы расположили понятия, характеризующие межличностные отношения: дружба, общение, конфликты, указания, исполнение, замкнутость, скрытность, доверие, лицемерие, компаньон, раздражение, удовлетворение, социальные сети, деловые контакты.

В пятый блок входят понятия, характеризующие отношение к социально-экономическим факторам: налоги, инфляция, экономический рост, экономический кризис, экономическое образование, стабильность национальной валюты, контролирующие органы, реформы, указы, элементарные экономические знания.

Шестой блок состоит из понятий, характеризующих отношение к закону: взяточничество, обман, казнокрадство, законопослушность, конституция, государство, служебное положение, коррупция, профессиональная этика.

Седьмой блок содержит понятия, характеризующие отношение к профессиональной деятельности: риск, собственное дело, богатство, независимость, конкуренция, прибыль, принятие решений, лидерство, оптимизм, выгода, руководитель, выигрыш, ответственность, потребность в достижениях, эффективность, моя стратегия, эгоизм, альтруизм, жизненный опыт, благотворительность.

Основанием для составления списка послужило структурированное интервью и анализ теоретического материала. Кроме того, мы включили категории, которые являются социальными предикторами отношений к цифровому миру. Краткость статьи не дает нам возможность детально проанализировать весь кластер вербальных характеристик и мотивов, но позволяет представить их дифференциацию между группами респондентов казахской и русской национальности. Выборка составила 56 человек. Стаж предпринимательской деятельности у 45% испытуемых исчисляется от 3 до 5 лет; у 55% – свыше 5 лет. Группы респондентов, поделенных

по национальному признаку, составили 28 человек. Обработка данных сводилась к подсчету количества случаев обозначения понятия каждым из восьми цветов и выделении на основе этого восьми групп понятий. Более детальному анализу подвергались те группы, которые включали в себя интересующие нас понятия, как «бизнес», «кризис», «коррупция». Кроме того, нами было подсчитано общее число совпадений присвоения всеми респондентами группе понятий одного и того же места, т.е. сколько всего человек обозначили все понятия, входящие в одну группу, цветом, занимающим в их индивидуальных цветовых рядах одинаковое место (мода M_0). Вычисление коэффициента вариации (v) позволило нам определить процентную долю всех признаков, которые не входят в модальную категорию. В общем, чем меньше коэффициент вариации, тем типичнее, или значимее (верно отражает картину) мода.

Результаты и обсуждение

Сравнительные данные представлены в таблице 2. Предприниматели казахской национальности объединяют понятие «бизнес» в одну группу с шестью понятиями и ставят их на первое место по степени привлекательности.

Таблица 2 – Модальные категории понятий по группам предпринимателей

Предприниматели казахской национальности		Предприниматели русской национальности	
Понятие	Частота (%)	Понятие	Частота (%)
Мой имидж	64	Мое будущее	69
Моя семья	55	Труд	54
Богатство	52	Независимость	67
Власть	54	Материальное благополучие	44
Общение	55	Моя организация	61
Мои подчиненные	49	Власть	46
Карьера	46	Риск	56
Общее число совпадений	43	Общее число совпадений (мода M_0)	41
Коэффициент вариации	n	Коэффициент вариации	n

Объединение анализируемого нами понятия с шестью остальными можно проинтерпретировать следующим образом. Бизнес воспринимается как неотъемлемая часть жизнедеятельности

и ее необходимое условие, а, значит, влияет на благосостояние семьи в настоящем, дает власть над подчиненными, в рамках него происходит общение с влиятельными людьми. Кроме того,

предпринимательская деятельность рассматривается как возможность дальнейшей карьеры в госструктурах.

У предпринимателей русской национальности выявляется несколько иная тенденция в отношении к анализируемому нами понятию. Анализ таблицы позволяет предположить, что для данной группы испытуемых предпринимательская деятельность – это, прежде всего, обязанности и труд, выполняемые в рамках своей организации, которые дают респондентам независимость, власть, материальное благополучие и возможность самовыражения.

Нас интересовал блок отношения к закону и инновационным понятиям, поэтому мы проанализировали модальность совпадений по категориям «экономический кризис» и «коррупция». В казахской выборке данные понятия находились на 4 и 5 местах соответственно, что показывает отрицательное отношение к этим категориям. Кроме того, они были объединены с такими понятиями как налоги, реформа, государство и власть, казнокрадство. В русской выборке понятие «кризис» находилось на 3 позиции, что говорит о значимом в эмоциональном плане значении данной категории. В кластер с этим понятием были включены категории «государство», «принятие решений», «стратегия». Категория «коррупция» находилась на пятом месте, как и в казахской выборке. Однако кластер характеристик включал иные понятия: служебное положение, контролирующие органы, родственники. Коэффициент ковариации в обоих случаях был выше 0,5, что позволяет говорить скорее о тенденции, чем о статистическом различии между выборками.

Не получили различий социальные представления предпринимателей о богатстве, связанные с общими хорошими условиями жизни: возможностью не думать о завтрашнем дне, наличием недвижимости – хорошей квартиры, загородного дома.

Отношение предпринимателей к цифровизации как предиктора готовности к новым технологиям оказалось двояким: в сочетании с категориями дома, семьи, мое будущее, оно носит нейтральный характер. В сочетании с компонентами законодательной деятельности понятия носят негативный оттенок. Некоторые различия между респондентами казахской и русской национальностей в этой позиции статистически незначимы. Интересен кластер вербальных ха-

рактеристик, связанных с категориями «партнерство», «собственное дело». «развитие». В казахской выборке в качестве ресурса к данному понятию выступают все категории дома, семьи. В русской выборке только в 50% ответов присутствует семья или родственники.

Выводы

Итак, рассмотрение результатов исследования подтверждает явную дифференциацию мотивационных и эмоционально-ценностных компонентов экономического сознания казахов и русских, что углубляет спектр исследования экономического поведения различных этнических групп. Выявлены различия в кластере вербальных представлений об экономических категориях, выделены корреляции между экономическими понятиями и категориями, связанными с семьей, родственниками в казахской группе респондентов. Эта же категория понятий выступает в качестве ресурса в ситуации кризиса и эмоциональной поддержки. Не обнаружено различий в отношении к цифровизации предпринимательской деятельности, но эмоциональная модальность показывает некоторые опасения со стороны предпринимателей к этой сфере.

Исследование призывает к внимательному изучению специфики и особенностям проявления национальной психологии во всех сферах жизнедеятельности личности, углубляет научные представления о возможностях диагностики такой сферы личности как экономическое сознание.

Адаптация методики И. Соломина к исследованию экономического сознания позволяет расширить проективный спектр диагностических техник в плане изучения неосознаваемых кластеров различных категории и понятий. Анализ различий в моделях экономического поведения, традиции более тесного родственного решения экономических проблем в казахской семье, позволяют сделать предположение, что стандартные оценки финансового состояния семьи казахов и русских по уровню дохода на одного члена семьи не дают реальной картины экономической ситуации.

Данные исследования в продолжении заявленных задач могут быть интересны в рамках реализации Президентской программы модернизации общественного сознания «Рухани жангыру».

Литература

- Bandstatter H. (1993) Should Economic Psychology care about personality structure? / *Journal of Economic Psychology*, 14(3), pp. 473-494.
- Hanley A. and Wilhelm M. Compulsive buying: An exploration into self-esteem and money attitudes // *Journal of Economic Psychology*, 1992. 13, - pp.5-18.
- Hebert R., Link A.N. *The Entrepreneur: Mainstream Views and Radical Critiques*, - Praeger (New York). — 1988.
- Furnham A. and Argyle M. *The Psychology of Money*. London: Routledge. 1998.
- Tang T. The meaning of money: extension and exploration of the money ethic scale. *Journal of Organizational Behavior*. 1993. 14, - P.93-99
- Furnham A. and Lewis A. *The Economic Mind: The social psychology of economic behaviour*. Brighton: Wheatsheaf. 1986.
- McClelland D., Atkinson J., Clark R. and Lowell E. *The Achievement Motive*. New York: Appleton-Century-Crofts. 1953.
- Kagan J. Reflektion-impulsivity and reading ability in primary grade children // *Child Development*. 1965. V. 36. pp. 609-628
- Жарикбаев К.Б., Олжаева А.К., Ахметова М.К. *Казахская этнопсихология* / К.Б. Жарикбаев, А.К. Олжаева, М.К. Ахметова. – Алматы, 2014. – 290 с.
- Крысько В.Г. *Этническая психология*. – 4-е изд./ В.Г. Крысько. – М.: Академия, 2008. – 320 с.
- Опабекова А. Б. Влияние национальных особенностей на психологическое поведение в бизнесе // *Психологические науки: теория и практика: материалы Междунар. науч. конф. (г. Москва, февраль 2012 г.)*. – М.: Буки-Веди, 2012. – С. 54-57. - URL <https://moluch.ru/conf/psy/archive/33/1504/> (дата обращения: 14.04.2018).
- Павлов К.В. Национальные особенности экономического поведения // *Приоритеты России*. – М., 2006. – № 4. – С.1-7
- Имашева Ж.А., Абдраймова Г.С. Этническое предпринимательство как объект социологического исследования: концептуализация понятий // *Вестник КазНУ, Серия психология и социология*. – №2 (65) 2018. – С. 86-92.
- Сеильбекова С.Д. Особенности женского предпринимательства в Казахстане // *Вестник КазНПУ. Серия социологические науки*. – 2017. №1. – С. 113-120.
- Журавлёв А. Л., Позняков В. П. Экономическая психология: теоретические проблемы и направления эмпирических исследований // *Психология. Вестник Высшей школы экономики*. – 2004. Т. 1. № 3. – С. 46–64.
- Geert Hofstede, *Culture's Consequences* (1980).
- Позняков В. П., Титова О. И. Конкурентные и партнерские отношения российских предпринимателей: региональные и гендерные особенности // *Проблемы экономической психологии* / Отв. ред. А. Л. Журавлев, А. Б. Купрейченко. – М.: Изд-во ИП РАН, 2005. Т. 2. – С. 181–204.
- Доценко Е.Л., Вахитова З.З. / *Психосемантика учебное пособие* // Доценко Е.Л., Вахитова З.З. – ТГУ.: Томск, 2014. – 292 с.
- Арутюнян Ю.В. *Трансформация постсоветских наций: По материалам этносоциологических исследований* Текст. /Ю.В. Арутюнян. – М.: Наука, 2003. – 207 с.
- Журавлева Н. А. Динамика ценностных ориентаций предпринимателей в условиях макросоциальных преобразований // *Психологический журнал*. – 2015. Т. 36. № 1. – С. 46–60.
- Headey B. An economic model of subjective well-being: integrating economic and psychological theories. *Social Indicators Research*, 1993. 28, - pp.97-116.

References

- Arutyunyan Yu.V. (2003) *Transformasiya postsovetских nasii: po materialam etnosociologicheskikh issledovaniy* [Transformation of the post-Soviet nations: Based on ethno sociological research materials] Text. U.V. Harutyunyan. M.: Science, 207 p.
- Bandstatter H. (1993) Should Economic Psychology care about personality structure? *Journal of Economic Psychology*, 14(3), pp. 473-494.
- Dotsenko E.L., Vakhitova Z.Z. (2014) *Psihomantik: ychebnoe posobie* [Psychosemantics: study guide]. TSU.: Tomsk, 292 p.
- Furnham A. and Argyle M. (1998) *The Psychology of Money*. London: Rout ledge.
- Furnham A. and Lewis A. (1986) *The Economic Mind: The social psychology of economic behavior*. Brighton: Wheatsheaf.
- Geert Hofstede, (1980) *Culture's Consequences*, 245 p.
- Heine P. (2007) *The economic way of thinking* M.: Williams, 530p.
- Hanley A. and Wilhelm M. (1992) Compulsive buying: An exploration into self-esteem and money attitudes. *Journal of Economic Psychology*, 13, pp.5-18.
- Headey B. (1993) An economic model of subjective well-being: integrating economic and psychological theories. *Social Indicators Research*, 28, pp.97-116.
- Hebert R., Link A.N. (1988) *The Entrepreneur: Mainstream Views and Radical Critiques*, Praeger (New York)
- Imasheva J.A., Abdrayymova G.S. (2018) *Etnicheskoe predprinimatelstvo kak obekt sociologicheskogo issledovaniya: konseptualizaciya ponatii* [Ethnic entrepreneurship as an object of sociological research: conceptualization of concepts] *Vestnik KazNU, Psychology and Sociology Series*, No 2 (65), pp. 86-92
- Kagan J. (1965) Reflektion-impulsivity and reading ability in primary grade children. *Child Development*, Vol. 36, pp. 609-628
- Krysko V.G. *Etnicheskaja psihologia* [Ethnic psychology] 4th ed. M.: Academy, 2008, 320 p.

McClelland D., Atkinson J., Clark R. and Lowell E. (1953) *The Achievement Motive*. New York: Appleton-Century-Crofts.

Opabekova A. B. (2012) Vlianie natsionalnykh osobenostei na psikhologicheskoe povedenie v biznese [The influence of national characteristics on psychological behavior in business] *Psychological Sciences: Theory and Practice: materials of the Intern. scientific conf.* M.: Buki-Vedi, pp. 54-57. URL <https://moluch.ru/conf/psy/archive/33/1504/> (access date: 04/14/2018) .

Poznyakov V. P., Titova O. I. (2005) Konkurentnye i partnerskie otnosheniya rossiskikh predprinimateley: regionalnye i gendernye osobenosti [Competitive and partnership relations of Russian entrepreneurs: regional and gender features] *Problems of economic psychology*. Ed. ed. A. L. Zhuravlev, A. B. Kupreychenko. M.: IP RAS Publishers, Vol. 2, ,pp. 181–204.

Pavlov K.V. (2006) Natsionalnye osobenosti ekonomicheskogo povedeniya [National characteristics of economic behavior] *Priorities of Russia*, M., 4, pp.1-7.

Seilbekova S.D., Nurbekova J.A. (2017) [Features of female entrepreneurship in Kazakhstan] *Bulletin KazNPU. series sociology*, pp.215-222

Tang T. (1993) The meaning of money: extension and exploration of the money ethic scale. *Journal of Organizational Behavior*, 14, pp. 93-99

Zhuravleva N. A. (2015) Dinamika cenostnykh orientatsii predprinimatelei v usloviakh makrisotsialnykh preobrazovaniy [Dynamics of value Psychological orientations of entrepreneurs in the conditions of macro social transformations] *Psychological journal*, Vol. 36, No 1, pp. 46–60

Zhuravlev, A.L., Poznyakov, V.P. (2004) Ekonomicheskaya psihologia: teoreticheskie problem i napravleniy empiricheskikh issledovaniy [Economic Psychology: Theoretical Problems and Areas of Empirical Research Psychology. *Vestnik of Higher School of Economics*. Vol. 1, No. 3, pp. 46–64

Zharikbaev K. B., Olzhaeva A. K., Akhmetova M. K. (2014) Kazahskaia etnopsihologia [Kazakh ethno psychology] *Almaty*, 290 p.

¹Нургалиева А.Е., ²Махмутов А.Э.

¹магистр кафедры общей и прикладной психологии, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: n.a.e.89@mail.ru

²и.о. доцента кафедры общей и прикладной психологии, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: dos777@bk.ru

К ВОПРОСУ О ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ Я-ОБРАЗЕ РУКОВОДИТЕЛЯ МУЖЧИНЫ И ЖЕНЩИНЫ

Актуальность исследования продиктована противоречием между современными требованиями к профессиональным ценностям менеджмента, с одной стороны, и ростом национального самосознания с тенденцией к детерминированности моделей поведения национальными ценностями – с другой.

Анализ научной литературы показал различие методологических подходов к Я-образу и Я-концепции руководителя. Интегративный подход позволяет рассматривать Я-концепцию как систему ожиданий, установок, убеждений и представлений о себе, выполняющую важные функции в жизни человека, а образ Я как результат самопознания, самоотношения и саморегуляции. Обосновывается содержание когнитивного и эмоционального компонента Я-образа через идентификацию себя со своей референтной ролевой группой. Рассогласование образов «Я-реальное» и «Я-идеальное» ведет не только к непродуктивному деловому взаимодействию, но и к внутриличностному конфликту.

Проведено описание экспериментальных данных специфики профессионального Я-образа мужчин и женщин руководителей. Сравнительный анализ показал дифференциацию данных образов по параметрам «самоценность», «самопринятие», «самопривязанность», «аутосимпатия». В качестве проблемной зоны выявлено несовпадение по параметру «нереализованные возможности» в обеих группах респондентов, при этом у женщин по данной сфере получена наиболее отрицательная оценка. Это показывает ресурсную составляющую потенциала и его направленность у женщин-руководителей.

Ключевые слова: Я-образ, Я-концепция, Я-идеальное, Я-реальное, самопринятие, самоотношение.

¹Nurgaliyeva A., ²Mahmutov A.,

¹Master of “General and Applied Psychology” department, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: n.a.e.89@mail.ru

²Docent of “General and Applied Psychology” department, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: dos777@bk.ru

To the issue of professional ego – the image of male and female leaders

The relevance of the study is dictated by the contradiction between modern requirements for professional values of the management on the one hand and the growth of national consciousness with a tendency to determine the behavior of national values on the other.

The analysis of the scientific literature showed the difference of the methodological approaches to Ego-image and Ego-concept of the leader. The integrative approach allows one the self-concept as a system of expectations, attitudes, beliefs and ideas about myself, performing important functions in a person's life, and the image of the self as a result of self-knowledge, self-attitude and self-regulation. The content of the cognitive and emotional component of the Self-image is substantiated through self-identification with its reference role group is substantiated. The disagreement between the images “Ego-real” and “Ego-ideal” leads not only to unproductive business interaction, but also to intrapersonal conflict. The description of the experimental data of specificity of professional Ego-image of men and women of

heads is carried out. Comparative analysis showed a differentiation of the image data along the dimensions of "self-worth", "self-acceptance". "comprises almost", «automate». As a problem zone, there was the discrepancy in the parameter «unrealized opportunities» in both groups of respondents was revealed, while women in this area received the most negative assessment. This shows the resource component of the potential and its focus in women leaders.

Key words: Ego-image, Ego-concept, Ego-ideal, Ego-real, self-acceptance, self-attitude.

¹Нұрғалиева А.Е., ²Махмутов А.Э.

¹жалпы және қолданбалы психология кафедрасының магистрі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail:n.a.e.89@mail.ru

²жалпы және қолданбалы психология кафедрасының доцент м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail:dos777@bk.ru

Кәсіпқой мәселе бойынша ерлер және әйелдер басшылығының мен бейнесі

Зерттеудің өзектілігі бір жағынан менеджменттің кәсіби құндылықтарына қойылатын қазіргі заманғы талаптармен, екінші жағынан, ұлттық құндылықтар мен мінез-құлық үлгілерінің детерминациялануына қарай ұлттық сана-сезімнің өсуіне байланысты.

Ғылыми әдебиеттерді талдау Мен-жетекшінің концепциясына әдістемелік тәсілдердің айырмашылықтарын көрсетті. Интегративті тәсіл Мен-тұжырымдаманы адам өмірінде маңызды функцияларды орындайтын өзін-өзі тану, өзін-өзі тану және өзін-өзі реттеу нәтижесі ретінде өзі туралы күту, орнату, наным-сенім және елестету жүйесі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Мен-бейненің когнитивті және эмоциялық компонентінің мазмұны өзінің референттік рөлдік тобымен өзін сәйкестендіру арқылы негізделеді. «Мен-шынайы» және «Мен-мінсіз» бейнелерінің үйлесуі өнімсіз іскерлік өзара іс-қимылға ғана емес, сонымен қатар тұлғааралық қақтығысқа да әкеледі. Ерлер мен әйелдердің жетекшілердің кәсіби Мен-бейнесінің ерекшеліктерінің эксперименталдық деректерін сипаттау жүргізілді. Салыстырмалы талдау саралауды деректер бейнелердің параметрлері бойынша, «пәнінің мақсаты мен міндеттері», «самопринятие», «самопривязанность», «аутосимпатия». Проблемалы аймақ ретінде респонденттердің екі тобында «іске асырылмаған мүмкіндіктер» параметрі бойынша сәйкессіздік анықталды, бұл ретте осы сала бойынша әйелдерде неғұрлым теріс баға алынды. Бұл басшы әйелдердің ресурстық әлеуетін және оның бағытын көрсетеді.

Түйін сөздер: Мен-бейне, Мен-тұжырымдама, Мен-мінсіз, Мен-нақтымын, өзін-өзі қабылдау, өзіндік қатынас.

Введение

В современном Казахстане все больше руководящих постов занимают женщины. На этом фоне не исчезли старые, а появились новые психологические проблемы, связанные с всесторонним включением женщины в жизнь общества. Однако, детерминированность управленческой деятельности маскулинными ценностями зачастую приводит к внутреннему конфликту между Я-образом себя как руководителя и Я-образом себя как женщины.

Актуальность проблемы усугубляется рядом противоречий:

– следование глобальным требованиям к профессиональным ценностям менеджмента, с одной стороны, и ростом национального самосознания с тенденцией к детерминированности моделей поведения национальными ценностями, с другой стороны;

– требованиям времени и руководства страны активнее включать женщин в экономическую

жизнь и наличие «стеклянного потолка» в управленческой карьере;

– достаточно обширного блока исследований Я-образа и Я-концепции руководителя и дефицита прикладных исследований гендерного и этнического фактора этой проблемы.

Все это продиктовало нам *цель исследования*: изучение специфики профессионального Я-образа у руководителей-мужчин и руководителей-женщин.

Гипотеза исследования: мы исходили из предположения о том, что профессиональный образ «Я» женщин-руководителей в целом характеризуется более критичным отношением и неудовлетворенностью собой из-за противоречий между гендерными и профессиональными стереотипами, в отличие от образа «Я» мужчин, занимающих руководящее положение.

Анализ научной литературы показал, что некоторые учёные используют понятия «Я-концепция» и «образ Я» как синонимы (Кон, 1979; Леонтьев, 1986; Собчик, 2005), другие раз-

водят эти понятия, рассматривая Я-концепцию как коппинг-ресурс (Агапов, 1999). Отмечается, что анализ итоговых продуктов самосознания, которые выражаются в строении представлений о самом себе, «Я-образе», или «Я-концепции» осуществляется либо как поиск видов и классификаций образов «Я», либо как поиск «измерений» этого образа (Столин, 1983).

В западной исследовательской практике проблема «Я» изучалась достаточно глубоко и последовательно. Становление «Я-концепции» рассматривается как процесс интеграции индивидуальных биологических факторов с факторами воспитания и социокультурного окружения (Rogers, 1959; Erikson, 1968). Я-концепция в гуманистической психологии рассматривалась как мотивационная потребность в самореализации личности как саморазвивающейся, самосовершенствующейся системы (Maslow, 1987), как потребность в идентичности (Fromm, 1941, 1956). Р. Бернс рассматривает Я-концепцию как совокупность установок, направленных на самого себя, состоящую из когнитивного, эмоционально-оценочного и поведенческого компонентов (Burns, 1986).

В концепции «теории самооценки личности» («selftheory») М. Кун утверждает, что «индивид не является пассивным существом, автоматически реагирующим на объект в соответствии с тем значением, которое ему придает группа» (Nikman, Kuhn, 1956: 26.). Если мы знаем референтную группу индивида, мы можем предсказать самооценку личности, если мы знаем самооценку личности, мы можем предсказать ее поведение» (Meltzer, Petras, 1972). Соглашаясь с этим тезисом, мы рассматриваем руководителя с точки зрения его социальной и структуры социальных установок, сформированных на основе интернализации этой роли. Базируясь на теории межгрупповых отношений, А.Тэшфел разработал теорию социальной идентичности, с точки зрения которой Я-образ (в нашем случае – руководителя) тем гармоничнее, чем больше он себя идентифицирует со своей социальной группой. В этой парадигме К. Хорни обращала внимание на ролевые контрасты, от которых страдают многие женщины в отношениях с мужчинами, в особенности выделяя контраст между традиционной женской ролью жены и матери и такой более либеральной ролью, как выбор карьеры или достижение других целей (Horney, 1926, 1967). Рассогласование реального и идеального Я-образа приводит к внутреннему конфликту и неврозам, транслируется на объяснение

некоторых личностных проблем руководителей-женщин. Поэтому нам импонирует мнение А. Тэшфела, что осознание человеком его места в социальном мире обусловлено, прежде всего, отнесением себя к определенной социальной группе; причем осознание группового членства реализуется посредством ряда сложных шагов: *социальной категоризации* (осмысление социального окружения как состоящего из различных групп), *социальной идентификации* (сделанный на основе сравнения выбор группы, в которую «помещает» себя индивид), наконец, собственно *социальной идентичности* (полного осознания своей принадлежности выбранной группе) (Tajfel, 1968).

Использование интегративного подхода в нашем исследовании, позволяет объединить общенаучные и конкретно-психологические принципы, раскрывающие содержательные признаки Я-концепции и Я-образа (Иващенко, Агапов, Барышникова, 2002). Выявление соотношения интеграции и дифференциации способствует рассмотрению феномена Я-образа как метасистемы, многофункциональной и многозначной, с одной стороны, а с другой – проведению анализа в плане ее компонентов, структуры и функций.

Материалы и методы

Мы исходили из того, что анализ образа руководителя позволяет выделить в нем два аспекта: образ себя и образ руководителя в глазах других. Для эмпирического изучения рассматриваемой проблемы были отобраны методики, позволяющие: во-первых, определить Я-образ руководителей женщин и мужчин; во-вторых, произвести сравнительный анализ реального и идеального образа руководителя у женщин и мужчин; в-третьих, определить образ руководителя в представлении других людей.

Для изучения образа себя мы выбрали методику «Диагностика межличностных отношений» Т.Лири (далее по тексту «ДМО»). Она позволяет исследовать представление испытуемого о себе, своём идеальном «Я», отношении к самому себе, а также стиля и структуры межличностных отношений.

Наличие значительных расхождений по октантам будет свидетельствовать о внутренних конфликтах в отдельных областях взаимоотношений и о том, какие особенности своего межличностного поведения индивида не устраивают.

Для уточнения отдельных характеристик образа Я мы использовали «Методику исследования самоотношения» (МИС), предложенную

В.В. Столиным в 1985 году. В основе МИС лежит понимание самоотношения как сложной, уровневой эмоционально-оценочной системы, для адекватного и полного описания которой недостаточно существующих представлений о двух уровнях самооценки: глобальной самооценки и частных самооценок. Автором было выдвинуто положение о том, что самоотношение может быть понято как выражение смысла «Я» для субъекта, как некоторое устойчивое чувство в адрес собственного «Я», которое содержит ряд специфических модальностей, различающихся как по эмоциональному тону переживания, так и по содержанию.

Еще одним диагностическим приемом явилось использование полупроективной модифицированной методики Сакса-Сиднея «Незаконченные предложения». Целью использования данной методики явилось изучение системы отношений обследуемого: отношение к подчиненным; отношение к мужчинам; отношение к женщинам; отношение к себе; отношение к другим людям; нереализованные возможности.

Оценка по тесту носила количественный характер, то есть, отношение, выраженное испытуемым в ответе к субъекту или объекту, анализировалось как качественное, и ему присваивался балл. Мы выделили три типа отношения: положительные, нейтральные, отрицательные

Для изучения образа руководителя, который представлен у других людей, мы воспользовались методикой «Q-сортировка» (q-sort technique), «Q-сортировка» использовалась нами в двух ва-

риантах: «актуальный образ руководителя», «идеальный образ руководителя» (Stephenson, 1953).

Базой эмпирического исследования явились предприятия и организации города Усть-Каменогорска (Республика Казахстан). В целом экспериментальную группу составили женщины-руководители – 30 человек (17 человек (57%) в возрасте от 30 до 40 лет и 13 человек (43%) в возрасте от 41 до 50 лет), а также 30 мужчин-руководителей (21 человек (70%) в возрасте от 30 до 40 лет и 9 человек (30%) в возрасте от 41 до 50 лет).

Общее количество выборки для изучения образа руководителя со стороны других людей составило 30 человек в возрасте от 35 до 56 лет. Данная выборка людей была сформирована в свободных условиях. Исследование было проведено в 2017 году. За рамками нашего исследования остались руководители-госслужащие, требующие специального анализа.

Результаты и обсуждение

Анализ эмпирических данных осуществлялся в несколько этапов в соответствии с задачами исследования.

Первым этапом нашего исследования было изучение особенностей отношения к себе по методике МИС в двух рассматриваемых группах как одного из компонентов образа себя руководителя. Сравнительный анализ позволяет определить следующие особенности самоотношения в рассматриваемых выборках.

Таблица 1 – Распределение высоких, средних и низких показателей МИС у женщин-руководителей

Название шкалы	Высокие значения		Средние значения		Низкие значения	
	Кол-во	%	Кол-во	%	Кол-во	%
1) Закрытость	18	60,0	9	30,0	3	10,0
2) Самоуверенность	15	50,0	13	43,3	2	6,6
3) Саморуководство	11	36,6	12	40,0	7	23,3
4) Отраженное самоотношение	9	30,0	18	60,0	3	10,0
5) Самоценность	11	36,6	13	43,3	6	20,0
6) Самопринятие	7	23,3	19	63,3	4	13,3
7) Самопривязанность	4	13,3	23	76,6	3	10,0
8) Внутренняя конфликтность	10	33,3	14	46,6	6	20,0
9) Самообвинение	12	40,0	17	56,6	1	3,3

36,6% женщин этой выборки характеризуются высокими показателями по шкале «самоуправление», т.е. у них преобладает переживание собственного «Я» как внутреннего стержня, интегрирующего и организующего личность, деятельность и общение; присутствует тенденция искать причины поступков и себе самой. У мужчин по данной шкале высокие показатели отмечены лишь у 20% респондентов.

По шкале «самоуверенность» одинаковое количество респондентов и мужчин и женщин (50%) относятся к себе как к уверенному и самостоятельному человеку, удовлетворены своими возможностями. По параметру «самоценность»: – 53,3% испытуемых мужчин отражают ощущение ценности собственной личности, способность вызвать в других интерес к собственному миру; соответственно высокие показатели по данной шкале обнаруживают лишь 36,6% испытуемых женщин-руководителей.

В то же время, данные по шкале «отраженное самоотношение», которая связана с ожидаемым позитивным или негативным отношением к себе со стороны других, позволяет увидеть, что 30% женщин-руководителей и практически

такое же количество мужчин-руководителей – 36,6%, превосходят положительное отношение других людей к себе, отражают собственное представление о том, что его личность, характер и деятельность способны вызвать у других уважение, симпатию, одобрение.

Средняя выраженность показателей по шкале «самопринятие» (30% показали высокий результат), что характеризуется в недостаточно выраженном чувстве симпатии к себе, согласии со своими внутренними побуждениями.

Показатели двух других шкал связаны друг с другом. То есть, если по шкале «самопривязанность» респонденты отмечают низкие баллы, то следует ожидать, что по шкале «внутренняя конфликтность», испытуемые должны показать высокие результаты. Данная картина наблюдается у предпринимателей женского пола – 33,3% из них отражают чувство конфликтности собственного «Я», присутствуют сомнения, несогласие с собой; и в то же время лишь 13,3% данных испытуемых, показывают высокие баллы по шкале №7 (самопривязанность), выявляют желание изменений, тенденцию к соответствию идеальному представлению о себе.

Таблица 2 – Распределение высоких, средних и низких показателей МИС у мужчин руководителей

Название шкалы	Высокие значения		Средние значения		Низкие значения	
	Кол-во	%	Кол-во	%	Кол-во	%
1) Закрытость	10	33,3	16	53,3	4	13,3
2) Самоуверенность	15	50,0	13	43,3	2	6,6
3) Саморуправление	6	20,0	14	46,6	10	33,3
4) Отраженное самоотношение	10	33,3	17	56,6	3	10,0
5) Самоценность	16	53,3	9	30,0	5	16,6
6) Самопринятие	9	30,0	17	56,6	4	13,3
7) Самопривязанность	17	56,6	10	33,3	3	10,0
8) Внутренняя конфликтность	2	6,6	13	43,3	15	50,0
9) Самообвинение	9	30,0	13	43,3	8	26,6

У руководителей мужского пола обнаруживается обратная картина: большинство из них (56,6%) показывают положительный общий фон отношения к себе, отсутствие желаний измениться, в свою очередь, сохранение такого образа «Я» может расцениваться как один из механизмов психологической защиты самосо-

знания. Лишь 6,6% испытуемых данной группы выделяют в себе показатели внутренней конфликтности.

Методика МИС позволяет выделить вторичные факторы: «самоуважение» (шкалы №2, 3, 4), «аутосимпатия» (шкалы №5, 6, 7) и «самоуничижение» (шкалы № 8, 9). В связи с

этим были проанализированы показатели по трем выборкам.

Анализ результатов по вторичным факторам «самоуважение» и «аутосимпатии» и «самоуничижения» показал, что женщины-руководители в целом характеризуются высоким уровнем самоуверенности, самоуверенности, но в то же время – тенденцией к самообвинению, показателями внутренней конфликтности, низким принятием себя, ожиданием от других одобрения собственной личности. Эти данные согласуются с низкими результатами по шкале «самопривязанность», что подтверждает желание данных испытуемых к внутренним изменениям, переоценке отношения к себе, повышению уровня самооценности, то есть реальный образ «Я» не-удовлетворяет данных испытуемых.

В другую группу, в которую вошли мужчины-руководители, в целом характеризуются самоуверенностью, самооценностью, низким внутренним конфликтом и большей самопривязанностью. Это может свидетельствовать о том, что образ «Я» данных испытуемых на данный момент их вполне удовлетворяет и желания внутренних изменений не наблюдается.

Дальнейшее изучение особенностей профессионального Я-образа осуществлялось на основе данных по методике «Диагностика межличностных отношений». Для анализа данных были построены психогаммы на основе вычисления средних значений для обеих групп – (рисунок 1). В группе женщин в реальном образе ведущим стилем межличностных отношений является альтруистический (8 октанта).

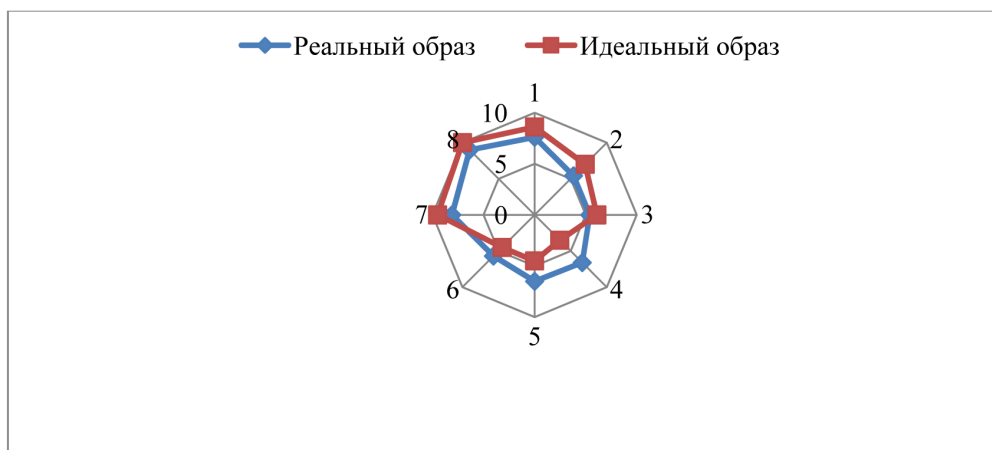

Рисунок 1 – Психогамма результатов методики ДМО в группе женщин-руководителей

Это означает, что женщины данной группы отмечают у себя такие характеристики, как доброжелательность, коммуникабельность, жертвенность, они испытывают потребность производить приятное впечатление на окружающих и соответствовать социальным нормам поведения, т.е. это все те качества, наличие которых говорит о соответствии женщины полоролевому стереотипу.

Затем идут такие качества, как склонность к сотрудничеству, эмоциональная неустойчивость, повышенная отзывчивость на средовые воздействия, потребность в признании, энтузиазм, стремление найти общность с другими (7 октанта).

Интересно отметить, что высокие показатели наблюдаются и по первой октанте, что свидетельствует о наличии таких характеристик, как

уверенность в себе, энергичность, стремление к доминированию.

В идеальном образе у данной группы женщин-предпринимателей также преобладает восьмая октанта (рисунок 1). Наблюдается увеличение показателей по 7, 1, 2 и 3 октантам, что можно интерпретировать, как стремление совмещать отзывчивость, доброту, заботу с активностью и доминантными тенденциями. Снижение в идеале показателей 4, 5 и 6 октант говорит о желании быть менее недоверчивыми к людям, но менее конформными и уступчивыми.

В группе, которую составили мужчины, ведущими являются авторитарный (1 октанта), доминирование (2 октанта) и агрессивный (3 октанта) стили межличностных отношений (рисунок 2). Это говорит о преобладании таких характери-

стик, как доминирование, энергичность, независимость, строгости и резкости в оценке других. Низкие значения преобладают по следующим

октантам: 7, 8 и 5 свидетельствует об отсутствии неуверенности в себе и податливости мнению окружающих, они не склонны к компромиссам.

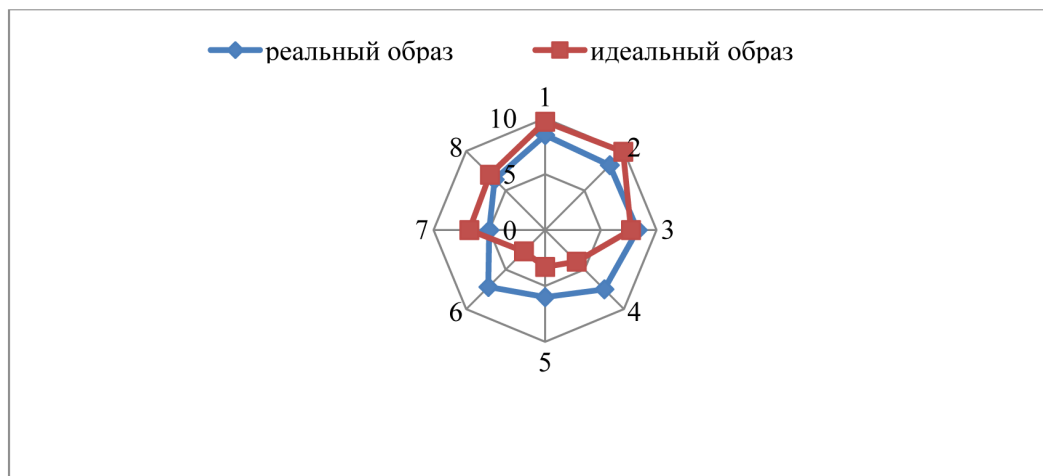

Рисунок 2 – Психограмма результатов методики ДМО в группе мужчин-руководителей

Соотношение Я-реального и Я-идеального в профессиональном образе в двух группах продемонстрировало следующую дифференциацию: наибольшие расхождения отмечены по 2-й октанте (доминирование), по 3-й (агрессивность) в сторону уменьшения характеристик в реальном «Я» у женщин-руководителей, по 7-й октанте (сотрудничающий) и 8-й (альтруистичный) в сторону увеличения характеристик в реальном «Я».

Таким образом, женщины-руководители характеризуют себя как отзывчивых, заботливых, доброжелательных, но, в то же время, стремящихся к лидерству. Это противоречие в отдельных случаях может служить источником внутренних конфликтов, но может выступать показателем включения в женский полоролевой стереотип некоторых маскулинных черт. А преобладание сотрудничающего и альтруистического стилей межличностных отношений, отражают характеристики, которые в обществе соответствуют представлению о женственности.

Сопоставив данные с помощью t-критерия Стьюдента, мы обнаружили, что имеются значительные различия в образе в двух группах по показателю доминирования (2 октанта) ($t=2,21$, $P>0,05$), альтруистичности ($t=2,02$, $P>0,05$ по 8 октанте) агрессивности ($t=2,7$, $P>0,01$ по 3 октанте) и по показателю сотрудничества ($t=2,7$, $P>0,01$ по 7-й октанте). Данные статистического анализа подтверждают результаты вышеизложенного анализа.

Рамки статьи не позволяют сделать подробный анализ по результатам методики «Незаконченные предложения». Поэтому остановимся на общих выводах.

Средние результаты суммарных оценок по выборкам позволили определить, какие сферы Я-образа руководителя в количественном отношении являются проблемными, а в каких сферах преобладает эмоционально-положительная оценка.

В целом можно отметить, что проблемной сферой для всех групп является №7 (нереализованные возможности), при этом у женщин по данной сфере получена наиболее отрицательная оценка. Это показывает ресурсную составляющую потенциала и его направленность у женщин-руководителей.

Результаты показателей по сфере №5 (отношение к себе) подтверждают, что наиболее отрицательный средний суммарный балл принадлежит женщинам-руководителям – (-1), в то время как мужчинам присуще более положительное представление о себе – (4), что коррелирует с данными по шкале №7, где у женщин-руководителей получены более низкие средние показатели.

Кроме этого, у испытуемых всех выборок отмечено положительное отношение к мужчинам и женщинам (сфера №2 и сфера №3), что можно трактовать как необходимые условия межличностного общения в профессиональной деятельности, и что, в принципе, и должно соответство-

вать респондентам находящимся на руководящих постах.

Достаточно показательным являются результаты по сферам №1 (отношение к подчиненным) и №6 (отношение к другим). В частности для мужчин характерно более негативное, требовательное отношение к подчиненным (суммарный средний результат составляет – (-1)), а женщины-руководители (результат – (3)) отмечают положительное, понимающее отношение к своим

подчиненным. В то же время отношение к другим (к недифференцированным по какому-либо признаку) людям наблюдается практически одинаковое в двух группах респондентов.

Дополнительно рассмотрели Я-образ руководителей к себе в качественном выражении, путем контент-анализа ответов по предложению №17 («К себе я отношусь...») методики «Незаконченные предложения», и отразили в таблице 3 наиболее часто встречаемые ответы испытуемых.

Таблица 3 – Распределение ответов по предложению № 17 методики «Незаконченные предложения» у испытуемых (%)

Выборка руководителей	Ответы испытуемых на предложение: «К себе я отношусь...»
Женщины	– хорошо – 53%
	– с уважением – 27%
	– с вниманием – 20%
Мужчины	– нормально – 67%
	– хорошо – 21%
	– с одобрением – 12%

Приведенные данные показывают, что у женщин наблюдается более дифференцированная оценка себя, т.к. в ответах преобладают более конкретные описания отношения к себе (27% испытуемых относятся к себе «хорошо», 20% – «с вниманием»). В то же время 53% испытуемых отмечают просто хорошее отношение к себе. Для мужчин-руководителей характерным является обобщенное представление о себе (мужчины чаще ограничивались общими ответами: «нормально» – 67% и «хорошо» – 21%); и лишь 12% респондентов отмечают, что относятся к себе с одобрением.

Как по методике «МИС», так и по методике «НП», наиболее выраженная аутосимпатия оказалась у мужчин-руководителей, т.е. почти у половины данной группы эмоциональная оценка себя выражается положительным отношением, одобрением себя в целом. Дифференцированно представлен данный фактор в женской выборке, т.е. конкретизированные ответы женщин относительно себя можно расценить как более внимательное и в то же время критичное отношение к себе.

В целом об особенностях образа «Я» испытуемых двух групп можно сделать следующий вывод.

Женщины-руководители в целом характеризуются высоким уровнем саморуководства, тенденцией к самообвинению, показателями внутренней конфликтности, низким принятием себя и, в то же время, ожиданием от других одобрения собственной личности. Эти данные согласовываются с низкими результатами по шкале «самопривязанность», что подтверждает желание данных испытуемых к внутренним изменениям, переоценке отношения к себе, повышению уровня самооценности, то есть реальный образ не удовлетворяет данных испытуемых.

Для респондентов мужчин характерна высокая самоуверенность, выраженные характеристики самопривязанности, невысокие показатели самообвинения и низкие результаты по шкале «внутреннего конфликта».

Следующий этап анализа касается изучения сведений относительно образа руководителя в аспекте «реального» и «идеального» с точки зрения людей, не имеющих отношение к управленческой деятельности, но, зачастую, детерминирующие стереотипичное представление о профессии. С этой целью мы проанализировали данные, полученные по методике «Q-сортировка».

Реальный образ – это представление о руководителе в настоящем. Идеальный образ – это образ, который хотели бы видеть другие люди в руководителях, то, к чему они должны стремиться.

Перед началом анализа необходимо отметить, что мы, для того чтобы сравнить две рассматриваемые выборочные совокупности, сначала определили, насколько они эмпирически отличаются друг от друга. Для этого нами был использован t-критерий Стьюдента. Сопостав-

ление результатов с помощью данного критерия показало значимые различия между двумя выборками ($t=2,7$, $p<0,01$), что дает нам основание утверждать, что они являются выборками разных совокупностей и их можно подвергать сравнению между собой.

Сравнивая профили реального и идеального образа руководителей мужчин и женщин с точки зрения других людей (рисунки 3 и 4), можно говорить о следующих тенденциях:

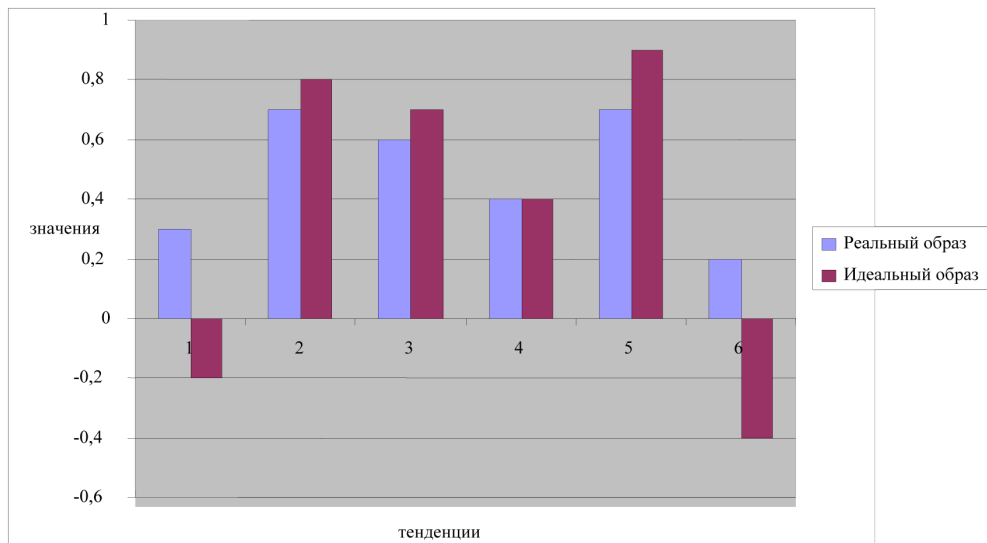

Рисунок 3 – Показатели реального и идеального образа мужчин-руководителей с точки зрения других людей по методике «Q-сортировка»

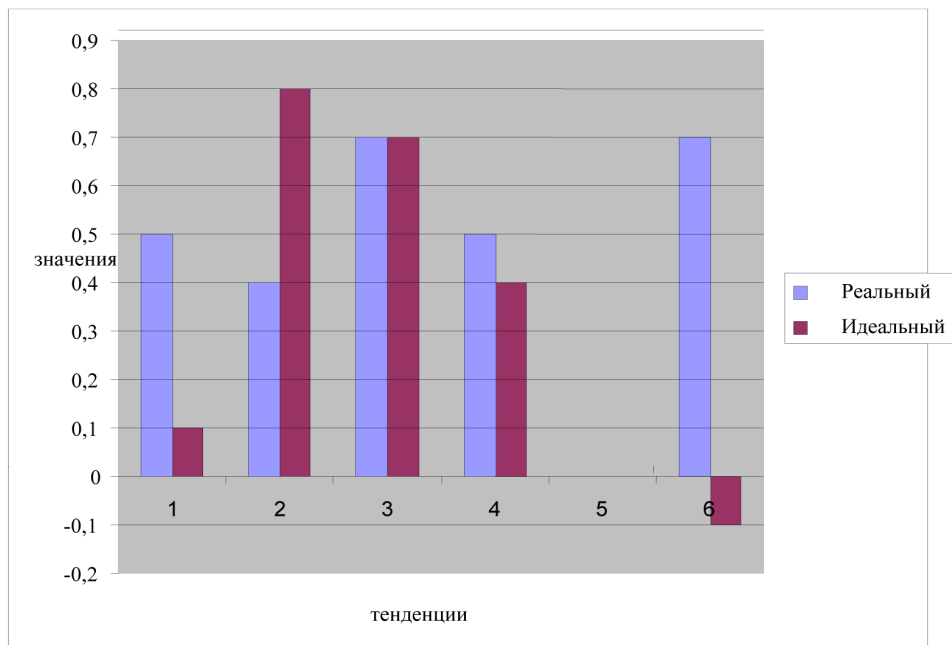

Рисунок 4 – Показатели реального и идеального образа женщин-руководителей с точки зрения других людей по методике «Q-сортировка»

– Реальный и идеальный образ мужчин-предпринимателей характеризуется у людей с независимостью, общительностью и принятием борьбы. В идеальном образе присутствуют заметные отличия в снижении показателей зависимости и избегании борьбы.

– Совпадение в реальном и идеальном образе женщин-руководителей наблюдается с позиции других людей по тенденции «общительность». Что касается других параметров, то здесь присутствуют расхождения в реальном и идеальном образах по показателям принятия борьбы и независимости.

Выводы

В целом, предложенная в начале статьи программа исследования Я-образа руководителя через систему оценивания себя Я-реального и Я-идеального, а также через критерии «самопринятия», дала возможность выявить гендерную специфику данных образов и их дифференциацию по различным параметрам.

Мы определили, что образ «Я» женщин руководителей характеризуется высоким уровнем саморуководства, тенденцией к самообвинению, показателями внутренней конфликтности, низким принятием себя и в то же время ожиданием от других одобрения собственной личности. Эти данные согласовываются с низкими результатами по шкале «самопривязанность», что подтверждает желание данных испытуемых к внутренним изменениям, переоценке отношения к себе, повышению уровня самооценки, то есть реальный образ «Я» не удовлетворяет данных испытуемых. Для мужчин руководителей характерно в образе себя: самоуверенность, ощущение ценности собственной личности, положительный общий фон отношения к себе, низкие показатели внутренней конфликтности, что можно расценивать как отсутствие большого желания изменений.

Сравнение результатов реальных представлений о себе с предполагаемой оценкой образа себя в двух рассматриваемых выборках позволяет констатировать следующее. В группе женщин-руководителей в реальном представлении себя ведущими стилями межличностных отношений являются альтруистический и сотрудничающий.

В то же время были отмечены высокие показатели и по преобладанию авторитарного стиля в межличностном взаимодействии, что может указывать на наличие таких характеристик, как уверенность в себе, энергичность, стремление к доминированию. В идеальном образе у данной группы респондентов также преобладает альтруистический тип отношений, однако наблюдается выраженное стремление совмещать отзывчивость, доброту, заботу с активностью, уверенностью, доминантными тенденциями.

В группе респондентов-мужчин ведущими являются авторитарный, доминантный и агрессивный стили межличностных отношений. У мужчин этой группы в образе себя мало место отводится неуверенности в себе и податливости мнению окружающих, склонности к компромиссам. В идеальных представлениях у них ведущими являются независимый и авторитарный стили отношений, что показывает желание оставаться уверенными, активными, энергичными и настойчивыми.

Противоречие в образе Я руководителей-женщин в отдельных случаях может служить источником внутренних конфликтов, но может выступать показателем включения в женский полоролевой стереотип некоторых маскулинных черт. А преобладание сотрудничающего и альтруистического стилей межличностных отношений отражает характеристики, которые в обществе соответствуют представлению о женственности.

Исследование подтвердило предположение о том, что гендерные стереотипы влияют на представление у людей образа руководителя.

Литература

- Кон, И.С. Категория «Я» в психологии / И.С. Кон // Психологический журнал. 1981. – Т.2. – №3. – С. 25.
Агапов В.С. Я-концепция в структуре управленческой деятельности руководителя. Монография. – М., - ГУУ. 1999. – 230 с.
Столин В. В. Самосознание личности. – М., 1983.
Maslow A. H. Motivation and personality / A. H. Maslow. NY, 1954.
Fromm E. (1956/1974) The art of loving. New York: Harper and Row.
Meltzer B. N, Petras J. W. (1972) The Chicago and Jowa Schools of Symbolic Interaction-ism//Manis J. G., Meltzer B. N. (eds.). Symbolic Interaction. Boston.
Horney K. (1926/1967). Feminine psychology. – New York: Norton.

- Ивашенко А.В., Агапов В.С., Барышникова И.В. Проблемы Я-концепция личности в отечественной психологии. // Мир психологии. – 2002. – С.17-30
- Kelly, G.A. (1963) A theory of personality. The psychology of personal construct / G.A. Kelly. – N.Y.: Norton, 189 p.
- Kuhn M. H. (1964) The Reference Group Reconsidered//The Sociological Quateriy. – V. 5.
- Rogers, C.R. (1959). A theory of therapy, personality and interpersonal relationships, as developed in the client-centered framework. In S. Koch (Ed.). Psychology: A study of a science (Vol. 3, pp. 184-256). New York: McGraw Hill.
- Леонтьев А.Н. К психологии образа. // Вестник МГУ. Серия 14 Психология. – 1986. – № 3. – С. 73.
- Собчик Л.И. Психология индивидуальности. – СПб, Речь, 2005. – С.75-88.
- Erikson E.H. (1968) Identity, Youth and Crisis, New York: Norton.
- Tajfel H. (1968) Social and Cultural Factors in Perception//Lindzey G., Aronson E. (eds.). The Handbook of Social Psychology. Reading.
- Stephenson W. (1953). The study of behavior: Q-technique and its methodology. Chicago: University of Chicago Press.

References

- Agapov V. S. (1999) Ia koncepcia v structure upravlencheskoi deiatelnosti [Ego - concept in the structure of management activities of the head]. Monograph. M – GUU, 230 p.
- Erikson E.H. (1968) Identity, Youth and Crisis, New York: Norton.
- Fromm E. (1956, 1974) The art of loving. New York: Harper and Row.
- Horney K. (1926, 1967). Feminine psychology. New York: Norton.
- Ivashchenko V., Agapov V. S., Baryshnikova I. V. (2002.) Problemy Ia-koncepcii lichnosti v otechestvennoi psihologii [Problems-the concept of personality in Russian psychology]. World of psychology, pp. 17-30.
- Kelly, G.A. (1963) A theory of personality. The psychology of personal construct / G.A. Kelly. N.Y.: Norton, 189 p.
- Kon I. S. (1981) Kategorija "Ja" v psihologii [Category "Ego" in psychology]. I. S. Kon . Psychological journal, Vol. 2. 3, 25p.
- Kuhn M. H. (1964) The Reference Group Reconsidered//The Sociological Quateriy. V. 5.
- Leont'ev A. N. (1986) K psihologii obraza [To the psychology of the image] . Vestnik MGU. Series 14 Psychology, № 3, 73 p.
- Maslow A. H. (1954) Motivation and personality. A. H. Maslow. NY.
- Meltzer B. N, Petras J. W. (1972) The Chicago and Jow a Schools of Symbolic Interaction-ism. Manis J. G., Meltzer B. N. (eds.). Symbolic Interaction. Boston.
- Rogers C.R. (1959). A theory of therapy, personality and interpersonal relationships, as developed in the client-centered framework. In S. Koch (Ed.). Psychology: A study of a science (Vol. 3, pp. 184-256). New York: McGraw Hill.
- Stephenson W. (1953). The study of behavior: Q-technique and its methodology. Chicago: University of Chicago Press.
- Stolin V. V. (1983) Samoznanie lichnosti [self-Consciousness of personality]. M.
- Sobchik L. I. (2005) Psihologia indivydnosti [Psychology of individuality].- SPb, Speech, pp. 75-88
- Tajfel H. (1968) Social and Cultural Factors in Perception//Lindzey G., Aronson E. (eds.). The Handbook of Social Psychology. Reading.

¹Аблайханова Н.Т., ²Ахметова А., ³Амалова А., ⁴Тусупбекова Г.А.,
⁵Аблайханова Н., ⁶Есенбекова А., ⁷Жубаназарова Н.С.

¹б.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: nurzhanat75@mail.ru

²б.ғ. магистрі, оқытушы, Абай атындағы ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aaieka@mail.ru

³1 курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: arai.199527@bk.ru

⁴м.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: gulmira.274@mail.ru,

⁵м.ғ. магистрі, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: nurzat7632@gmail.com

⁶б.ғ. магистрі, оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Arai.199527@mail.ru

⁷п.ғ.к., профессор м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., zhubanazarova@mail.ru

БЛУМ ТАКСОНОМИЯСЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ ҰЙЫМДАСТЫРЫЛҒАН БИОЛОГИЯ САБАҒЫ

Қазіргі кезде ХХІ ғасырдың озық елдерінің білім беру технологиялары бойынша бірінші орын алатын және тиімді білім беру кеңістігін құра алатындығына ешкім күмән келтірмейді. Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаев білім мен ғылымды Қазақстанда дамыту мен жаңғыртудың стратегиялық бағыттары ретінде анықтады. Білім беру бағдарламаларының негізгі артықшылығы жаңа білімді меңгеру мен үнемі өзгеруге бейімделу қабілеттілігі болып табылады. Білім беру парадигмасының өзгеруі инновациялық әдістерді оқыту процесіне енгізуді қажет етеді. Қазіргі заманғы білім берудің маңызды міндеттері жүйелік білімді, білім беру дағдылары мен қабілеттерін қалыптастыру ғана емес, сондай-ақ білім беру және танымдық қызметтің өзін-өзі басқаруында коммуникативтік дағдыларды дамыту болып табылады. Оқу үрдісінде оқушылардың жас ерекшеліктерімен және жеке психологиялық қабілеттерін ескеріп жаңартылған білім беруде жаңа тәсілдерді қолдану қажет. Осыған орай биологияны оқытуда оқушылардың ғылыми-зерттеу және коммуникативтік дағдыларын дамыту үшін заманауи әдістерді қолдану үрдісі қолданылуда. Инновациялық технологиялар мектеп түлегінің тұлғалық қабілеттіліктерін қалыптастыруға және жетістіктерге қол жеткізуді қамтамасыз ететін жаңа белестерге жетелейді. Бұл мақалада биология пәнінен білім беретін мұғалімдерге қазіргі таңда оқушыларға дайын ақпарат көзін ұсынудың орнына, сол ақпаратты іздестіруді, ой елегінен өткізіп, қолданудың әдістерін меңгерту, оқушы бойында одан әрі дамуына қажетті ақпаратты іздеп, талдау және дамыту қабілеттіліктерін жетілдіре түсетін мәліметтер берілген.

Түйін сөздер: Блум таксономиясы, инновациялық технология, гуморальдық реттелу, Фишбоун, Блоб ағашы.

¹Ablajhanova N.T., ²Ahmetova A., ³Amalova A., ⁴Tusupbekova G.A., ⁵Ablajhanova N.,
⁶Esenbekova A., ⁷Zhubanazarova N.S.

¹Candidate of Biological Science, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: nurzhanat75@mail.ru

²Master of Biological Science, teacher, Abai Kazakh National Pedagogical University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: aaieka@mail.ru

³Master of degree the 1st year, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: arai.199527@bk.ru

⁴Candidate of Medical Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: gulmira.274@mail.ru,

⁵Master of Medical Science, Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: nurzat7632@gmail.com

⁶Master of Biological Science, teacher, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: Arai.199527@mail.ru

⁷Candidate of Psychological Science, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: zhubanazarova@mail.ru

Lesson of biology on the basis of innovative technology of blum's taxonomy

Currently, people have no doubt that leading nation XXI century should be nation with education technology and effective education space. Head of State N.A. Nazarbayev defined education and science as strategic directions for the development and modernization of Kazakhstan. The key priorities of educational programs should be the development of abilities to continuously adapt to changes and assimilation of new knowledge. The change of the educational paradigm has led to the need to introduce innovative methods into the learning process. Important tasks of modern education are not only the formation of system knowledge, educational skills and abilities, but also the development of communication skills in the self-government educational and cognitive activities. It is necessary to understand and master new approaches to the educational process, to renew education, to take into account the age and individual psychological abilities of students. In this regard, in the teaching of biology there is a tendency to use modern methods for the development of students' research and communication skills. In this article, teachers who are currently teaching biology disciplines are encouraged to provide information that contributes to improving the ability to comprehend and use this information to search for, analyze, and obtain information necessary for the further development of students.

Key words: Bloom's taxonomy, innovative technology, humoral regulation, Fishbone, Blob tree.

¹Аблайханова Н.Т., ²Ахметова А., ³Амалова А., ⁴Тусупбекова Г.А.,
⁵Аблайханова Н., ⁶Есенбекова А., ⁷Жубаназарова Н.С.

¹к.б.н., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: nurzhanat75@mail.ru

²магистр б.н., преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: aaieka@mail.ru

³магистрант 1 курса, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: arai.199527@bk.ru

⁴кандидат м.н., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: gulmira.274@mail.ru

⁵магистр м.н., старший преподаватель Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail:nurzat7632@gmail.com

⁶магистр б.н., преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: Arai.199527@mail.ru

⁷кандидат п.н., и.о. профессора, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: zhubanazarova@mail.ru

Урок биологии, построенный на основе инновационной технологии таксономии Блума

В настоящее время ни у кого не вызывает сомнения тот факт, что лидирующей нацией XXI века будет та, которая будет иметь первенство в образовательных технологиях и создаст эффективное образовательное пространство. Глава государства Н.А. Назарбаев определил образование и науку стратегическими направлениями в развитии и модернизации Казахстана. Ключевым приоритетом образовательных программ должно стать развитие способности к постоянной адаптации к изменениям и усвоению новых знаний. Смена образовательной парадигмы привела к необходимости внедрения в процесс обучения инновационных методов. Важными задачами современного образования являются не только формирование системных знаний, образовательных навыков и умений, но и развитие коммуникативных навыков и умений в самоуправлении учеб-

ной и познавательной деятельности. Необходимо понимать и осваивать новые подходы к учебному процессу, обновлять образование, учитывать возраст и индивидуальные психологические способности учащихся. В связи с этим, в преподавании биологии наблюдается тенденция использовать современные методы для развития исследовательских и коммуникационных навыков учащихся. В данной статье учителям, преподающим биологию, даются рекомендации, способствующие совершенствованию способности к осмыслению и использованию этой информации для поиска, анализа и получения информации, необходимой для дальнейшего развития учащихся.

Ключевые слова: таксономия Блума, инновационная технология, гуморальная регуляция, Фишбоун, дерево Блоба.

Кіріспе

Инновациялық технологиялар мектеп түлегінің тұлғалық қабілеттіліктерін қалыптастыруға және табыстарға қол жеткізуді қамтамасыз ететін жаңа жетістіктерге жетелейді. Бүгінгі таңдағы педагогикалық міндеттердің қатарына білім беру үрдісіне жасөспірімдердің басқа да салалардағы нақты білім, білік, дағдыларын меңгертіп қана қоймай, олардың шығармашылық қабілеттіліктерін дамытып, өз бетімен ізденіп, шындай түсуге және сол білімдерін өмірлік жағдайлармен ұштастыра білуді тәрбиелейтін әдіс-тәсілдерді кіріктіруді қарастырады.

Білім беру үдерісіне құзыретті тәсілді енгізу барысында оқудың мақсаты оқушылардың белгілі бір нәтижеге қол жеткізу үдерісіне айналады. Сондай-ақ, бағалау, ұйымдастырудың нысандары мен әдістері де өзгеріске ұшырайды – білім беру әрекеттік сипатта болады. Құзыреттік тәсіл оқушылардың тәжірибе жұмыстарына белсенді араласуына, топтасып жұмыс істеуге, жеке тұлғалық оқу траекторияларын құруға, пәнаралық байланыстарды пайдалануға, оқушылардың шешімдер қабылдаудағы өзіндік жеке жауапкершілігін дамытуда маңыздылығы зор.

Осындай құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталған инновациялық технологиялар білім беру жүйесіндегі әртүрлі пәндерде, соның ішінде биология сияқты мектеп пәнінде қолдану айтарлықтай өзектілікке ие болып отыр. Биология пәні оны танып білудегі ерекше әдістерді талап ететін күрделі де сан қырлы ғылым саласы. Оқушы, зерттеуші ретінде, орасан зор білімнің шеңберінде пәннің түп негізін анықтап, сол негізді санасына түйіп, бекітіп, алған білім, білігін басқа жағдайларда қолдана білуі тиіс.

Осы орайда, инновациялық технологиялардың мақсаты адамды сан қырлы өзгеріске ұшырап отыратын тіршілікке даярлау екендігін атап өткен жөн. Сондықтан бұндай оқытудың мағынасы білім беру үрдісіндегі мектеп түлегінің мүмкіншіліктері мен оларды іске асыруға негізделеді. Білім беру инновациялық іс-әрекет механизмдерін дамытып, шығармашылық ойлауын жетілдіріп отырады. Биологияны оқытудағы инновациялық технологиялар – педагогикалық іс-әрекетті сапалы нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік беретін мұғалім мен оқушылар арасындағы қарым-қатынастың жаңа әдіс-тәсілдері. Заманауи биология сабағында әрбір оқушының даму траекториясын бақылап, қадағалауға мүмкін беретін Блум таксономиясын қолдану – осындай мәселенің таптырмас шешіміне айналып отыр. Блум оқыту мақсатының келесідей деңгейлерін бөліп шығарады: білім, түсіну, қолдану, талдау, жинақтау және бағалау. Әрбір кезең оқытудың әр түрлі мақсатының иерархиялық реттілігін айқындайды. Алайда, Блум таксономиясын ұғыну күрделі де мұқият зерттеу жұмыстарын талап етсе, ал оны педагогикалық тәжірибеде іске асыру – арнайы дайындықты қажет етеді. Дегенмен, бұл күрделі жүйені биологияны оқытудағы стратегиялардың үйлесімі негізінде өте табысты да сәтті жүзеге асыруға болады.

Әрбір кезең оқытудың әр түрлі мақсатының иерархиялық реттілігін айқындайды. Алайда, Блум таксономиясын ұғыну күрделі де мұқият зерттеу жұмыстарын талап етсе, ал оны педагогикалық тәжірибеде іске асыру – арнайы дайындықты қажет етеді. Дегенмен, бұл күрделі жүйені биологияны оқытудағы стратегиялардың үйлесімі негізінде өте табысты да сәтті жүзеге асыруға болады (1-сурет).

1-сурет – Блум таксономиясының деңгейлері

Бұндай оқу жүйесімен жұмыс жасау мұғалім мен оқушылар арасында ынтымақтастық және өзара бірлестік атмосферасын тудыруға, өзін-өзі бақылау мен бағалауды үйретуге, оқушының зерттеушілік іс-әрекетін дамытуға, білім алу жолдарын меңгеруге, білімін жинақтап, қорытынды жасауға, логикалық ойлау қабілетін жетілдіре түсуге, эмоционалдық жағдайына әсер етуге мүмкіндік береді.

Зерттеу объектісі – Алматы қаласы, Медеу ауданының Ш. Уәлиханов атындағы №12 мектеп гимназиясының 8-9 сынып оқушылары.

Зерттеу пәні – биология сабағындағы құзыреттілік түсінігі, инновациялық технологиялардың мүмкіншіліктері.

Зерттеу әдістері. Инновациялық технология – Блум таксономиясы негізінде ұйымдастырылған биология сабағы. Қолданылған әдістер – өрмекші әдісі, ой қозғау, Т кестесі, Фишбоун, АКТ, Блоб ағашы.

Зерттеу нәтижелері және оларды талдау.

Сабақтың тақырыбы: § 41. Гуморальдық реттелу – гормондар көмегімен реттелу.

Сынып: 8

Сабақтың мақсаты:

Тірек сөздер мен жетекші сұрақтар арқылы мәтіндегі негізгі ойды анықтайды;

Сыртқы және ішкі секреция бездерін жүйелеу;

Гормон ұғымына түсінік беру;

Ішкі секреция бездерін салыстырып, ерекшеліктерін айқындау;

Гормондар мен гуморальды реттелу арасындағы байланысты дәлелдеу;

Гуморальдық реттелудегі гормондардың маңызына баға беру.

Барлық оқушылар:

Мәтіннің мазмұнын толық түсінеді, сыртқы және ішкі секреция бездерін ажыратады, жүйелейді.

Оқушылардың басым бөлігі:

Гуморальды реттелу, гормон деген сөздердің мағынасын ашады, гормондардың ерекшелігін, оның гуморальды реттелумен байланысын талдайды;

Ішкі секреция бездерін салыстырып, айырмашылықтарын табады.

Кейбір оқушылар:

Гуморальды реттелудегі гормондардың маңызына баға береді.

Сабақтың құндылығы: Зайырлы қоғам және жоғары руханият

Бағалау критерийлері:

Эндокриндік, экзокриндік бездерді ажыратады, адам ағзасындағы барлық бездерді осы топтарға жүйелейді.

Гуморальды реттелу және гормон ұғымдарын түсіндіреді.

Бездерді салыстырады, ерекшеліктерін табады.

Гормонның гуморальдық реттелудегі маңызын тұжырымдайды.

Тілдік мақсат: Белгілі бір тілге тән дағдыларды дамыту (мысалы, қажетті мәліметті алу үшін тыңдау, түсіндіру, басқа сөзбен айту, сөздікпен жұмыс істеу дағдылары);

Сабақ барысында қолданылатын әдістер: Ой қозғау, Т кестесі, Фишбоун кестесі.

1-кесте – Блум таксономиясы негізіндегі сабақтың ортамерзімді жоспары

Сабақтың тақырыбы	Оқытудың негізгі мақсаты	Белсенді оқытуда қолданылатын жұмыс формалары/ әдіс-тәсілдері	Оқытудың нәтижесі	Бағалау критерийлері
Гуморальдық реттелу – гормондар көмегімен реттелу	Білу және түсіну: Тірек сөздер мен жетекші сұрақтар арқылы мәтіндегі негізгі ойды анықтайды.	Ойқозғау	Барлығы: Мәтіннің мазмұнын толық түсінеді, сыртқы және ішкі секреция бездерін ажыратады, жүйелейді.	Эндокриндік, экзокриндік бездерді ажыратады, адам ағзасындағы барлық бездерді осы топтарға жүйелейді: Гуморальды реттелу және гормон ұғымдарын түсіндіреді. Бездерді салыстырады, ерекшеліктерін табады. Гормонның гуморальдық реттелудегі маңызын тұжырымдайды.
	Қолданады, талдайды, синтез жасай алады:	«Т кестесі»	Көпшілігі: Гуморальды реттелу, гормон деген сөздердің мағынасын ашады, гормондардың ерекшелігін, оның гуморальды реттелумен байланысын талдайды. Ішкі секреция бездерін салыстырады, айырмашылықтарын табады.	
	Ойланады, баға береді: Гуморальдық реттелудегі гормондардың маңызына баға беру.	«Фишбоун» стратегиясы	Кейбіреуі: Гуморальды реттелудегі гормондардың маңызына баға береді.	

Сабақтың кезеңдері бойынша орындалған тапсырмалардың нәтижесі:

1. Білу кезеңі: Бұл кезеңде үйге берілген тапсырманы сұрау мақсатында оқытудың жаңа әдісі «Өрмекші торы» қолданылды. Өрмекші торы әдісінде оқушылар шеңбер бойына жиналып, қолдарындағы жіпті бір-біріне ұсына отырып сұрақ қояды және сол сұрақтарға жауап береді. Жауаптары нақты әрі түсінікті болады. Бұндай әдіс ең алдымен оқушылардың есте сақтау қабілетін дамытуда таптырмас әдістердің бірі болып табылады. Ұсынылған тапсырма аясында оқушылар өзара сұрақ-жауап есебінде диалог құрып қана қоймай, пікір алмасып, білімдерін толықтырып, шындай түседі. Бұл әдіс Мерсер және Литлон ғалымдарының еңбектерінде көрініс тапқан. Олардың пайымдауы бойынша, «Өрмекші торы» әдісін сабақ барысында іске асыру оқушылардың қызығушылығын арттырып, білім деңгейінің көтерілуіне, есесіне білім сапасын өсуіне жәрдемдеседі (Brady, 2005: 238–242).

Сонымен қатар бұндай әдісі оқушылардың өткен сабақтың тақырыбын қаншалық меңгергендігін анықтауда өте тиімді. Егер оқушылардың кейбіреуі сұраққа дұрыс жауап бере алмаса, онда бұл сұрақты мысал келтіру арқылы қайта ой туғызуға болады. Сабақтың қызығына түскен С деңгейіндегі тұйық оқушы да қаты-

сып, Гормон қандай зат, қайдан бөлінеді, қандай қызмет атқарады деп сұрақ қойып, жауабының дұрыстығын айтып, кешегі тақырыпты жақсы түсінгенін білдіреді. Бұл әдіс барысында сыныптың белсенді мүшелері және үй тапсырмасы бойынша дайындығы төмен деңгейдегі мүшелері бірден көзге түседі. Есесіне мұндай оқушыларды тез аңғарып, сабаққа белсенді түрде араластыруға мүмкіндік туады. Нәтижесінде оқушылардың есте сақтау қабілеті жақсара түседі (Bransford, 2000).

Түсіну кезеңі: Оқушыларға жаңа сабақтың тақырыбын «Ой қозғау» әдісі арқылы ашуға болады. Сабақ барысында оқушылар арасында психологиялық ахуал тудырту аса маңызды. Бастапқыда оқушыларға сыртқы және ішкі секреция бездерінің атауы тіркелген қағаздар таратылып, ол бойынша оқушылар «Эндокринді бездер», «Экзокринді бездер» атты топтарға бөлінеді. Топтың әрбір мүшесі топ атауына байланысты өз пікірлерін ортаға салады. Осылайша оқушылар жаңа сабақтың тақырыбын табады.

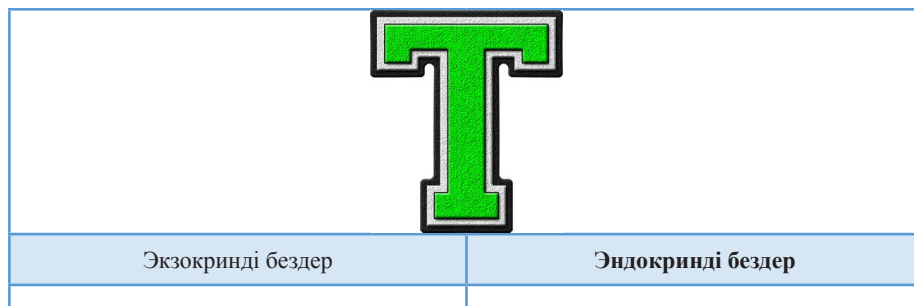
Ой қозғау әдісін биология сабағында қолдану оқушылардың есте сақтау механизмдерін жақсартып, сөздік қорын арттырып, шығармашылық белсенділігі мен логикалық ойлау қабілетінің дамуына жәрдемдеседі. Оқу-

шыларды топқа бөлу әдістері олардың белсенді танымдық іс-әрекетін іске асырады, топқа бөлу әдістері ондағы әрбір мүшенің өзіндік пікірі бар, жеке тұлғаны тәрбиелеп қана қоймай, оқушылар арасындағы жағымды қарым-қатынасты тудыртады. Қазіргі таңда инновациялық тәсілдерді қолданудың негізгі факторы оқушының тақырыпты өздігінше дербес меңгеріп, ұғынуы болып табылады. Топпен жұмыс ондағы әрбір мүшенің қатысып отыруын талап етеді. Есесіне бұл оқушының алған білімі үшін жауапкершілігі арта түседі. Оқушылар «оқушы-оқушы» қарым-қатынасында бола отырып, өзара пікір алмасып, өзара ұйымшылдықта жұмыс істеуді үйренеді (Понамарева, 2008:271).

Сабақ барысында ынтымақтастық атмосферасын қалыптастыру мақсатында «Метафора жаттығуын» пайдалану өте тиімді әрі қызықты. Жаттығу аясында топтарға берілетін тапсырма бойынша әр топ мүшесі өзінің тобын неге теңестіретіндігін талдап, ойланып, ортаға салады.

Пайда болған ойды талқылап, топтарға қандай метафоралар сәйкес келетіндігін анықтайды. Өзара бірлесіп жұмыс атқарады (Bissell, 2006:66–72).

Қолдану кезеңі: Бұл кезеңде оқушылар «Т кестесі» стратегиясы бойынша оқулықпен жұмыс жасауды іске асырады. Оқушылар жаңа тақырыптың мәтінімен таныс болып, өз бетімен меңгереді. «Т кестесі» стратегиясын қолдану оқушыларға біріншіден, өз бетімен жұмыс атқаруға, екіншіден қарама-қарсы сөздерді тере отырып, салыстыру, соған сәйкес топтастыру, ерекшеліктерін айқындау және т.б. үрдістерді жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар оқытудың «Т кестесі» стратегиясы оқушылардың ойлау, есте сақтау қабілеттіліктерін арттыруда өте тиімді әдістердің бірі. Әсіресе, бұл стратегияны жаңа тақырыпты түсіндіруде қолданса, тақырып бойынша жаңа материалды толыққанды игеруге жәрдемдеседі (2-сурет) (Ball, 2001; Концевая, 2011).

2-сурет – «Т кестесі» сызбасы

Нәтижесінде «Т кестесі» стратегиясы секреция бездері, экзо және эндокринді бездердің, гуморальды реттелу ұғымдарының мәнін ашады, бездерді салыстыра отырып, жүйелейді, ерекшеліктерін айқындайды. Тұжырым жасау білімдерін меңгереді.

Сергіту сәтін: Сергіту сәті оқушылардың көңіл күйін дамыту үшін әрбір сабақта қолданылып отырады. «Көбелек» жаттығуы

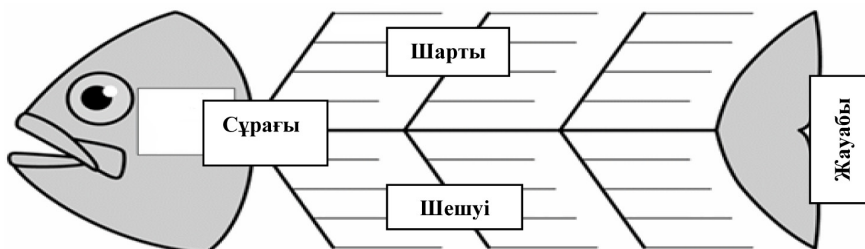
Таңертең көбелек оянды, тартылды,
Қанаттарын бұлғады, терең тыныс алды,
Азғана айналып, барлығына күліп,
Қайта гүліне оралды.

4. Талдау кезеңі: Сабақ барысында оқушыны тек біліммен қаруландырып қана қоймай, жаңа материалмен жұмыс істеу тәсілдерін, соның ішінде қандай да бір міндеттерді алдыға қойып,

оларды шеше білу тәсілдеріне дағдыландырған жөн. Бұның бірден-бір таңдаулы жолы, ол – «фишбоун» тәсілін қолдана отырып, ақпаратты көрнекі-мазмұнды формада ұсыну. Тақырыпқа сәйкес оқушыларға «Гуморальды реттелудегі гормондардың қандай маңыздылығы бар?» деген сұрақты талдау ұсынылады. «Фишбоун» графикалық техника көмегімен оқушылар сұраққа тиісті мәселені анықтай отырып, дәлелдеуші фактілер негізінде, сұрақтың жауабын талдау арқылы қорытындылай алады. Топтарға алдын-ала плакаттар мен керекті құрал-жабдықтар таратылады. Оқушылар топтасып, өз ойларын жан-жақты талқылап, талдап, өз бетімен ізденіп, бірін-бірі толықтырып, үйретіп, пікір алмасып, қорытындылап, «Фишбоун» сұлбасына түсіреді (3-сурет). Топтың белсен-

ді мүшесі тақтаға шығып қорғайды. Нәтижесінде бұндай талдау жұмыстары ең алдымен оқушыларды топтасып жұмыс жасауға, екінші-

ден, сыни тұрғыдан ойлауға, сондай-ақ, себеп-салдар байланысын ұғынуға дағдыландырады (Соловьева, 2017а; Athanassiou, 2003).

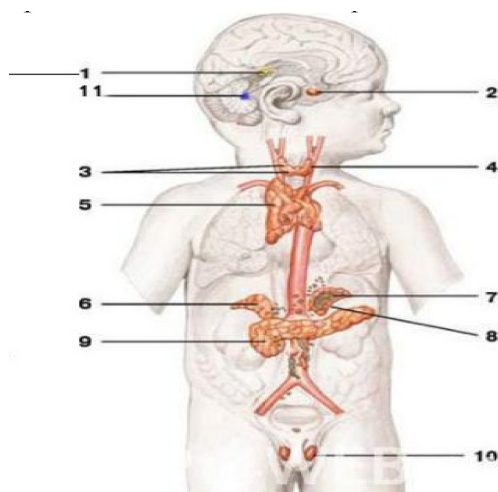

3-сурет – «Фишбоун» сызбасы

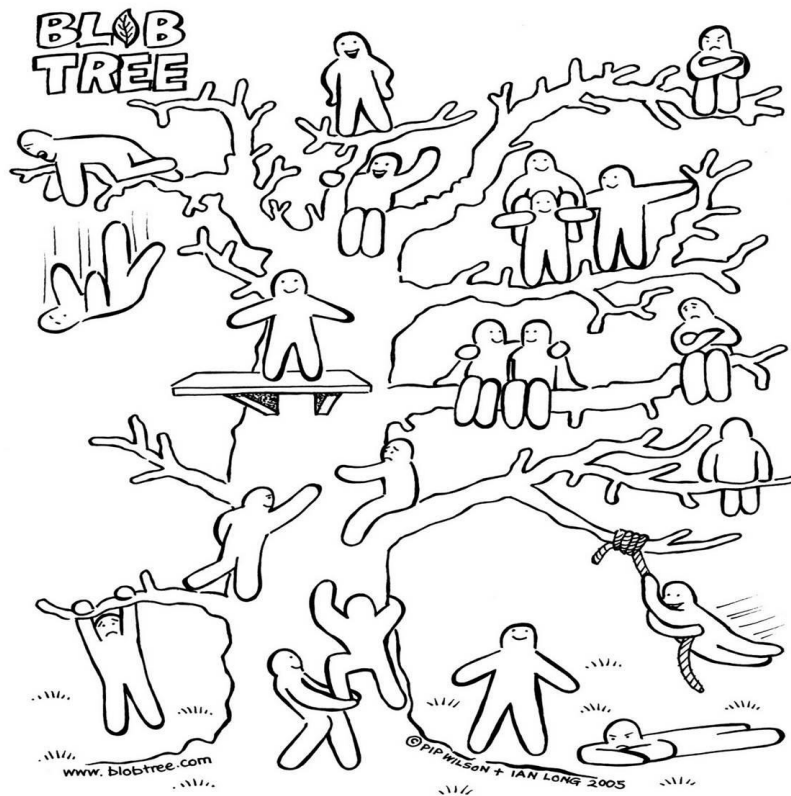
Қосымша ақпарат: Гуморальдық реттелу. Физиологиялық процестердің гуморальдық реттелуі биологиялық белсенді заттар – көмегімен жүзеге асырылады. Гормондарды арнайы бездер бөліп шығарады, олар қан мен лимфаға түсіп, содан кейін бүкіл организмге таралады. Қызметті реттеудің осы әдісінің ерекшелігі – химиялық заттар барлық ұлпалар мен дене мүшелеріне жеткізіледі. Бірақ өте аз мөлшерде де өте белсенді әрекет етеді. Таралу барысында жартылай ыдырап, организмнен шығарылады. Гормондар жүрек жиырылуының ырғағына әсер етеді және т.б. Гормондардың ерекше қасиеті бар, яғни белгілі ұлпаларға немесе мүшелерге әсер етеді.

5. Жинақтау кезеңі: Жинақтау кезеңінде сабақтың жаңа тақырыбы бойынша игерген білімдерін жинақтап, қорытындылауға дайындық жүргізуде АКТ биология сабағының таптырмас құралы (4-сурет). АКТ құралдары биология сабағының әртүрлі деңгейлерінде

қолданылады: жаңа материалды түсіндіру, оқушылардың оқу материалын дербес меңгеру, компьютер және шынайы тәжірибе үйлесіміндегі зерттеулерді зертханалық жұмыс формасы ретінде ұйымдастыру, материалды қайталау, бекіту, жалпылау барысында. Сондықтан оқушыларға интерактивті режимде адам ағзасының эндокринді жүйесінің сызбасын ұсыну. Сызба бойынша оқушылар санмен берілген ішкі секреция бездерінің атын толтырады. АКТ құралдары оқушының ақпаратпен визуалды түрде таныс болуға көп алгоритмдік, құрылымдық ойлау қабілетін дамытуға, танымдық іс-әрекеті септігін тигізеді. Әрбір санды толтыра отырып оқушылар бездің негізгі атқаратын қызметін атап өтеді. Қабілеті жоғары оқушылар үшін «Сыртқы орта жағдайлары ішкі секреция бездерінің жұмысына әсер етеді ме?» деген сұрақ қою арқылы сызба бойынша ойларын жинақтап, түсіндіреді.

4-сурет – Эндокринді жүйе

5-сурет – Блоб ағашының бейнесі

6. Бағалау кезеңі: Сабақтың жаңа тақырыбын меңгеру деңгейін анықтау мақсатында оқушылармен «өзін-өзі бағалау» жұмыстарын жүргізіп, кері байланыс орнату кеңінен қолданыс тапқан.

Айтарлық, «Блоб ағашы». Бұл әдіс бойынша оқушыларға көрініс бейнеленген кеспе қағаздар таратылады: ағаш және оның үстінде, жанында бейнеленген адамдар (5-сурет).

Әрбір оқушы осындай көрініс бейнеленген қағаз алады (онда фигуралардың сандары жазылмайды). Бастапқыда оқушыларға өз аттарын тіркеуді ұсынбаймыз. Бұған себеп бұл олардың

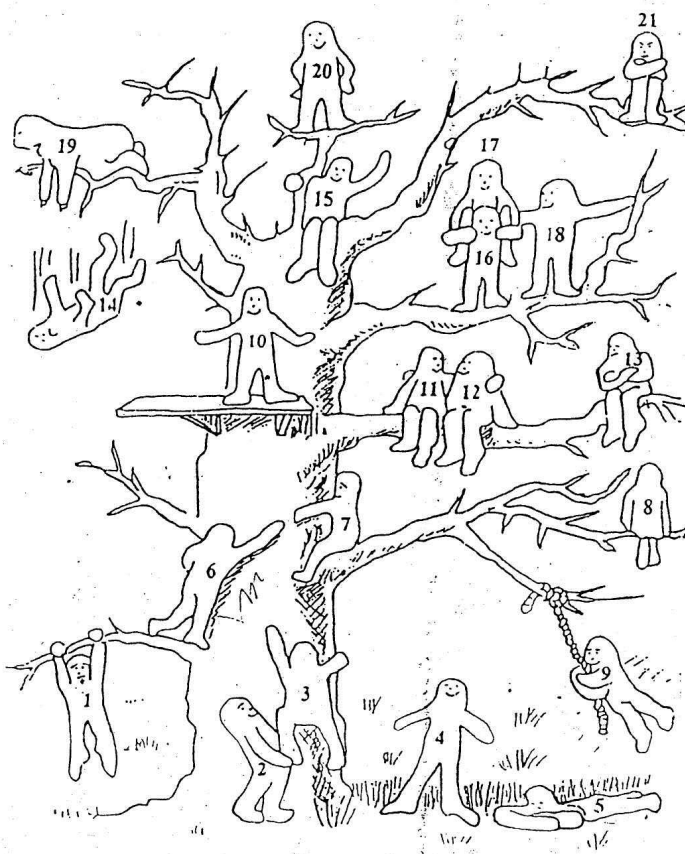
таңдауына әсер етуі ықтимал. Тапсырма келесідей формада ұсынылады: «Ағашты жақсылап қараңыз. Сіздер ағаштың жанында және үстінде бейнеленген көп адамдарды көресіз. Әрқайсысының көңіл-күйі әртүрлі және олар әртүрлі күйде орналасқан. Қызыл фломастерді алып, өзіңізге ұқсататын, мектептегі көңіл-күйіңізге, қазіргі жағдайыңызды бейнелейтін адамды белгілеңіз. Біз сіздің зейініңізді анықтауға тырысамыз. Ағаштың әрбір бұтағы сіздің жетістіктеріңізге сай келетіндігіне назар аударыңыз. Енді жасыл маркерді алып ендігі де сіз қай орында және қай күйде болғыңыз келетін адамды белгілеңіз» (6-сурет).

	<p>Тапсырма 1. Қызыл фломастерді алып, өзіңізге ұқсататын, мектептегі көңіл-күйіңізге, қазіргі жағдайыңызды бейнелейтін адамды белгілеңіз.</p>
	<p>Тапсырма 2. Енді жасыл маркерді алып, ендігі де сіз қай орында және қай күйде болғыңыз келетін адамды белгілеңіз.</p>

6-сурет – «Блоб ағашын» белгілеу жолы

«Блоб ағашы» әдісінің орындалуының нәтижелерін түсіндіру оқушының таңдау позициясына, яғни таңдаған кейіпкердің күйі, оқушының шынайы жағдайымен сәйкестенуіне байланысты және олардың арасында айырмашы-

лықтарға сай орын алады (6-сурет). Егер оқушы тапсырманы түсінбей жатқан жағдайда алдынала түсіндірме парақшаларын таратуға болады. Бұл тапсырма мұғалімнің оқушының психологиясын тереңірек түсінуге жағдай жасайды.

7-сурет – «Блоб ағашы» бойынша позиция сандары

Блоб ағашы кейіпкерлерінің орналасуы келесі цифрларға сәйкес болады (2-кесте)

2-кесте – «Блоб ағашындағы» позициялардың сипаттамасы

Позиция №	Сипаттамасы
1, 3, 6, 7	Сіз мақсатыңызға ұмтылатын, ешқандай кедергілер мен қиындықтардан қорықпайтын, талапкер жансыз.
2, 11, 12, 18 немесе 19	Сіз достарыңызға кез келген көмек күшін көрсете білетін, көпшілікке жақын адамсыз.
4	Сіз өмірлік тұрақты позицияға берік ұстанған және ешбір қиындықсыз барлық жетістіктерге қол жеткізуді армандайтын жансыз.
5	Сіз жиі шаршаңқы, әлсіз көңіл күйде боласыз.
9	Сіз көңіл күйі әрдайым көтеріңкі, ойын-сауықты ұнататын адамсыз.
13 немесе 21	Сіз жиі ішкі үрейлерге шалдығатын, тұйықсыз. Көпшілікті, басқа да адамдармен қарым-қатынасты ұната бермейтін адамсыз.

8	Сіз терең ойға батып, ішкі әлеміңізде болып жатқан дүниелерді ойлап жүретін адамдардың қатарындасыз.
10 немесе 15	Сіз өмірге тез бейімделгіш жансыз. Сіз өзіңізге ыңғайлы жағдайдасыз.
14	Сіз эмоционалды күйзеліске жиі ұшырайсыз.
20	Сіз туа біткен көшбасшысыз және адамдардың сізге ғана құлақ салуын, тыңдауын қалайсыз.
Егер де сіз № 16 позицияны таңдасаңыз біреуді қолдап отыру қажеттілігінен шаршағансыз, алайда, сізді №17 құшақтап тұрғанын байқап қалған жағдайда мүмкін сіз өзіңізді қамқорлыққа, назарына бөленгендей етіп сезінесіз.	

Блум таксономиясы оқушылардың ойлау қабілетін дамытып қана қоймай, сондай-ақ, олардың шығармашылық потенциалын, әр түрлі идеялардың қалыптасуын, логикалық ойлауын жетілдіру мұғалімнен өзінің сабағына деген заманауи көзқарасты, мұқият әрі алдын ала жоспарланған дайындықты талап етеді (Торманов, 2014; Торманов, 2013; Anderson, 2001; Никишов, 2014; Карташова, 2015).

Қорытынды

6 кезеңнен тұратын Бенджамен Блумның таксономиясының бағыты заманауи білім беру жүйесіндегі ойлау қабілетінің аса маңыздылығын түсінетін заманауи мұғалімге тәжірибелік көмек көрсету. Блум таксономиясының 6 кезе-

ңінен тұратын технологияны қолдана отырып оқыту нәтижесінде келесідей құзыреттіліктерді дамытуға болады:

- оқушылардың қызығушылығын арттырады;
- оқушылар бір-бірін тыңдап, бір-бірін үйретеді;
- оқушылардың ойлау, есте сақтау қабілеті дамиды;
- оқушылар өз бетімен жұмыс істеуге дағдыланады;
- оқушылардың өзіндік пікірі қалыптасады;
- оқушылар өзара татуластықта жұмыс жасап үйренеді (Allen D., 2007:85–89).

Блум таксономиясының кезеңдеріндегі қарастырылған тапсырмалар оқушылардың ойлау қабілетін, тіл байлығын дамытып, талантты және дарынды оқушылар етіп тәрбиелейді.

Әдебиеттер

- Brady A. Assessment of learning with multiple-choice questions. *Nurse Educ. Pract*, 2005. – Vol. 5. – P.238–242.
- Bransford J., Brown A. L., (2000) Cocking R. *How People Learn: Brain, Mind, Experience, and* Пономарева И.Н., Соломин В.П., Сидельникова Г.Д. *Общая методика обучения биологии: уч. пособие. – М.: Академия, 2008. – 271 с.*
- Bissell A. N., Lemons P. P. A new method for assessing critical thinking in the classroom. *BioScience*, 2006. – Vol. 56. – P. 66–72.
- Концевая И.И., Бачура Ю.М., Будов А.М., Горносталев А.А., Дайнеко Н.М., Жадько С.В. *Практическое пособие для студентов специальности 1-31 01 01-02 «Биология (научно-педагогическая деятельность)» // Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2011. – 156 с.*
- Соловьева А.Р., Ибраимова Б.Т., Алина Ж.Ә. *Биологияны оқыту әдістемесі (7 сынып) // Алматы: Атамұра, 2017. – С.30-33.*
- Athanassiou N., McNett J. M., Harvey C. Critical thinking in the management classroom: Bloom’s taxonomy as a learning tool // *J. Manag. Educ.* – 2003. – Vol. 27. – P. 533–555.
- Торманов Н.Т., Төлеуханов С.Т., Аблайханова Н.Т., Уршеева Б.И. *Биологиядан білім беру концепциясы және оқытудың инновациялық әдістемелері. Алматы: Қазақ Университеті, 2016. – 281 б.*
- Торманов Н.Т., Аблайханова Н.Т. *Биологияны оқытудың инновациялық әдістемелер (оқу құралы). Алматы: Қазақ Университеті, 2013.– 260 б.*
- Anderson L.W., Krathwohl D.R., Bloom B.S. *A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing a Revision of Bloom’s Taxonomy of Educational Objectives // New York, NY: Longman, 2001. – Vol.74. – P.16–17.*
- Никишов А.И. *Методика обучения биологии в школе. – М.: ООО Гуманитарный изд. центр «Владос», 2014. – 328 с.*
- Карташова Н.С., Кулицкая Е.В. *Методика преподавания биологии: уч.-метод. пособие. – Тула: ТГПУ им. Л.Н. Толстого, 2015. – 70 с.*
- Allen D., Tanner K. Putting the horse back in front of the cart: using visions and decisions about high-quality learning experiences to drive course design. *CBE Life Sci. Educ*, 2007. – Vol.6. – P. 85–89.
- Bailin S. Critical thinking and science education. *Sci. Educ*, 2002. – Vol. 11. – P. 361–375.

References

- Allen D., Tanner K. (2007) Putting the horse back in front of the cart: using visions and decisions about high-quality learning experiences to drive course design. *CBE Life Sci. Educ.*, Vol.6, pp. 85- 89.
- Anderson L., Krathwohl D., Bloom S. (2001) *Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing a Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives*. New York, NY: Longman, Vol.74. pp.16–17.
- Athanassiou N., McNett J., Harvey C. (2003). Critical thinking in the management classroom: Bloom's taxonomy as a learning tool. *J. Manag. Educ.*, Vol. 27, pp. 533–555.
- Bailin S. (2002) Critical thinking and science education. *Sci. Educ.*, vol.11, pp. 361–375.
- Bissell A., Lemons P. (2006) A new method for assessing critical thinking in the classroom. *BioScience*, vol. 56. pp. 66–72.
- Brady A. (2005) Assessment of learning with multiple-choice questions. *Nurse Educ. Pract.*, vol. 5, pp 238–242.
- Bransford J., Brown L., Cocking R. (2000) *How People Learn: Brain, Mind, Experience, and School*. Washington. DC: National Academies Press, pp. 357–373.
- Kartashova S., Kulitskaya V. (2015) *Metodika prepodovaniya biologii (uch.-metod.posobiye)* [Method of teaching biology (uch.-metod.posobie)]. Tula: TSPU them. L.N. Tolstoy, 70 p.
- Kontsevaya I., Bachura M., Budov M., Gornostalev A., Daineko M., Zhad'ko, V. (2011) *Prakticheskoye posobiye dlya studentov spetsial'nosti 1-31 01 01-02 «Biologiya (nauchno-pedagogicheskaya deyatel'nost'»)* [Practical guide for students of specialty 1-31 01 01-02 "Biology (scientific and educational activities)"]. Gomel: GGU them. F. Skaryna, 156 p.
- Nikishov A. (2014) *Metodika obucheniya biologii v shkole* [Methods of teaching biology at school]. Moscow: LLC Humanitarian ed. center "Vlados", 328 p.
- Ponamareva I., Solomin V., Sidelnikova G. (2008) *Obschaya metodika obucheniya biologii (uch. posobie)* [General methods of teaching biology (study guide)]. Moskva: Akademiya, 271 p.
- Solovyova A., Ibraimova B., Alina Zh.. (2017) *Biologiyany okytu adistemesi (7 synyp)* [Methods of teaching biology (7th grade)]. Almaty: Atamura, pp. 30-33.
- Tormanov T, Toleukhanov T, Ablayhanova T, Ursheeva I. (2016) *Biologiyadan bilim beru koncepciyasy jane okytuding innovatsiyalik adistemeleri* [Biology education concept and innovative teaching methods]. Almaty: Kazakh University, 281 p.
- Tormanov N., Ablayhanova N. (2013) *Biologiyany okytudying innovatsiyalyk adistemeler (oku kurali)* [Innovative methods of teaching biology (manual)]. Almaty: Kazakh University, 260 p.

Трубников В.П.

PhD докторант 3-го курса, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: viktor040688@mail.ru

ОБЗОР МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ ИССЛЕДОВАНИЯ «СОВЛАДАЮЩЕГО КОПИНГ-ПОВЕДЕНИЯ» И «ДЕНЕГ»

«Совладающее копинг-поведение» изучается в психологии сравнительно недавно. «Деньги» с точки зрения психологии их влияния на человека, несмотря на свою повседневную значимость и древность, не изучались практически совсем. Монетарные отношения в обществе давно уже вышли за рамки экономики, представляя из себя стабильный фактор психологического давления и регулирования социальных отношений в обществе.

«Деньги», или их количество в особенности, влияют на поведение своего создателя совершенно по-разному, лишая порою его человечности, воли, разума и адекватности, что подтверждается сухими цифрами общемировой статистики, констатирующей, что свыше 90 % уголовных преступлений в мире (грабежи, убийства, рабство, мошенничество, рейдерство и т.д. и т.п.) связаны именно с деньгами или их эквивалентом. Кроме уголовной статистики, негативное влияние «денег» на человека подкрепляется внушительными цифрами случаев «кредитного» или «денежного» суицида, психических расстройств, стресса и иных опасных для жизни заболеваний психосоматического и иного характера.

Именно в этой связи тема исследования «Ценностно-смысловые аспекты отношения к деньгам молодёжи с разными стилями совладающего поведения» актуальна как никогда, т.к. именно от поведения человека напрямую зависят его жизнь, здоровье, карьера, благополучие семьи и развитие общества в целом.

В данной статье рассмотрены основные аспекты классической методологии; неординарные методологические ориентации ученых дальнего зарубежья и специфические трудности выбора методологии проведения исследований «совладающего поведения» и «денег».

Вопросы влияния денег на поведение человека, его жизненные ценности и другие социальные аспекты весьма актуальны. Финансовый мировой кризис, с одной стороны, и товарное изобилие – с другой, ставят человека в сложную ситуацию непростого выбора практически каждый день. Выявление психологического аспекта влияния денег на человека и его традиционные ценности в виде семьи, любви и дружбы связывает в единый комплекс множество совершенно разных научных направлений и специальностей, имеющих большое прикладное, а значит и практическое значение для социума в целом и каждого индивидуума в отдельности.

Ключевые слова: методология, психология, деньги, копинг, совладающее поведение.

Trubnikov V.P.

¹third-year PhD student, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: viktor040688@mail.ru

Review of the methodological approaches of the study «coping behavior» and «money»

In psychology the “coping behavior” is studied more recently. “Money”, psychologically speaking of its influence on person, despite its daily significance and antiquity, has not been studied at all. Monetary relations in society have long gone beyond the economy, representing a stable factor of psychological pressure and regulation of social relations in society.

“Money” or in particular their amount, affect the behavior of its creator in completely different ways, depriving it of its humanity, will, mind and adequacy, which is confirmed by dry figures of a world statistics that more than 90% of criminal crimes in the world (robberies, murders, slavery, fraud, raiding, etc.) are associated with money or its equivalent. In addition to criminal statistics, the negative impact of “money” on a person is supported by impressive numbers of “credit” or “monetary” suicide cases,

mental disorders, stress and other life-threatening psychosomatic and other illnesses.

It is in that connection that the research topic "The value-semantic aspects of young people's attitude towards money with different styles of coping behavior" is relevant more than ever, given that the person's life, health, career, family welfare and the development of society depend directly on his or her behavior.

In this article the main aspects of classical methodology are considered; special methodological guidance of the far abroad scientists and specific difficulties in choosing the methodology for conducting research on "coping behavior" and "money."

The impact of money on human behavior, its vital values and other social aspects are very relevant. The global financial crisis on the one hand and economy of abundance on the other put a person in a tricky situation of a difficult choice almost every day. Identifying the psychological aspect of the impact of money on a person and his traditional values in the form of family, love and friendship, binds in a single complex a set of completely different scientific directions and specialties that have great applied, and therefore practical importance for the society as a whole and for each individual particularly.

Key words: methodology, psychology, money, coping, coping behavior.

Трубников В.П.

3-курс PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: viktor040688@mail.ru

«Копинг-қылығы» мен «ақша» зерттеуінің әдістемелік тәсілдеріне шолу

Психологияда «копинг-қылығы» жақында ғана зерттеліне басталды. Адамға әсер ететін психологиялық тұрғыдан, күнделікті мәнділігі мен ескілігіне қарамастан «ақша» мүлдем зерттелмеген. Психологиялық қысымның тұрақты және әлеуметтік қатынастарды реттеу факторы болып, қоғамдағы монетарлық қатынастар экономика шегінен шығып кетті.

«Ақша» әсіресе оның саны жарытушысының қылығына әртүрлі факторлар әсер етеді, адамды ақыл-ой, адамгершілік, жігер айырады. Бұл әлемдік статистикада бірыңғай цифрлармен дәлелденеді: әлемдегі қылмыстық істің 90%-ы (қарақшылық, өлтірушілік, құлдық, айлакерлік және т.б.) дәл ақша немесе оның баламасымен байланысты. Қылмыстық статистикадан басқа, «ақша» және «кредит» адамға келеңсіз әсер етеді, суицид, психологиялық шалдығу, есеңгіру және басқа өмірге қауіпті психосоматикалық ауруларда шығады.

Осыған байланысты «Жастардың копинг-қылықтың әртүрлі стильдерімен ақшаға деген көзқарасының құндылықты және мағыналы аспектілері» зерттеу тақырыбы бұрын-соңды болмағандай өзекті болып табылады, өйткені адамның өмірі, денсаулығы, мансабы, үй ішінің амандығы және қоғамның дамуы өзінің қылығына байланысты.

Бұл мақалада классикалық әдістеме, алыс шетел зерттеушілерінің бірегей әдістемелік бағдарлауы және «копинг-қылығы» мен «ақша» зерттеулер жүргізуінің айрықша әдістеме таңдау қиындықтарының негізгі аспектілері қарастырылған.

Ақшаның адам мінезіне әсері, өмірлік құндылықтар және басқа әлеуметтік аспектілерге әсері туралы сұрақтар өте өзекті мәселе. Бір жағынан, әлемдік қаржылық дағдарыс, екіншіден, тауарлық молшылық, адамға күнделікті қажеттілікті таңдау барысында қиыншылық туғызады. Ақшаның адамға және оның дәстүрлі құндылықтарға (отбасы, махаббат және достық) әсер ететін психологиялық аспектінің анықтауы әртүрлі ғылыми бағыттарды және кез келген жеке тұлға мен жаппы әлеуметке маңызы талданады.

Түйін сөздер: әдістеме, психология, ақша, копинг-қылығы.

Введение

Актуальность данного исследования состоит в том, что модернизация сознания населения (в связи с переходом от плановой экономики к рыночной) является своеобразной адаптацией Казахстанского общества к мировым традициям делового прагматизма взаимоотношений. «Деньги», выйдя за рамки чисто экономического понятия, довольно давно используются как средство психологического давления на человека, выворачивающего наизнанку его психоло-

гию, мир, здоровье и спокойствие. Именно в этой связи практически любому субъекту так необходимы инструменты «совладающего копинг-поведения», как действенные способы защиты не только от стресса и болезней, но и негативного влияния «вербовщиков» и им подобных, умеющих менять убеждения человека, заставляя его бросить дом, семью и Родину.

Приступая к исследованию темы «Ценностно-смысловые аспекты отношения к деньгам молодежи с разными стилями совладающего поведения», включающей в себя такие изначально

многозначительно-сложные жизненные понятия, как «деньги», «ценности», «смысл», «отношения», «совладающее поведение», а также разные научные направления – психологию, экономику, антропологию, социологию, политологию и т.д. и т.п., неизбежным становится выбор методологии среди множества направлений научного исследования.

В этой связи в данной статье проводится теоретический анализ литературы о методологических направлениях разных формаций ученых дальнего и ближнего зарубежья, начиная с определения понятийного ряда и заканчивая обоснованным выбором.

Согласно толкованию, данному в Философском энциклопедическом словаре, «Методология (от греч. *methodos* – путь исследования или познания, *logos* – понятие, учение – это система принципов и способов организации построения теоретической и практической деятельности, а также учение об этой системе. Первоначально методология была явно представлена в практических формах взаимоотношений людей с объективным миром. В дальнейшем она вычленяется в специальный предмет рационального познания и фиксируется как система социально апробированных правил и нормативов познания и действия, которые соотносятся со свойствами и законами действительности» (Ильичев, 1983)

Несмотря на то, что методология в течение достаточно длительного времени распространяется практически на все науки (т.е. является общенаучной) при применении к различным сферам теоретической и практической научной деятельности, она конкретизируется более детально, т.к. для современного исследования характерно взаимодействие множества научных направлений и специальностей, особенно в сферах, касающихся психологии человека или его деятельности.

Многообразие методов, методик и способов научных исследований и их направлений порождает своеобразную проблему выбора наиболее адекватных и перспективных из них для решения специальных исследовательских задач, поставленных перед учеными и имеющих не только теоретическое, но и большое практическое (прикладное) значение. Необходимо отдельно отметить, что при рассмотрении методологии с точки зрения её эвристичности явно присутствуют способности этого научного направления по обеспечению появления совершенно новых идей при решении конкретных, обширных и проблематичных ситуаций и задач.

Согласно пояснению, данному в Психологическом словаре, – область методологии в психологии включает в себя многообразный комплекс конкретно-научных приемов исследования, таких как наблюдение, эксперимент, моделирование, тестирование, опрос и т.д., которые в свою очередь разделяются на множество специальных процедур в виде разнообразных методик получения оптимальных научных данных. (Петровский, 1990)

При всём этом обязательно надо учитывать, что методология – это совершенно особая форма рефлексии самосознания науки, т.к. она выражается не только в способе организации методологического познания с определением исторически сложившихся конкретных границ, но и анализирует методы, методики, техники, способы и предпосылки познавательной деятельности, давая достаточно адекватную и критическую оценку полученным в процессе исследования данным.

Исходя из всего вышеизложенного, можно сделать вывод, что методология психологии – это основание (фундамент) научного познания психического мира человека, структурированная из следующих уровней, принципов, подходов, функций и категорий способов организации и построения теоретической и практической научной деятельности:

Уровни (структура) методологического знания:

Философский (базовый), сформулировавший основные законы научного исследования с общими принципами познания мира и мировоззренческими установками разных психологических школ, исходящих из порою совершенно разных философских позиций.

Общенаучные методологические принципы и формы исследования основаны на теориях, отражающих специфику научного познания мира.

Специальная (конкретно-научная) методология применяется непосредственно в проводимом исследовании для получения психологических факторов и их интерпретации.

Технический – эмпирические методики, методы, способы и техники, применяемые в исследовании для сбора и обработки психологических данных.

Общенаучные и специальные уровни методологических принципов, психологической науки, подразделяются на следующие более конкретизированные принципы психологического исследования:

Общенаучные методологические принципы:

а) принцип детерминизма – это причинно-следственная связь существования под воздействием того или иного закономерного фактора либо процесса. То есть в самом начале само существование обусловлено своим рождением (появлением), затем – развитием и в этой связи изменением, а далее в самом конце – прекращением существования;

б) принцип развития основан на приобретении новых свойств в результате реализации отношений и эволюционного усложнения уровня организации объекта;

в) принцип системности основан на постоянном взаимодействии всех анализируемых элементов системы;

г) принцип диалектичности (активности), сформулированный Фридрихом Энгельсом, гласит, что любое новое качество объекта это следствие перестройки внутренней структуры, вызванное требованиями внешнего взаимодействия (Энгельс, 2017).

Специальные методологические принципы:

а) принцип психологического детерминизма (причинности или казуальности), детально сформулированный Рубинштейном С.Л., основан на том, что внешнее воздействие, преломляясь через призму психики человека, непосредственно влияет на его реакции и поведение. Одновременно внутреннее восприятие человека определяет те внешние воздействия, которые так или иначе будут оказывать на него влияние. Согласно этому принципу, причинно-следственная связь как таковая необратима;

б) принцип развития в психологии основан на том, что психика как динамичный объект может быть правильно понята только в том случае, если она рассматривается в непрерывном развитии как процесс и результат деятельности объекта. Исследования любого психического явления должны включать в себя историю возникновения, формирования и перспективы развития объекта, а также объективные характеристики его особенностей и отличия. При этом также необходимо учитывать, что набор новых многообразных качеств и их адаптация происходят именно в процессе эволюции (т.е. развития);

в) принцип единства сознания и деятельности (целостности) основан на том, что психика проявляется и формируется в процессе деятельности, являясь субъективным выражением объективно протекающих процессов, направленных на развитие и самосохранение личности,

при этом сохраняя свою идентичность в процессе всего онтогенеза.

Несмотря на схожесть терминологии некоторых моментов общенаучных и специальных принципов, каждый из них в отдельности позволяет более детально конкретизировать научные исследования, носящие не только теоретический, но и прикладной (практическое применение) характер.

«Подходы» в рамках методологической науки отличаются от «принципов» тем, что включают в себя совокупность приемов и средств решения той или иной теоретической либо практической задачи с позиции определенных взглядов на её сущность и выражаются в следующем:

Системный подход рассматривает психические явления как целостную систему, а не сумму её частей.

Вероятностный подход базируется на информации статистических данных, взятых для решения задачи прогнозирования поведения индивида.

Идеографический подход направлен на описание уникального элемента в психике человека, т.е. единичного в своём проявлении.

Номотетический подход выявляет обобщения психической жизни субъекта.

Личностный подход проводится при исследовании с учетом индивидуально-психологических особенностей человека.

Диалектический подход, как и вышеуказанный одноименный «принцип», признает единство материальной (внешней) составляющей с внутренней (психической) деятельностью, считая высшим этапом развития социальную сущность психики и сознания.

Функции методологического знания включают в себя дескрипт-описание полученных данных, основанных на нормативном фундаменте правил научной деятельности, а также их дальнейшую катализацию, интеграцию, синтез, стратегию развития и интерпретацию полученных результатов исследований.

Категории методологии включают в себя общие базовые понятия, отражающие закономерные, самые существенные связи и отношения познания реальной психологии, включающими в себя такие ёмкие понятия человеческой жизни, как «личность», «общение», «деятельность», «отражение», «отношение», «психика», «сознание», «образ», «переживание», «мотив», «действие», «социальное», «биологическое» и т.д.

Вышеизложенные методологические аспекты, объединенные рядом общих смысловых признаков, скомпонованы из научных трудов следующих авторов: Рубинштейн С.Л. (Рубинштейн, 1958); Леонтьев А.Н. (Леонтьев, 2004); Юдин Э.Г. (Юдин, 1997); Новиков А.М. и Новикова Д.А. (Новиков, 2010); Андреева Г.М. (Андреева, 2004); Волков Б.С., Волкова Н.В., Губанов А.В. (Волков, 2006); Немов Р.С. (Немов, 1998); Ананьев Б.Г. (Ананьев, 2001), Слободчиков В.И., Исаев Е.И. (Слободчиков, 1995); Корнилова Т.В., Смирнов С.Д. (Корнилова, 2008); Манухина С.Ю., Занковский А.Н. (Манухина, 2009); Лубовский Д.В. (Лубовский, 2007); Нуркова В.В., Березанская Н.Б. (Нуркова, 2011); Шарков Ф.И. (Шарков, 2006).

Ломов Б.Ф., выделив линейную классификацию и категории психологической науки, показал их системную взаимосвязь, всеобщность каждой из них и, в то же время, несводимость их друг с другом. При проведении психологического исследования необходимо также учитывать, что категории как таковые сами по себе не постоянны, так как они совершенствуются (изменяются) по мере получения результатов тех или иных исследований (Ломов, 1984).

Кратко рассмотрев структуру уровней, принципов, подходов, функции и категории методологического знания, необходимо отметить, что способы организации и построения теоретической и практической деятельности, направленные на изучение психологического мира человека, выявляют определенные закономерности психики, которые далее классифицируются исследователями в определенные человеческие типы.

Учитывая, что методология по своей сути это способ построения и достижения знания, то психологические теории в основном являются результатом процесса познания психики человека – невероятно сложного, но всегда актуального объекта для самого тщательного научного исследования.

Современная психология, как и любая другая наука, имеет собственную методологию, содержащую в себе учение о способах научного познания, принципах его построения, форме и способах организации теоретической и практической деятельности. Методология изначально учит исследователей, как именно необходимо действовать учёному или практику, чтобы получить реальные, максимально достоверные результаты познания, которые в дальнейшем можно и нужно применять на благо человека и социума.

При этом обязательно необходимо учитывать, что психология как наука не только изучает и интерпретирует мышление и действия человека, но и окружающую его среду обитания.

Методологические принципы основной массы зарубежных психологов строились от принадлежности к той или иной научной школе:

Бихевиоризм (англ. behavior – поведение) – психология поведения. Основатель – Джон Бродес Уотсон, исходил из работ И.П. Павлова (о научении) и Эдварда Торндайка (закон эффекта). Основной постулат бихевиоризма – поведение человека в течение всей его жизни непосредственно зависит от его рефлекса т.е. ответной реакции на входящий стимул (информацию) (Benjamin, 2006)

К данному направлению примкнули многие психологи, отразив свое мировоззрение:

– Джон О. Купер, Тимоти Э. Херон, Уильям Л. Хьюард в работе «Прикладной анализ поведения» дают полное описание подходов и методов, необходимых для планомерного изменения социально значимого поведения (Купер, 2016);

– Дональд Олдинг Хебб в своей работе «Организация поведения: нейропсихологическая теория» описал взаимосвязь головного мозга и мыслительных процессов, а также значение нейронов в процессе обучения. Он также является одним из создателей теории искусственных нейронных сетей и сенсорной депривации (Hebb, 2007);

– Кларк Леонард Хилл в работе «Принципы поведения» отразил свой гипотетико-дедуктивный метод научного познания, являясь одним из авторов «теории научения» (Hull, 1943);

– Боррес Фредерик Скиннер, разивший радикальный бихевиоризм, т.е. «отбор последствий», в своей работе «О бихевиоризме» предложил рассматривать его как фундамент для экспериментального анализа поведения (Skinner, 2011).

Биохревизму посвятили свои исследования многие другие психологи США и Западной Европы, т.к. он считается самым продуктивным направлением, активно используясь в педагогике, клинической психологии (аутизм и т.д.) и многих других сферах прикладной психологии.

Гештальтпсихология (нем. Gestalt – личность, образ, форма) – общепсихологическое направление, объясняющее такие сферы психологии человека, как восприятие, мышление и личность (основной принцип – их целостность). Основатели – Макс Вертгеймер (Вертгеймер, 1987), Вольфганг Кёлер и Курт Коффка (привер-

женец Выготского Л.С. и Лурии А.П.) (Kohler, 1969; Koffka, 1935).

Психоанализ З. Фрейда, состоящий из нескольких независимых друг от друга структур одной личности в виде «биологической», «эгоистической» и «социальных требований общества», существующих в постоянной борьбе, – сосредоточил своё основное внимание на сексуальных потребностях человека (Freud, 2017). Именно на этих идеях родились такие психологии, как «индивидуальная» Альфреда Адлера (Адлер, 1997) и «аналитическая» Карла Густава Юнга (Юнг, 2010).

Психологи-неофрейдисты сосредоточились на феноменах глубинной психологии, находящейся за пределами сознания, определив неосознаваемые детерминанты психической деятельности:

– Карен Хорни в работе «Невротическая личность нашего времени» высказала мнение, что компульсивные потребности в «любви» и «стремление к власти» находятся в активном невротическом конфликте, т.к. невозможно одновременно заботиться о людях, шагая по их головам к власти (Хорни, 2016);

– Гарри Стек Салливан и Хелен Свик Перри в работе «Слияние психиатрии и социальных наук» соединили «психоанализ» и «бихевиоризм» выведя в свет интерперсональную теорию психиатрии, основанную на трех принципах – «функциональной активности», «организации» и «коммунального» (т.е. общественного) существования. «Личность», по их мнению, является приобретенным, а не врожденным качеством человека, т.к. она формируется в процессе общения индивидуума с окружающими его людьми. То есть личность человека – это продукт (модель) межличностных, интерперсональных отношений (Sullivan, 1971);

– Эрих Зелигман Фром в работах «Социально-психологическая часть» и «Психоанализ и этика» считает, что психоанализ З.Фрейда, сосредоточившегося на сексуальных влечениях биологической активности человека, явно упускает проблемы этики. По его мнению, данное направление, конечно же, способствовало обогащению знаний о человеке, но не дает знаний о его жизни, а вопросы «Как жить?» и «Что делать?» переносят акцент с биологических мотивов человека на социальные и что «человеческая натура – его страсти и тревоги являются продуктом культуры» (Фром, 1936; 1998);

– Жак Мари Эмиль Лакан считал, что центральное место у человека занимают «проб-

лемы желания» и «отношения желания к закону». Ряд формулировок, не имеющие вроде бы смысла из-за их различной интерпретации типа «любить – значит не давать то, что имеешь, а давать то, чего не имеешь», как считают многие практические психоаналитики, вносят некоторую ясность во фрейдистский психоанализ, обросший со временем неопределенностями, мифами и непониманием (Lacan, 1999).

Очень интересны воззрения на методологию Максимилиана Карла Эмиля Вебера – Макса Вебера, который в своей интерпретации экономической истории придерживался «методологического индивидуализма», вступая в противоречие с общей методологией историзма и сосредотачиваясь на отдельных индивидуумах, их действиях и культуре. Как он указывает в своих работах, западноевропейская психологическая концепция примерно со средних веков развивалась в русле естественнонаучных представлений жёсткого рационализма, усиливая материалистические тенденции Роджера Бэкона, выраженных в работе «Opus majus» (Бэкон, 2005) о бесполезности отвлечённой диалектики и необходимости изучения природы посредством наблюдения, подчиняя их законам математического вычисления (Вебер, 1990).

Курт Цадек Левин, автор «теории поля» (динамической психологии), выведенной по концепции гештальт психологии, оказавшей огромное влияние на американскую социальную психологию, более детально развил «теорию развития» Льва Выготского. Именно его идеи, выдвинутые им ещё в первой половине XX века, такие как «групповая динамика», «уровень притязаний», «игровые ситуации», «социальная перцепция», «избегание неудач», «стремление к успеху», «временная перспектива», «теория поля», доминируют в психологии настоящего времени. Поведение человека, по его мнению, делится на «полевое» под влиянием внешних объектов и «волевое» – влияние внутренние потребностей и мотивов (Левин, 2001).

Аронсон Эллиот является автором большого числа популярных в политических кругах работ по таким темам как групповая интеракция; межличностная аттракция; экспериментальные методы и приемы изменения установок; когнитивной теории диссонанса; методам воздействия на массовое сознание общества; информационным сообщениям без пропаганды и т.д. и т.п. (Аронсон, 2006; 2008; 2012).

Зимбардо Джордж Филипп – организатор знаменитого Стэнфордского «тюремного экс-

перимента», Андерсен С., Бойд Дж., Никита Колombe сосредоточились в своих исследованиях на таких актуальных темах как манипуляции с сознанием, потеря идентичности при просмотре порнофильмом или компьютерной игры, а также причинно-следственных связей «превращения хороших людей в злодеев». Методологические вопросы в своих работах они обходят стороной, тем самым внося своеобразный хаос в сам процесс своих исследований и заключений по ним (Зимбардо. 2000; 2010; 2013; 2017).

Скачок активного развития человечества XX и XXI веков принес с собой не только социальные, технические, но и гуманитарные научные революции (утверждающих с одной стороны и опровергающих с другой) классические постулаты «знания», «науки» и «методологии».

Рождение некоторых специфических методологических ориентаций привлекательны не только своей новизной и необычностью, но и своеобразным популизмом активного привлечения внимания общества. Именно в этой связи предлагается в этой статье кратко рассмотреть некоторые из них, чей своеобразный методологический «анархизм» подвергает сомнению и критике такие монументальные и незыблемые понятия как «знания», «мышление» и «наука».

Пол Фейерабенд в своей книге «Против методологического принуждения» выдвинул весьма провокационные гипотезы, вызвавшие шквал нареканий мирового научного сообщества, прибавившего ему своеобразного популизма в обществе. Весьма экзальтированно и, не имея научно-обоснованных доказательств (позднее он сам публично в этом признается), Фейерабенд П. громогласно опровергает классические теории методологии, изначально не доверяя их постулатам, подвергая критике сами принципы мышления человека в извечных поисках несокрушимой Истины (Фейерабенд, 1986).

Карл Раймунд Поппер, также критикуя классическое понятие научной методологии, утверждает, что не существует особого метода философии, т.к. в реальности есть метод рациональной дискуссии с четкой постановкой вопросов и критическим анализом предлагаемых решений, предложив в противовес принципу верификации принцип фальсификации (Popper, 2004).

Принципиально отвергая «историцизм» «лжепророков Гегеля, Маркса и других оракулов», Поппер К. также считает, что «единой истории человечества нет, а есть лишь бесконечное множество историй, связанных с разными аспектами человеческой жизни, и среди них – ис-

тория политической власти. Её обычно возводят в ранг мировой истории, но... это оскорбительно для любой серьезной концепции развития человечества... история политической власти есть не что иное, как история международных преступлений и массовых убийств (включая, правда, некоторые попытки их пресечения)» (Popper, 1992).

Его ученик и последователь Имре Лакатос (автор теории и методологии научно-исследовательских программ) попытался построить свою развернутую концепцию научно-познавательной деятельности с центральным понятием исследовательской программы (ядром), основанном на внутреннем единстве логики доказательств и опровержений. Он считал, что подлинная методология не должна быть ни индуктивистской, ни односторонне дедуктивистской, т.к. она должна не только исследовать конструктивные процессы обогащения и развития содержания научного знания, но и вырабатывать соответствующие нормы, способы и приемы самого исследования (Лакатос, 1995).

Ричард Маккей Рорти – сторонник релятивистских принципов прагматизма, утверждает, что философия не может быть фундаментом для современной культуры в связи с тем, что она не имеет доступа к реальности, т.к. опирается на платоновско-декартовско-кантовские традиции, которые руководствовались мифом веры в Истину. По его мнению, единственным обоснованием объективности платоновской эпистемологической доктрины с позиции познания мира является крах фундаментализма философии как законодательной дисциплины, не имеющей доступа к реальности, т.к. определённый социокультурный контекст всегда ситуативно ограничен и конкретно-исторически обусловлен (Рорти, 1996).

Фридрих Август фон Хайек, лауреат Нобелевской премии по экономике 1974 года, в книге «Контрреволюция науки. (Этюды о злоупотреблениях разумом)» выразил своё мнение о том, что ложное понимание методов (созданными по ошибке общественными науками) создало «наукообразия», давая объяснение сложным нелинейным и многовариантным явлениям и что социология экономики как таковая сходна с биологией (Хайек, 2003).

Фердинанд де Соссюр (автор структурализма и основатель социологической школы в языкознании) считает, что семиология должна быть частью социальной психологии и именно задача психологов определить её место. В задачу линг-

виста входит выяснение того, что выделяет язык как особую систему совокупности семиологических явлений (Соссюр, 1977).

Чарльз Маргрейв Тейлор критикует либерализм и присущую ему теорию индивида, подчёркивая социальную обусловленность личности (Taylor, 2003).

Ханс-Георг Гадамер – основатель «философской герменевтики», считает, что без предпосылочного мышления не существует, поскольку бытие – это время, а человеческий опыт конечен (Гадамер, 1988).

Дэниел Клемент Деннет считает, что вся наука, в том числе о сознании, базируется на объективных суждениях и эмпирических данных, которые не зависят от наблюдателя. Являясь приверженцем когнитивной нейронауки, он полностью отрицает методологию, основанную на интроспекции (самонаблюдении) (Dennett, 1988).

Томас Самюэль Кун считает, что науку следует воспринимать не как структуру, которая развивается постепенно в процессе накопления знаний ведущих к Истине, а как явление, проходящее через смену парадигм (т.е. периодические революции) (Kuhn, 1962).

Стивен Джей Гулд – соавтор теории прерывистого равновесия, утверждает, что скачок развития эволюции происходит в маленькие временные промежутки по сравнению с большими периодами покоя. В своей популярной книге «Ложное измерение человека» он выражает большие сомнения в достоверности коэффициента измерения интеллекта (IQ) (Gould, 1996).

Стивен Эделстон Тулмин – автор понятия «полной аргументации», указывает, что платоновский идеалистический «абсолютизм» имеет ограниченную ценность, т.к. универсальная Истина, решающая вопросы морали с помощью стандартных принципов независимо от контекста, не имеет отношения к реальным ситуациям повседневности (Тулмин, 1999).

Эти и другие исследователи, так или иначе, критикуя исторически сложившиеся философские методологические принципы, создали множество противоборствующих научных школ, теорий, смен парадигмы, концепций, предположений, понятий, терминов и методологических суждений – своеобразно обогатив тематический выбор и воображение ученого сообщества мира. Но, тем не менее, необходимо отметить, что сама тема – «Ценностно-смысловые аспекты отношения к деньгам молодёжи с разными стилями совладающего поведения» диктует, что при её

исследовании необходимо применение именно классических, годами апробированных методологических принципов и подходов. Трудно опровергнуть изначальный постулат, содержащийся в теме этого исследования, что как таковые «деньги», «ценностно-смысловые аспекты», а также «совладающее поведение» безусловно требуют применения методологических принципов единства сознания и деятельности человека.

Исследования негативного влияния денег на деятельность человека отражены в следующих работах одного из авторов данной статьи: «Психолого-педагогическая профилактика негативного воздействия экстремистских группировок на будущих военнослужащих – подростков и молодежь» (Трубников, 2016); «Ценностно-смысловое отношения к деньгам» (Трубников, 2017а); «Проблема денег в психологии и типы отношения к ним» (Трубников, 2017б) и многих других.

К сожалению, общемировые статистические данные свидетельствуют о том, что свыше 90 % преступлений в мире основаны именно на имущественном характере, т.е. связаны непосредственно с деньгами или их эквивалентом (Преступность, 2017).

Технический расцвет цивилизации, кроме облегчения быта человеку, принёс с собой массу дорогостоящих соблазнов породив своеобразную эпоху безудержного потребления, когда беспредельное неудержимо-эгоистичное «хочу» в виде «мне это надо, и я это получу не смотря ни на что» зачастую перевешивает не только значение человеческой жизни, но и традиционные ценностно-смысловые аспекты семьи и социума (Baudrillard, 1998).

В этой связи поиск методов стратегий направления деятельности человека в социально-адаптированное русло стабильно-спокойного процветания общества практически любой страны имеет общемировое значение. По мнению авторов данной статьи, новаторские методологии типа «рациональной дискуссии с четкой постановкой вопросов и критическим анализом предлагаемых решений» не смогут достаточно достоверно проявить характер влияния денег на поведение человека. Выявление конструктивных стратегий совладающего coping-поведения при оценке таких исторически сложившихся ценностей, как «семья», «любовь», «дружба», «доброта», «помощь», «ответственность» и т.д. и т.п., возможны только с помощью хорошо апробированных методологических принципов научного исследования.

Именно классические методологические подходы единства сознания и деятельности достоверно могут помочь изучению, диагностике и измерению таких сложных понятий, как «деньги», «ценностно-смысловые аспекты» и «совладающее поведение», собранных воедино в научно-прикладном исследовании.

Совладающее копинг-поведение, или «coping behavior» (англ.), как чаще всего называют его исследователи, это особый вид социального поведения человека, которое может обрести, сохранить или полностью разрушить такие значимые для человека понятия, как «здоровье», «благополучие», «карьера», «отношения», не только самого индивидуума, но и его окружения (Нартова-Бочавер, 1997).

Данные вопросы более подробно освещены в статье «Влияние стилей совладающего (COPING) поведения на ценностно-смысловые аспекты и стрессоустойчивость индивидуума» (Трубников, 2018).

Именно в этой связи, исследования поведения человека и его отношения к деньгам с применением совладающего копинг-поведения, основываются именно на методологическом фундаменте выдающегося психолога XX века Сергея Леонидовича Рубинштейна, т.к. именно в них содержатся основные постулаты проявления человеческой воли, т.е. конкретного умения вести себя осознанно, подчиняя себе самому обстоятельства и ситуацию, что в буквальном смысле этих слов соответствует основной концепции совладающего копинг-поведения человека (Рубинштейн, 2000).

Давление общемирового кризиса явно обостряют психологические проблемы социума, усугубляя проблему выбора человеком стратегии своей жизнедеятельности, что напрямую связано с ценностно-смысловыми аспектами отношения к деньгам и традиционными семейными ценностями.

Сергей Леонидович Рубинштейн, разрабатывая философские проблемы психологии, сформулировал важнейшие методологические принципы единства сознания и деятельности, составляющих основу деятельного подхода в психологии. В своей работе «Принцип творческой самодеятельности» он ясно указывает на роль деятельности, в которой субъект проявляется, определяется и создается как личность и как субъект. Подвергая глубокому анализу кризис, переживаемый зарубежной психологией, Рубинштейн С.Л. раскрывает концепцию человеческой деятельности, утверждая принцип единства сознания и деятельности, включая деятельность

человека в сферу психологического изучения (Рубинштейн, 1985).

Включив «деятельность» в сферу психологического изучения, С.Л. Рубинштейн в то же время указывает, что это не значит, что поведение, деятельность человека являются предметом психологии. Деятельность человека – сложное явление. Различные стороны её изучаются разными науками, а психология изучает психическую сторону деятельности. Наметив общую схему структуры деятельности, Рубинштейн С.Л. отметил, что именно в прямой зависимости от характера мотивации различаются и деятельность, и поведение человека. Именно преобладание в деятельности субъективного отношения человека к другим людям превращает мотивацию в его поведение. Единицей поведения является поступок, а единицей деятельности – действие. Рубинштейн выделил в качестве основных следующие виды деятельности: игра, учение, труд, давая для каждого из видов их психологический анализ, одновременно раскрывая их природу и прямую связь с дальнейшим развитием личности.

Общую теорию психологии мышления Рубинштейн С.Л. и его сотрудники разрабатывали в цикле интереснейших экспериментальных исследований. Целью экспериментов являлось выявление процесса, динамики и хода самого мышления, а также его творческий аспект, т.е. способность человека к новым обобщениям и закономерностям, регулирующим творческий процесс. Изучение анализа и обобщения, в частности, зависимости обобщения от анализа – это своеобразный синтез абстракции и обобщения. В мыслительной деятельности они выступают в многообразных формах. Внутренние закономерности процессов анализа и синтеза, абстракции и обобщения образуют ядро или остов общей психологической теории мышления. Результаты этих исследований были опубликованы в его книге «О мышлении и путях его исследования» (Рубинштейн, 1958).

В коллективном труде, осуществленном под непосредственным руководством Сергея Леонидовича Рубинштейна, неординарным по своему значению вкладу в психологию – «Процесс мышления и закономерности анализа, синтеза и обобщения», представляющую публикацию первой серии проведенных в секторе психологии Института философии АН СССР исследований мышления, раскрывающих внутренние условия мыслительной деятельности человека в их взаимозависимости от внешних условий, вошли исследования следующих

авторов: Славская К.А. «Процесс мышления и использование знаний»; Жукова И.М. «Роль анализа и обобщения в познавательной деятельности»; Анцыферова Л.И. «Роль анализа в познании причинно-следственных отношений»; Матюшкин А.М. «Анализ и обобщение отношений»; Мансуров Н.С. «Зависимость решения от формулировки и наглядного оформления задачи» (Рубинштейн, 1960).

Изучение совладающего копинг-поведения сопровождается определенными методологическими и методическими трудностями, на что и указывает Анцыферова Л.И.: «Прежде чем начать анализ того, как человек ведет себя в трудных для него ситуациях и что он переживает, укажем на некоторые методологические просчеты большинства исследований.

Первый недостаток заключается в фрагментарности подхода: то или иное событие рассматривается изолированно от ситуаций, предшествующих ему, и от состояния человека, в котором он находился незадолго до случившейся беды. Между тем психологи, пользующиеся лонгитюдным методом, нередко обнаруживают, что непредвиденные, меняющие судьбу события часто случаются с людьми, которые уже в течение нескольких месяцев были в депрессивном состоянии либо страдали иными психосоматическими нарушениями.

Второй методологический недостаток при разработке проблемы совладания – это упрощенное определение трудных жизненных ситуаций: они понимаются как обстоятельства жизни, требующие от индивида таких действий и условий, которые находятся на границе его адаптивных возможностей или даже превосходят имеющиеся у него резервы.

Следует особо отметить, что совладание – это процесс, в котором на разных его этапах субъект использует различные стратегии, иногда совмещая их. При этом повторим еще раз, что не существует таких стратегий, которые были бы эффективными во всех трудных ситуациях» (Анцыферова, 1994).

Четкое обозначение методологических достоинств и недостатков позволит исследователям более конструктивно опираться на полезные аспекты применяемой методологии, исключив по возможности все то, что мешает проявлению объективной реальности.

Необходимо также отметить, что ряд выдающихся казахстанских исследователей таких как: Масалимова А.М. (Масалимова, 2016); Мадалиева З.Б. (Мадалиева, 2012; 2017); Ташимова Ф.С. (Ташимова, 2012); Баймолдина Л.О. (Баймолдина, 2016); Ким А.М. (Ким 2016 а; 2016 б); Кудайбергенова С.К. (Кудайбергенова, 2016); Мун Н.В. (Мун, 2012) и многие другие также придерживаются классических методологических аспектов психологического исследования, выраженного в единстве сознания и деятельности, разработанного выдающимся психологом XX века С.Л. Рубинштейном. В эту концепцию входят самые основные аспекты совладающе-денежного поведения (т.к. принимаются конкретные решения для действий), а также традиционные для Казахстана ценности, наделённые самым глубоким смыслом в виде настоящей любви, семьи и дружбы, не имеющих денежного эквивалента, т.к. они изначально ценны сами по себе.

Заключение

Исследования по теме «Ценностно-смысловые аспекты отношения к деньгам молодежи с разными стилями совладающего поведения» имеют большое практическое (прикладное) значение. Стратегии совладающего копинг-поведения здорового отношения к деньгам, выстроенные на методологических принципах системного подхода единства сознания и деятельности в процессе онтогенеза личности, могут помочь большинству населения страны, независимо от их возраста, не только благополучно преодолеть болезненные стрессоры денежного характера, но и правильно расставить социально-смысловые приоритеты, традиционных ценностей, присущих Казахстану.

Литература

- Ильичев Л.Ф., Федосеев П.Н., Ковалев С.М., Панов В.Г. *Философский энциклопедический словарь* / Гл. редакция. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 1600 с.
- Петровскогий А. В., Ярошевский М. Г. *Психологический словарь*. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1990. – 494 с.
- Энегельс Ф. *Анти-Дюринг. Диалектика природы*. 2017. – С. 832 978-5-699-94737-9
- Рубинштейн С.Л. *О мышлении и путях его исследования*. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1958. – С. 143.
- Леонтьев А.Н. *Деятельность. Сознание. Личность*. – М.: Смысл; Академия, 2004. – 352 с.
- Новиков А.М., Новиков Д.А. *Методология научного исследования*. – М.: Либроком, 2010. – 280 с.

- Андреева Г.М. Психология социального познания. Г.М. Андреева. – М.: Аспект-пресс, 2004. – 288 с.
- Немов Р.С. Психология. Кн. 2. // Р.С. Немов – М.: «ВЛАДОС», 1998. – 640 с.
- Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. / Б.Г. Ананьев. СПб., 2001. – 288 с.
- Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Психология человека / В.И. Слободчиков. – М., 1995.
- Корнилова Т.В., Смирнов С.Д. Методологические основы психологии: учеб. пособие. – СПб: Питер, 2008 – 320 с.
- Манухина С.Ю., Занковский А.Н. Методологические основы психологии: Хрестоматия. Учебно-методический комплекс. – М.: Изд. центр ЕАОИ, 2009. – 152 с.
- Лубовский Д.В. Введение в методологические основы психологии. учеб. пособие для вузов / Д.В. Лубовский. – 2-е изд. – М.: МПСИ, 2007. – 224 с. ISBN 978-5-9770-0216-5.
- Нуркова В.В., Березанская Н.Б. Психология. – М., 2004. – 575 с. Гл. 1–ISBN 5-04-010498-7.
- Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / под редакцией Забродина Ю.М., Шорохова Е.В. – М.: издательство «Наука», 1984. – 144 с.
- Benjamin, Ludy T. Benjamin, Jr. A History of Psychology in Letters. Blackwell Publishing, 2006, p. 156
- Купер Джон О, Тимоти Э. Херон, Уильям Л. Хьюард. Прикладной анализ поведения / Редактор перевода: Н. Н. Алипов. Научный консультант перевода: З. Х. Измайлова-Камар. – М.: «Практика», 2016. – С. 864.
- Hebb Donald. Harnad E-Print Archive and Psycology and BBS Journal Archives. 2007 – 712 p.
- Hull C.L. Principles of Behavior. – NY: Appleton-Century-Crofts, 1943. – 422 p.
- Skinner B.F. About Behaviorism. – Knopf Doubleday Publishing Group, 2011-08-24. – 303 p.
- Вертеймер М. Продуктивное мышление: Пер. с англ. / Общ. ред. Горбова С.Ф. и Зинченко В.П.; Вступ. ст. Зинченко В.П. – М.: Прогресс, 1987. – 336 с.
- Kohler Wolfgang The Task of Gestalt Psychology. Princeton University Press. 1969: p. 154 .
- Koffka Kurt Principles of Gestalt Psychology. 1935. p. 720 Identifier in.ernet.dli.2015.7888.
- Freud Sigmund. Standard Edition Vol 1: Pre-Psycho-Analytic Publications and Unpublished Drafts. -411. The Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis, London.pp. 281-391 .
- Адлер Альфред. О невротическом характере. / Über den nervösen Charakter / Под ред. Э. В. Соколова; пер. с нем. И. В. Стефанович. – СПб.: Университетская книга, 1997. – 388 с.
- Юнг К.Г. Психология бессознательного. – М.: Когито-Центр, 2010. – 352 с.
- Хорни К. Невротическая личность нашего времени. / пер. с англ. и примечания А. И. Фета. – Philosophical arkiv, Nycöping (Sweden), 2016. – 186 с.
- Sullivan Harry Stack, Helen Swick Perry. The Fusion of Psychiatry and Social Science. Paperback, 388 pages Published October 17th 1971 by W. W. Norton
- Фромм Э. Психоанализ и этика. / Psychoanalyse & Ethik (1946) / Составитель С. Я. Левит. – М.: АСТ, 1998. – 568 с. –(Классики зарубежной психологии). – 10 000 экз.
- Фромм Э. Социально-психологическая часть. Sozialpsychologischer Teil // Исследования авторитета и семьи. Отчёт об исследованиях Института Социальных Исследований = Studien über Autorität und Familie. Forschungsberichte aus dem Institut für Sozialforschung / Под ред. М. Хоркхаймера. – Париж, 1936. – С. 77-135.
- Lacan, Jacques. L'Homme aux Loups. Séminaire. 1951-1952. / Lacan J. Écrits techniques. – Paris: A.L.I., 1999. - P. 481-496.
- Бэкон Роджер. Избранное. / Под ред. И. В. Лупандина. – М.: Издательство Францисканцев, 2005. – 480 с.
- Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. / сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко; коммент. А. Ф. Филиппова. – М.: Прогресс, 1990. – С. 808.
- Левин К. Динамическая психология: Избранные труды. / Под общ. ред. Д. А. Леонтьева и Е. Ю. Патяевой; [сост., пер. с нем. и англ. яз. и науч. ред. Д. А. Леонтьева, Е. Ю. Патяевой]. – М.: Смысл, 2001. – 572 с.
- Аронсон Эллиот. Общественное животное. Введение в социальную психологию. – М.: Прайм-Еврознак, 2006. – 416 с.
- Аронсон Э. Современные технологии влияния и убеждения. Эпоха пропаганды. – М.: Прайм-Еврознак, 2008. – 543 с. – (Лучшие психотехнологии мира).
- Аронсон Эллиот, Кэрол Теврис. Ошибки, которые были допущены (но не мной): почему мы оправдываем глупые убеждения, плохие решения и пагубные действия. / Пер. с англ. А.В. Лисовского. – М.: Инфотропик Медиа, 2012. – 336 с.
- Зимбардо Ф., Андерсен С. Объяснение контроля сознания: экзотические и повседневные манипуляции сознанием. // Журнал практического психолога. – 2000. – № 1-2. – С. 8–34.
- Зимбардо Ф., Бойд Дж. Парадокс времени. Новая психология времени, которая улучшит вашу жизнь. / [Пер. с англ. О. Гатановой] – СПб.: Речь, 2010. 117 с.
- Зимбардо Ф. Эффект Люцифера. Почему хорошие люди превращаются в злодеев. / Пер. с англ. А. Стативка. – М.: Альпина нон-фикшн, 2013. – 740 с.
- Зимбардо Филип, Никита Коломбе. Мужчина в отрыве: Игры, порно и потеря идентичности. = Man Disconnected: How technology has sabotaged what it means to be male and what can be done. – М.: Альпина Паблишер, 2017. – 343 с.
- Фейерабенд П. Против методологического принуждения. 1986. – С. 125-467.
- Popper K.R. (1934) Logik der Forschung. – Julius Springer Verlag, Vienna (первод с англ. изд. Amplified English edition, Hutchinson, London (1959); Поппер К.Р. (2004) Логика научного исследования. Серия Мыслители XX века. – М.: Республика. – 447с.)
- Popper K.R. (1961) The Poverty of Historicism (2nd. ed). Routledge, London (переводы: Поппер К.Р. (1993) Нищета историцизма. – М.; Поппер К.Р. (1992) Нищета историцизма. – Вопросы философии. – 1992. – № 8. – С.49-79; № 9. – С.22-48; № 10. - С.29-58.)

- Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ. – М.: Медиум, 1995. – 351 с.
- Рорти, Р. Прагматизм без метода / Пер. Р. Хестанова // Логос. – 1996. – № 8. – С. 155-172.
- Хайек Ф. Контрреволюция науки. Этюды о злоупотреблениях разумом / Перевод на русский язык: Е. И. Николаенко. – М., 2003. С.168
- Соссюр Фердинанд де Труды по языкознанию / Пер. с франц. яз. под ред. А.А. Холодовича; Ред. М. А. Оборина; Предисл. проф. Н. С. Чемоданова. – М.: Прогресс, 1977. – 696.
- Taylor Charles Margrave. Modern Social Imaginaries. Duke University Press, 8 дек. 2003 г. P.230
- Гадамер Х. Г. Истина и метод. Пер. с нем.; общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с. ISBN 5-01-001035-6
- Dennett Daniel Clement. Brainstorms: Philosophical Essays on Mind and Psychology. (MIT Press 1981) p.178 (ISBN 0-262-54037-1).
- Kuhn Thomas Samuel. The Structure of Scientific Revolutions. (Chicago: University of Chicago Press, 1962 p. 352) ISBN 0-226-45808-3.
- Gould Stephen Jay. The Mismeasure of Man. in New York City, New York, The United States 1996. P. 417 –
- Тулмин С.Э. История, практика и «третий мир» (трудности методологии Лакатоса). // Вып. 5: Философия науки в поисках новых путей. – М.: ИФ РАН, 1999. – С. 258-280.
- Трубников В.П. Психолого-педагогическая профилактика негативного воздействия экстремистских группировок на будущих военнослужащих-подростков и молодежь. // Центр военно-стратегических исследований, журнал: Оборонный вестник, раздел аналитика, индекс подписки: 74666, февраль – 2016. – С. 29-34.
- Трубников В.П. Ценностно - смысловое отношения к деньгам. Материалы международной конференции и молодых ученых «Фараби әлемі», Алматы, Казахстан, 10-13 апреля 2017 г. Том 2. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. - С. 133-135.
- Трубников В.П. Проблема денег в психологии и типы отношения к ним. // Вестник КазНУ им.аль-Фараби, серия - Психологии и социологии, 2017, №1(60). – С. 132-140.
- Преступность – Мировая и региональная статистика, национальные данные, карты и рейтинги.
- Baudrillard, J. The Consumer Society. Myths & Structures. – L., Thousand Oaks, N.Y., Delhi: SAGE Publications, 1998. P. 117
- Нартова-Бочавер С.К. Coping behavior. в системе понятий психологии личности. Психологический журнал - 1997. - Т. 18, N5 – С. 20-30.
- Трубников В.П. Влияние стилей совладающего (COPING) поведения на ценностно-смысловые аспекты и стрессоустойчивость индивидуума // Вестник «КазНУ» – The Journal of Psychology & Sociology. №1 (64). 2018 p.55-69.
- Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 712 с.
- Рубинштейн С.Л. Принцип творческой самодеятельности. «Истории философии в СССР». – М., 1985. Т. 5. Кн. 1. С. 739.
- Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его познания. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1958. – С. 145.
- Рубинштейн С.Л. Процесс мышления и закономерности анализа, синтеза и обобщения. Экспериментальные исследования. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1960. – С. 190.
- Анциферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: Переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита // Психол. журн. 1994. Т. 15. № 1. – С. 3-19.
- Масалимова А.М., Problem solving design for emotional intelligence training of middle managers. // ГРЕЦИЯ о. Родос 2016 г. 1 - стр. [Файл:Тезис в Родосе.docx]
- Мадалиева З.Б. Саморегуляция эмоционального состояния как ведущий фактор эффективности процесса обучения. // НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА 2017 46- том, №3, 159 - 162 стр., 4 стр.
- Ташимова Ф.С, Бурдина Е.И., Кожикова А., Ризулла А.Р. Стили совладающего поведения студентов // КАЗАХСТАН КазНУ им. аль-Фараби 2012 г. 5 стр.
- Баймолдина Л.О., Байшукурова А.. Представленность предков как потенциальный ресурс совладающего поведения субъекта. // Материалы международной научно-методической конференции, посвящённой 60-летию юбилею профессора Ташимовой Ф.С. С. 155-160 КАЗАХСТАН 2016. 2016 г. 0 155- 160 стр. 6.
- Ким А.М. Психологические различия принятия финансовых решений. // Материалы МНМК «Современное состояние психологической науки в условиях «Мәңгілік Ел», посвященной 106-летию ак. Т.Тажимаева. – Алматы, 23 фев.2016 г. – 2016 г. 1 99- 102 стр. 3 .
- Кудайбергенова С.К. Кабакова М.П., Проблемы клинической психологии в Казахстане. // Клинична и консултативна психология. – София, Болгария. – 2016. – № 4 (30). – С. 54-56.
- Мун Н.В. Emotional Intelligence as the Object of Research in Modern Psychology. // ТУРЦИЯ Antalya, Turkey 2012 г. 3 - стр. [Файл:PSYSOC 2012 25127.doc] .

References

- Adler Alfred (1997) O nervhceskom karaktere - [Über den nervösen Charakter] pod red. E.B.Sokolova per. S nem. I.W. Stefanowih. Spb. Uniwersitetskai kniga, 388 p.
- Ahdreewa G.M. (2004) Psihologia socialhogo pozhahia [Psychology of social cognition] - M.: Aspekt press, 288 p.
- Ananew B.G. (2001) Chelovek kak predmet poshahia [Man as an object of knowledge] SPb. – 288 p.
- Anzifirowa L.I. (1994) Lihnost v trudnih hcizzehhhil uslowiah: Pereosmislenie, preobrazovanie situazii I psihologiheskai zahcita [Personality in difficult living conditions: Rethinking, transformation of situations and psychological protection Psihol.hgurnal] , vol. 15, 1, pp. 3-19.

- Aronson E. (2008) *Sovremennye tehnologii vlianiya i ubezhdeniya. Epoha propagandai.* [Modern technologies of influence and persuasion. The Epoch of Propaganda.] - Praim - Ewroznak. 543 p. (Luhgicie psihotehnologii mira).
- Aronson Eliot (2006) *Obhgestvennoe hgciwotnoe. Wwedenie w sozialnue psihologie.* [Public animal. Introduction to Social Psychology] Praim – Ewroznak, 416 p.
- Baimoldina L.O., Baihcukurova A. (2016) *Predstawlennost predkow kak potenzialnii resurs sowladaihgcего powedeniya subekta* [Representation of ancestors as a potential resource of the subject's coping behavior]. *Materiali mehgdunarodnoi nauchno-metodihceskoi konferenzii, poswahgcnnoi 60-letnemu ibilei professora Tahgcimowoi F.S.* pp. 155-160 Kazahctan.
- Baudrillard, J. (1998) *Obshchestvo potrebiteley. Mify i struktury* [The Consumer Society. Myths & Structures]. – L., Thousand Oaks, N.Y., Delhi: SAGE Publications, p. 117
- Bekon Rodzher. (2005) *Izbrannoye Moi lyubimyye* [Favorites My Favorites] Pod red. I. V. Lupandina. – M.: Izdatel'stvo Frantsiskantsev, 480 p.
- Benjamin, Ludy T. Benjamin, Jr. A (2006) *Istoriya psikhologii v pis'makh* [History of Psychology in Letters]. Blackwell Publishing, , p. 156
- Dennett Daniel Clement (1981) [Brainstorms: Philosophical Essays on Mind and Psychology] (MIT Press) p.178
- Elliot Aronson, Carol Tevris. (2012) *Oshibki, kotoryye byli sdelayu (no ne mnoy): pochemu my opravdyvayem glupyye ubezhdeniya, plokhyye resheniya i vrednyye deystviya* [The mistakes that were made (but not by me): why do we justify stupid beliefs, bad decisions and harmful actions] / Per. with English. A.V. Lisovsky. – Moscow: Infotropic Media, 336 p.
- Enegeles F. (2017) *Anti Dühring. Dialtrika prirodi.* [Anti-Dühring. Dialectics of Nature.] p. 832. 978-5-699-94737-9
- Feyerabend P. (1986) *Protiw metodologicheskogo prinuhcgdeniya.* [Against methodological coercion], pp 125-467.
- Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar'* (1983) [Philosophical Encyclopedic Dictionary] M. Soviet Encyclopedia. Ch. edition: LF Ilyichev, P.N. Fedoseev, S.M. Kovalev, V.G. Panov. -1600 p.
- Freud Sigmund (2017)[Standard Edition Vol 1: Pre-Psycho-Analytic Publications and Unpublished Drafts] -411. The Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis, London, pp. 281-391
- Fromm E. (1936) *Sozialno-psihologihceskai chat.* [Socio-psychological part] *Sozialpsychologischer Teil // Investigations of authority and family. Report on the research of the Institute of Social Studies= Studien über Autorität und Familie. Forschungsberichte aus dem Institut für Sozialforschung.* Ed. M. Horkheimer. Paris, pp. 77-135.
- Fromm E. (1946) *Psihoanaliz I etika.* [Psychoanalyse & Ethik] Compiled by S. Ya. Levit. - Moscow: AST, 568p.
- Gadamer KH. G. (1988) *Istina i metod.* [Truth and method] Per. s nem.; obshch. red. i vstup. st. B. N. Bessonova. – M.: Progress, 704 p.
- Gould Stephen Jay (1996) *Mistifikatsiya cheloveka* [The Mismeasure of Man] in New York City, New York, The United States, 417p.
- Hayek F. (2003) *Kontrewolizia nauki. Itidi o zloupotrebleniah razumom.* [Counterrevolution of science. Etudes about misuse of mind.] Translation into Russian: E. I. Nikolaenko. M., 168 p.
- Hebb Donald . (2007) *Arkhiv Harnad E-Print i arkhivy Psycology i BBS Journal* [Harnad E-Print Archive and Psycology and BBS Journal Archives], 712 p.
- Horney K. (2016) *Newrotihceskai lichnost naghcego wremeni.* [The Neurotic Personality of Our Time]. Per. with English. and notes by AI Fet.- Philosophical arkiv, Nyköping (Sweden),. — 186 c. — ISBN 978-91-983073-3-7.
- Hull C.L. (1943) *Printsipy powedeniya* [Principles of Behavior]. — NY: Appleton-Century-Crofts, 422 p.
- Jung K.G. (2010) *Psikhologiya bessoznatel'nogo.* [Psychology of the unconscious.] - Moscow: Kogito- Center, 352 p. Kim A.M. (2016 a) *Psikhologicheskyye razlichiya prinyatiya finansovykh resheniy* [Psychological differences in financial decision making]. *Materialy MNMK «Sovremennoye sostoyaniye psikhologicheskoy nauki v usloviyakh «Mangilik Yel», posvyashchennaya 106 letiyu ak.T.Tazhibayeva.-Almaty,23 fev, 199 p.*
- Koffka Kurt (1935) *Printsipy geshtal't-psikhologii* [Principles of Gestalt Psychology]. p. 720
- Kohler Wolfgang (1969) *Zadaniye «Geshtal't-psikhologiya»* [The Task of Gestalt Psychology]. Princeton University Press, p. 154
- Kornilova T.V., Smirnov S.D. (2008) *Metodologicheskyye osnovy psikhologii* [Methodological basis of psychology] ucheb. posobiye. Spb: Piter, 320 p.
- Kudaybergenova S.K. Kabakova M.P., (2016) *Problemy klinicheskoy psikhologii v Kazakhstane.* [Problems of clinical psychology in Kazakhstan]. *Klinichna i konsultativna psikhologiya.* – Sofiya, Bolgariy, № 4 (30), pp. 54-56
- Kuhn Thomas Samuel (1962) *Struktura nauchnykh revolyutsiy* [The Structure of Scientific Revolutions]. Chicago: University of Chicago Press, 352 p.
- Kuper Dzhon O., Timoti E. Kheron, Uil'yam L. KH'yuard (2016) *Prikladnoy analiz powedeniya.* [Applied Behavior Analysis] Redaktor perevoda: N. N. Alipov. Nauchnyy konsul'tant perevoda: Z. KH. Izmaylova-Kamar M. «Praktika», 864 p.
- Lacan, Jacques. (1999) *Lacan J. Écrits techniques* [L'Homme aux Loups. Séminaire]. Paris: A.L.I, pp. 481–496.
- Lakatos I. (1995) *Fal'sifikatsiya i metodologiya nauchno-issledovatel'skikh program.* [Falsification and methodology of research programs.] M.: Medium, 351 p.
- Leont'yev A.N. (2004) *Deyatel'nost'. Soznaniye. Lichnost'.* [Activity. Consciousness. Personality] M.: Smysl; Akademiya, 352 p.
- Levin K. (2001) *Dinamicheskaya psikhologiya: Izbrannyye trudy.* [Dynamic Psychology: Selected Works] Pod obshch. red. D. A. Leont'yeva i Ye. YU. Patyayevoy; [sost., per. s nem. i angl. yaz. i nauch. red. D. A. Leont'yeva, Ye. YU. Patyayevoy], M.: Smysl., 572 p.
- Lomov B.F. (1984) *Metodologicheskyye i teoreticheskyye problemy psikhologii.* [Methodological and theoretical problems of psychology.] pod redaktsiyey Zabrodina YU.M., Shorokhova Ye.V., izdatel'stvo «Nauka» Moskva. 144 p.

Lubovskiy D.V. (2007) Vvedeniye v metodologicheskiye osnovy psikhologii. [Introduction to the methodological basis of psychology] ucheb.posobiye dlya vuzov .D.V. Lubovskiy – 2-ye izd. – M.:MPPI, 224 p.

Madaliyeva Z.B.(2017) Samoregulyatsiya emotsional'nogo sostoyaniya kak vedushchiy faktor effektivnosti protsessa obucheniya. [Self-regulation of the emotional state as a leading factor in the effectiveness of the learning process]. NAUKA I ZHIZN' KAZAKHSTANA Vol 46, No.3, pp.159 – 164.

Manukhina S.YU., Zankovskiy A.N. (2009) «Metodologicheskiye osnovy psikhologii» [Methodological basis of psychology] Khrestomatiya. Uchebno-metodicheskiy kompleks. - M.,Izd. tsentr YEAOI, 152 p.

Masalimova A.M., (2016). Razrabotka problemnykh resheniy dlya obucheniya emotsional'nogo intellekta menedzheram srednego zvena [Problem solving design for emotional intelligence training of middle managers]. GRETSIYA o. Rodos. 1 - str.

Nartova-Bochaver S.K. (1997) «Soping behavior» v sisteme ponyatiy psikhologii lichnosti».[Soping behavior system of concepts of personality psychology] Psikhologicheskiy zhurnal, Vol. 18, 5, pp. 20-30

Nemov R.S. (1998) Psikhologiya [Psychology]. book. 2 RS Nemov - M .: «VLADOS», 640p.

Novikov A.M., Novikov D.A. (2010) Metodologiya nauchnogo issledovaniya. [Methodology of scientific research] Moscow: Librocom, 280 p.

Nurkova VV, Berezanskaya N.B. (2004) Psychology. [Psychology] - Moscow, 575 p

Popper K.R. (1934) Logika issledovaniy [Logik der Forschung]. - Julius Springer Verlag, Vienna (perevod s angl. izd. Amplified English edition, Hutchinson, London (1959): Popper K.R. (2004) Logika nauchnogo issledovaniya. Seriya Mysliteli KHKH veka. - M.: Respublika. 447p.

Popper K.R. (1961) The Poverty of Historicism [The Poverty of Historicism] (2nd. ed). Routledge, London (perevody: Popper K.R. (1993) Nishcheta istoritsizma. - M.; Popper K.R. (1992) Nishcheta istoritsizma. - Voprosy filosofii- 1992, 8, pp.49-79;

Prestupnost – mirovai I regionalnai statistika, nazionalnnie dannie, karti I reitingi. (2017) [Crime - World and regional statistics, national data, maps and ratings] Retrieved from <https://knoema.ru/atlas/topics>. Psikhologicheskiy slovar' (1990) [Psychological Dictionary] under the Society. Ed. AV Petrovsky, MG Yaroshevsky. - 2 nd ed., Rev. and additional, Moscow, 494 p

Rorty, R. (1996) Pragmatizm bez metoda. [Pragmatism without a Method]. Per. R. Hestanova. Logos, No. 8, pp. 155-172

Rubinshtein S.L. (1958 a) O myshlenii i putyakh yego poznaniya. [On thinking and ways of knowing it.] Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, Streets, 145 p.

Rubinshtein S.L. (1958 b) O myshlenii i putyakh yego issledovaniya. [On thinking and the ways of its study], Moscow: Izd-vo Akademii Nauk SSSR. P. 143

Rubinshtein S.L. (2000) Osnovy obshchey psikhologii [Fundamentals of General Psychology]. St. Petersburg: Publishing House «Peter», 712 p.

Rubinshtein, S.L. (1960) Protsess myshleniya i zakonomernosti analiza, sinteza i obobshcheniya. [The process of thinking and patterns of analysis, synthesis and generalization] Experimental studies. Moscow: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 190 p.

Rubinshtein, S.L. (1985) Printsip tvorcheskoy samodeyatel'nosti [The principle of creative amateur performance.] «History of Philosophy in the USSR» M., V. 5, Book. 1, 739 p.

Saussure Ferdinand de (1977) Trudy po yazykoznaniiyu.. [Works on Linguistics] Per. with frants. yaz. Ed. A. A. Kholodovich; Ed. M. A. Oborina; Foreword. prof. N. S. Chemoanova. - Moscow: Progress, 696 p.

Skinner B.F. (2011) O bikheviziorizme [About Behaviorism.] - Knopf Doubleday Publishing Group, -08-24. - 303 p.

Slobodchikov V.I., Isaev E.I. (1995) Psikhologiya cheloveka. [Psychology of man] VI. Slobodchikov - M, 153 p.

Sullivan Harry Stack, Helen Swick Perry (1971) Sliyaniye psikhiiatrii i sotsial'nykh nauk [The Fusion of Psychiatry and Social Science] Paperback, 388 pages Published October 17th 1971 by W. W. Norton Company Tashimova FS, Burdina EI, Kozhikova A., Rizulla A.R. (2012) Stili sovladayushchego povedeniya studentov. [Styles of coping behavior of students]. KAZAKHSTAN KazNU it. al-Farabi 5 p.

Taylor Charles Margrave (2003) Sovremennyye sotsial'nyye fantazii [«Modern Social Imaginaries»] Duke University Press, 230 p.

Trubnikov V.P (2017) Problema deneg v psihologii I tipi otnohcenia k nim. [The problem of money in psychology and the types of attitude towards them]. Vestnik KazHU Seria psikhologii i sjziologii. Almaty, №1(60), pp. 132-140.

Trubnikov V.P. (2016) Psikhologo-pedagogicheskaya profilaktika negativnogo vozdeystviya ekstremistskikh gruppirovok na budushchikh voyennosluzhashchikh - podrostkov i molodezh'. [Psychological and pedagogical prevention of the negative impact of extremist groups on future military personnel - adolescents and youth]. Center for Military Strategic Studies, Journal: Defensive Bulletin, analyst section, pp. 29-34.

Trubnikov V.P. (2017) Zennostno – smiclovoe otnohcenie k dengam. [Value-semantic attitude to money] Mareriali megdun-ardnoi konferenzii I molodix uhcennix «Farabi olemi», Almati, Kazahstan, 10-13 apreli. Tom 2. - Almati: Kazak universitet, pp. 133-135.

Trubnikov V.P. (2018) Vliyaniye stiley sovladayushchego (COPING) povedeniya na tsennostno-smyslovyye aspekty i stress-oustoychivost' individuuma. [The influence of styles coping (COPING) behavior on the value-semantic aspects and stress-resistance of the individual.] Bulletin «KazNU» - The Journal of Psychology & Sociology, No 1 (64), pp. 55- 69.

Tulmin S.E. (1999) Istoriya, praktika i «tretiy mir» (trudnosti metodologii Lakatosa). [History, Practice and the Third World] (difficulties in the methodology of Lakatos) Vol. 5: Philosophy of science in search of new ways. Moscow: IF RAS, pp. 258-280

Veber M. (1990) Izbrannyye proizvedeniya. [Selected Works]: Per. s nem.; sost., obshch. red. i poslesl. YU. N. Davydova; predisl. P. P. Gaydenko; komment. A. F. Filippova. – M.: Progress, 808 p.

Vertgeymer M. (1987) Produktivnoye myshleniye. [Productive thinking]. Per. s angl. – Obshch. red. Gorbova S.F. i Zinchenko V.P. Vstup. st. Zinchenko V.P. - M.: Progress, 336 p.

Zimbardo F. (2013) Effekt Lyutsifera. Pochemu khoroshiye lyudi prevrashchayutsya v zlodeyev. [The effect of Lucifer. Why good people turn into villains]. Per. s angl. A. Stativka. - M.: Al'pina non-fikshn, 740 p.

Zimbardo F., Andersen S. (2000) Ob»yasneniye kontrolya soznaniya: ekzoticheskiye i povsednevnyye manipulyatsii soznaniyem. [Explanation of consciousness control: exotic and everyday manipulation of consciousness] Zhurnal prakticheskogo psikhologa, № 1-2, pp. 8-34.

Zimbardo F., Boyd Dzh. (2010) Paradoks vremeni. Novaya psikhologiya vremeni, kotoraya uluchshit vashu zhizn'. [The paradox of time. A new time psychology that will improve your life] [Per. s angl. O. Gatanovoy]. SPb.: Rech', p. 117

Zimbardo Philip, Nikita Colombe. (2017) Muzhchina v otryve: Iгры, porno i poterya identichnosti. [Man in isolation: Games, porn and identity loss] Man Disconnected: How technology has sabotaged what it means to be male and what can be done]. - M.: Alpina Publisher, 343 p.

Mun N.W. (2012) [Emotional Intelligence as the Object of Research in Modern Psychology] Antalya, Turkey r. 3 p.

2-бөлім
СОЦИОЛОГИЯ

Раздел 2
СОЦИОЛОГИЯ

Section 2
SOCIOLOGY

Шнарбекова М.К.

Ph.D, әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының аға оқытушысы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: meruert.shnarbekova@kaznu.kz

ЖАСТАРДЫҢ БІЛІМДІК ЖӘНЕ КӘСІБИ СТРАТЕГИЯЛАРЫНА ОТБАСЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ КАПИТАЛЫНЫҢ ЫҚПАЛЫ

Жоғары білім беру тақырыбы, әсіресе, жастардың білімдік және кәсіби стратегияларын зерттеу өзектілігі әлемдік деңгейде артуда. Бұл үрдіс, бір жағынан, көптеген елдерде жоғары білімді алу мүмкіншіліктерін кеңейту саясатының қарқынды жүзеге асырылуымен байланысты болса, екінші жағынан, қоғамның өзгеруінен туындаған заманауи талаптарға сай көптүрлі технологиялармен қатар жаңа мамандықтардың қалыптасуымен байланысты. Соңғы онжылдықта елімізде де көптеген өзгерістер орын алды: білім беру саласында стратификация күшеюде, қоғамда әлеуметтік топтардың дифференциациясы өзгеруде, еңбек нарығында кәсіби мамандарға деген сұраныс пен ұсыныс арасында сәйкессіздік байқалуда, жастардың ортасында жаппай жоғары білімді алуға ұмтылыстары қалыптасуда. Осы жағдайларда жастардың жоғары білімді және мамандықты таңдау стратегиялары да өзгеруде, отбасы рөлі, әсіресе, отбасылық ресурстардың, соның ішінде экономикалық құрамдас бөліктерінің ықпалы күшеюде. Мақалада білім беру саласы мен жастардың білімдік тәжірибелері арасындағы өзара байланыс тек дәстүрлі «макро» деңгейде емес, қазіргі заманғы зерттеулердің тәжірибесі негізінде «микро» деңгейде де зерттелінеді. Макро-деңгейлі зерттеулерде қоғамдағы әлеуметтік стратификация ерекшеліктерінің жастардың жоғары білімді таңдаудағы тәжірибелеріне әсері талданса, микро-деңгейлі зерттеулерде отбасының әлеуметтік-экономикалық капиталының жастардың білімдік және кәсіби стратегияларына ықпалы сараланады. Жастардың кәсіби таңдауын отбасының экономикалық капиталын ескере отырып зерттеудің халықаралық тәжірибесі ұсынылады.

Түйін сөздер: жастардың кәсіби стратегиялары, білімдік стратегиялар, экономикалық капитал, отбасының әлеуметтік-экономикалық жағдайы.

Shnarbekova M.K.

Ph.D, senior lecturer of the Department of Sociology and Social Work,
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: meruert.shnarbekova@kaznu.kz

The Impact of Family Economic Capital on Educational and Professional Strategies of Youth

The study of practices in the field of higher education, in particular the educational and professional strategies of young people is becoming an actual topic of sociological research at the international level. This is due, on the one hand, to the policy of expanding the opportunities for higher education in many countries, on the other hand, to development of technology and formation of new specialties. In the last decade, there are many changes in our country too: stratification in higher education has intensified, the differentiation of social groups has changed, the “disturbing” disconnectedness of educational strategies and preferences of young people with the needs of the labor market has traced, a general desire for higher education has formed in the youth environment, the role family resources, including the economic component has strengthened. In the article the relationship between education and youth practices is analyzed both at the “macro” level and at the “micro” level. In macro-level the impact of social stratification on youth practices in higher education is studied, while at the micro-level the impact of social background on the educational and professional strategies of young people is analyzed. The experience of studying educational practices of youth taking into account economical capital of family.

Key words: professional strategies of youth, educational strategies, economic capital, socio-economic status of families.

Шнарбекова М.К.

Ph.D, старший преподаватель кафедры социологии и социальной работы,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: meruert.shnarbekova@kaznu.kz

Влияние экономического капитала семьи на образовательные и профессиональные стратегии молодежи

Изучение практик в сфере высшего образования, в частности образовательных и профессиональных стратегий молодежи, становится актуальной темой социологических исследований на международном уровне. Это обусловлено, с одной стороны, проведением политики расширения возможностей получения высшего образования многими странами, с другой стороны, развитием технологий и формированием новых специальностей. В последнее десятилетие в нашей стране также происходят различные изменения в сфере высшего образования: усилилась стратификация, изменилась дифференциация социальных групп, прослеживается «тревожная» несвязанность образовательных стратегий и предпочтений молодежи с потребностями рынка труда, стремление к получению высшего образования характеризуется «массовостью», усиливается роль семейных ресурсов, в частности экономической составляющей. В статье особенности выбора высшего образования молодежью анализируются как на «макро» уровне, так и на «микро» уровне. В исследованиях макро-уровня изучается влияние социальной стратификации на практики молодежи в сфере высшего образования, тогда как на микро-уровне анализируется влияние социально-экономических характеристик семьи и родителей на образовательные и профессиональные стратегии молодежи. Представлен международный опыт исследования образовательных практик молодежи с учетом экономического капитала семьи.

Ключевые слова: профессиональные стратегии молодежи, образовательные стратегии, экономический капитал, социально-экономическое положение семьи.

Кіріспе

Жастардың өзіндік амбициялары, өмірлік ұстанымдары мен қызығушылықтары олардың білімдік және кәсіби стратегияларына әсер ететін маңызды факторлар болып табылады. Бұл факторлар, өз кезегінде, отбасы мен жақын әлеуметтік ортаның ықпалы негізінде қалыптасады. Отбасының экономикалық, мәдени және әлеуметтік капиталы мен онымен байланысты өзге де факторлар жастардың білімдік және кәсіби таңдау стратегияларына әсер етеді және кәсіби амбицияларының белгілі бір деңгейін қалыптастырады. Осы орайда, жастардың білімдік және кәсіби таңдау стратегияларының қалыптасуындағы отбасының ықпалын қарастыру қажеттілігі туындайды. Жастардың жоғары білімді таңдау стратегияларына объективті және субъективті отбасылық факторлар әсер етеді. Объективті факторларға отбасының әлеуметтік-экономикалық жағдайы, ата-ананың білім деңгейі, кәсіби іс-әрекеті жатады. Субъективті факторларды отбасының мәдени тәжірибелері, менталитет, ата-ананың көзқарастары, отбасы көлемі, балаларды тәрбиелеу этикасы, ата-ананың кәсіби эталоны, олардың өз балаларының «кәсіби дамуына» қатысты қалаулары мен амбициялары құрайды. Аталған факторлар

«отбасылық» құрылымды қалыптастырады және жастарды белгілі бір жоғары білім мен кәсіби траекторияны таңдауға тікелей немесе жанама түрде бағыттайды.

Отбасының әлеуметтік-экономикалық жағдайының жастардың жоғары білімді таңдау стратегияларына әсері көптеген зерттеулермен негізделген. Қалаулы жоғары білімді алу жолында кездесетін басты кедергілердің бірі – жоғары білімнің экономикалық қолжетімділігін айқындайтын – оқу ақысы. Осы мәнде жоғары білімнің экономикалық қолжетімділігін, бір жағынан, ақылы негізде оқу мүмкіншілігімен және екінші жағынан, мемлекеттік грантқа түсу үшін академиялық даярлығын жоғарылату мақсатында қосымша ақылы дайындық қызметтерін қолдану мүмкіншілігімен байланыстыруға болады (Шнарбекова, 2017: 62). Отбасылық табыс жоғары білімді алу мүмкіншілігіне тікелей және жанама түрде әсер етеді. Тікелей әсері бұл жоғарыда көрсетілгендей оқу ақысын төлеу мүмкіншілігімен айқындалады. Ал жанама әсері: біріншіден, өзге қалалық студенттердің жол-жүру, күнделікті өмір сүру шығындарымен, яғни баспана, тамақтану секілді шығындармен байланысты болады; екіншіден, жанама әсер ауқатты ата-аналардың өз балаларын тереңдетілген жеке мектептерде оқыту арқылы олардың

бойында жоғары бастапқы білімі капиталды қалыптастыру арқылы көрінеді. Бастапқы білімі капитал келешекте жастардың жоғары білімді таңдаудағы стратегияларына әсер етеді.

Негізгі бөлім

Отбасының экономикалық капиталының жастардың білімдік стратегиялары мен шешімдеріне ықпалы жоғары білімді таңдаудың үшсатылы моделі негізінде жүйеленді. Осы модельге сәйкес, бірінші кезең – ойлану, екінші кезең – ізденіс, үшінші кезең – таңдау жасау.

Ойлану кезеңі. С. Фукуяма кәсіби таңдауды экономика мен білім берудің өзара байланыстардың күрделі нәтижесі ретінде айқындайды (Фукуяма, 1989: 11). Табысы жоғары емес отбасыдан шыққан жастардың бойында сегізінші сыныпқа қарай жоғары емес білімдік ұмтылыстар қалыптаса бастайды және мектепті бітіргенге дейін сақталады. Мұндай ұмтылыстар мәліметтердің жеткіліксіздігімен, яғни университеттер мен мемлекеттік қаржылық қолдау бағдарламалары туралы ақпараттың жоқтығымен байланыстырылады. Осындай пікірді бастапқыда Hearn де ұстанған. Алайда, кейінгі зерттеулерінде ол «отбасылық табысы жоғары және отбасылық табысы төмен жастардың білімдік ұмтылыстарында айтарлықтай айырмашылықтар жоқ» деген қорытындыға келеді (Hearn, 2001).

Орта және жоғары тапқа жататын жастармен жүргізілген фокус-топтық талқылаудың негізінде Archer мен Hutchings жастардың жоғары білімге қатысты құндылықтық көзқарастары кейін олардың жоғары білімді таңдауына әсер ететінін айқындайды (Archer, 2000). Жоғары білімнің потенциалдық экономикалық артықшылықтарына қарамастан, төмен тапқа жататын жастар жоғары білімді тәуекел ретінде қарастырады, себебі жоғары білімді алу көптеген шығындарды қажет етеді, ал олардың қайтарымы белгісіз болып бағаланады. Жоғары білімді таңдау барысында төмен тапқа жататын жастар ресурстардың жеткіліксіздігімен қатар, психологиялық кедергілермен кездеседі. Табыс деңгейі жоғары емес отбасыдан шыққан және білімдік ұмтылыстары төмен жастар жоғары білімді алудың ең басты шығыны ретінде оқу барысында жұмыс істеуден уақытша, сәйкесінше, потенциалдық табыстардан бас тарту қажеттілігін айқындайды. Отбасының әл-ауқатын экономикалық капиталдың индикаторы ретінде қарастыра отырып, Ott (Ott, 2003) мынадай

қорытындыға келеді: материалдық молшылық (жоғары әл-ауқат) пен мәдени капитал (мәдени ресурстарға ие болу және мәдени іс-шараларға қатысу) академиялық үлгерімге оң әсер етеді және бұл әсер өзінің деректілігін әлеуметтік-экономикалық жағдайды (соның ішінде отбасылық табысты) талдағаннан кейін де сақтап қалады.

Ізденіс кезеңі. Зерттеушілер отбасылық табыстың төмен деңгейінің ықпалы жастардың жоғары білімді таңдау үрдісіне дейін де орын алу мүмкіндігін анықтайды. Бұл ықпал, әсіресе, жоғары оқу орнын таңдау барысында айқын көрінеді және жастардың таңдау диапазонын тарылтады. Табысы төмен отбасылардан шыққан жастар беделді жоғары оқу орындарына түсуді тіпті қарастырмайды (Lillis: 2008). Экономикалық капиталы жоғары емес жастарда ізденіс кезеңі пассивті түрді өтеді және басым жағдайда ақпарат көзі ретінде жақын әлеуметтік ортасы болады. Бұл бейресми мәліметтер мен субъективті пікірлердің негізінде таңдау жасауға әкелуі мүмкін.

Таңдау жасау кезеңі. Жоғары білімді таңдауға экономикалық капиталдың әсерін айқындауға бағытталған зерттеулер бойынша жастардың білімі таңдауы тек талпыныстардың деңгейінің көрсеткіші емес, ал экономикалық шынайылықтың нәтижесі ретінде анықталады. Жоғары білімді алу ұмтылыстарындағы айырмашылықтардың аздығына қарамастан жоғары оқу орнына түсу көрсеткіштері табысы жоғары емес отбасы жастарында төмен. Олардың ұмтылыстарының толық немесе мүлде жүзеге асырылмау жағдайлары жиірек кездеседі. Terenzini мен оның әріптестері (Terenzini, 2001) ұқсас білімдік ұмтылыстары бар, бірақ отбасылық табыс деңгейінде айырмашылықтар бар жастардың жоғары білім алу көрсеткіштерінің ерекшеленетінін айқындайды.

Отбасылық табыс – жастардың таңдауына әсер ететін ең шешуші академиялық емес фактор болып табылады. Мұндай тұжырымдама беделді университеттерде оқу ақысы өзге оқу орындарымен салыстырғанда жоғары болуымен негізделеді, сәйкесінше отбасылық табыс деңгейі ЖОО-ны таңдауға елеулі әсер етеді. Элиталық жоғары оқу орындарында білім алу кедергілері әлеуметтік сипатта емес, материалдық қиындықтармен байланысты болады. Осылайша, табысы төмен отбасыдан шыққан жастар өздерінің академиялық жетістіктері мен күтілімдеріне тәуелсіз беделді жоғары емес университеттерді таңдауға бейімдеу болады.

Отбасының әлеуметтік-экономикалық жағдайы контекстінде ең беделді жоғары оқу орындарына түсу қарқынын үш онжылдық бойы зерттеу негізінде Astin мен Oseguera мынадай тұжырымды алға тартады: «тіпті академиялық үлгерімі жоғары жастардың жоғары оқу орнын таңдау шешіміне отбасының әлеуметтік-экономикалық жағдайы әсер етеді және бұл тенденция қарқыны соңғы онжылдықта арта түсті (Astin, 2004). Paulsen және St. John жоғары білімді таңдау тәжірибелері табысы әр түрлі әлеуметтік топтар бойынша ерекшеленетінін айқындады. Отбасылық табысы төмен жастардың басым бөлігі белгілі бір жоғары оқу орнын оқу ақысының төмендігі немесе қаржылық қолдау бағдарламаларының болуына байланысты таңдайды (Paulsen, 2002). Осы зерттеу жоғары білім беру саласындағы жастар тәжірибелерін зерттеуге теориялық және эмпирикалық тұрғыдан елеулі үлес қосты. Теориялық контекстінде, Paulsen және St. John жастардың жоғары білімді таңдау үрдісінің кезеңдерін экономикалық аспектілерді ескере отырып тұжырымдайды және жоғары білімді таңдау тәжірибелері мен табандылықтың өзара байланысын айқындайды. Эмпирикалық контекстінде, алдыңғы зерттеулерге қарағанда, басты назарды бастапқы жиынтық қорытындыларына аударды және әр түрлі топтар бойынша жүргізілген талдау табыс деңгейі бойынша жоғары білімді таңдау тәжірибелерінің ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік берді. Бір зерттеу аясында әр түрлі әлеуметтік топтар бойынша талдау жүргізу әсер етудің топаралық ерекшеліктерін салыстыруға мүмкіндік береді.

Зерттеулер оқу ақысының жоғарылауын отбасылық табысы жоғары және отбасылық табысы төмен жастардың жоғары оқу орындарына түсу көрсеткіштерінің алшақтауына әсер ететін себептердің бірі ретінде айқындайды. Оқу ақысының жоғарылауы студенттер когортасында отбасылық табысы жоғары жастардың үлесінің жоғарылауына және отбасылық табысы төмен жастардың оқу ақысы төмен жоғары оқу орындарында шоғырлануына әсер етеді. Gladieux жоғары білімнің қолжетімділігіне негізделі отырып, жалпы студент жастар санының өсуіне қарамастан, әлеуметтік топ бойынша талдау нәтижелеріне сәйкес бұл өсу отбасылық табысы жоғары жастардың арасында байқалады», – деген тұжырымға келеді (Gladieux, 2004). Жоғары оқу орнын таңдау үрдісін зерттеу барысында зерттеушілердің ерекше назарында оқу ақысымен байланысты мәселелердің болуын ескере отырып, McDonough пен Calderone оқу

ақысының қолжетімділігінің әлеуметтік-мәдени концептуализациясын отбасылық табысы төмен жастардың оқу ақысын қабылдау ерекшеліктерін түсіну негізінде қалыптастыру маңыздылығын атап өтеді (McDonough, 2006). Оқу ақысының қолжетімділігінің экономикалық анықтамасымен салыстырғанда әлеуметтік-мәдени конструкциясы аясында қолжетімділік адамның жеке өзінің әлеуметтік-экономикалық жағдайы контекстінде оқу ақысын төлеудің өзіндік мүмкіншіліктерін бағалау ретінде қарастырылады.

Tierney мен Venegas бойынша жоғары білімді таңдау үрдісі кезінде жастар, сонымен қатар, потенциалдық қаржылық көмек алу мүмкіншіліктерін қарастырады. Жастардың қаржылық көмекті алу мүмкіндігін түсіну мен қажетті іс-әрекеттерді жасау туралы шешімді ұзақ уақыт бойы отбасы мүшелерімен, қатарластарымен және т.б. ақылдаса отырып қабылдайды (Tierney, 2007). Зерттеушілер білімі таңдауға отбасылық табыс деңгейінің жалпы әсерін айқындағанмен, олардың ғылыми көзқарастары бірнеше мәселелер бойынша ерекшеленеді. Бірінші айырмашылық отбасы табысының әсерін өлшеу мен зерттеу әдіснамасымен байланысты. Екіншіден, бір зерттеушілер отбасылық табыстың әсерін жоғары білімді алудың қаржылық барьерлерімен кездесу мүмкіншілігімен байланыстырса, өзге зерттеушілер отбасылық табыстың әсерін академиялық үлгерімнің айырмашылықтарымен байланыстырады. Бірінші мәселеге қатысты зерттеушілер жоғары білімді алу мүмкіндігіне жеке дара тек отбасылық табыстың әсерін зерттеу қиындықтарын айқындайды, себебі отбасының төмен табыс деңгейі жастардың жоғары білімді таңдауға әсер ететін басқа факторларға (мысалы, академиялық дайындық деңгейіне) әсер етіп қоюы мүмкін. Басқаша айтқанда, табыс деңгейі төмен отбасылардан шыққан жастар әуел бастан-ақ жоғары білімді алмаймыз деген шешімді қабылдап қояды, сол себепті жоғары оқу орындарына түсуге қажет академиялық дайындық талаптарына сәйкес келмейді. Осылайша, төмен отбасылық табыстың нәтижесінде қалыптасқан төмен академиялық үлгерім, өз кезегінде, жоғары білімді таңдау шешіміне әсер етеді. Екінші мәселеге қатысты, Ellwood пен Kane бойынша, отбасылық табыстың жоғары білімді таңдауға әсері үлгерімдегі айырмашылықтар арқылы жүзеге асырылады. Ellwood пен Kane пайымдауында (Ellwood, 2000), гранттық қаржыландыру бағдарламалардың болуына қарамастан, студенттер когортасында отбасылық табысы жоғары жастардың үлесі-

нің басым болуын гранттық қаржыландыру бағдарламалары туралы отбасылық табысы төмен жастардың ақпараттану деңгейінің төмендігімен түсіндіреді.

Sameon мен Heckman көзқарастарына сәйкес, жоғары білімді таңдау қысқа уақытылы шектеуліктермен емес, ал отбасылық шығу тегі мен академиялық дайындықты қамтитын ұзақ уақыт бойы жалғасатын жағдайлар негізінде айқындалады. Отбасылық табыстың әсерін зерттеуде оның академиялық үлгерімге әсері қарастырылады. Зерттеушілердің көзқарастарына сай отбасылық табыстың әсері төменгі сыныптарда айқын көрінеді. Belleu мен Lochner, сонымен қатар, қысқа уақытылы кредиттік шектеуліктердің ықпалын айқындайды (Belleu, 2007). Зерттеу қорытындыларына сүйенсек, отбасылық табыс негізінен академиялық үлгерімге әсер етеді және сонымен бірге академиялық дайындығы жоғары бірақ отбасылық табысы төмен жастар жоғары білімді таңдау үрдісінің соңғы кезеңінде кредиттік шектеуліктермен кездесуі мүмкін.

Әр түрлі эмпирикалық зерттеу қорытындыларына сәйкес экономикалық капиталы жоғары отбасыдан шыққан жастар үшін жоғары білімді таңдау үрдісі салыстырмалы түрде жеңіл өтеді. Отбасының әлеуметтік және экономикалық сипаттамалары жастардың білімі жоспарларында көрінеді. Экономикалық әл-ауқат жоғары болған сайын осы отбасының мүшесі болып табылатын жас адамның білімі және кәсіби амбициялары да жоғарылай береді. Отбасының әлеуметтік-экономикалық жағдайы жастардың жоғары білімді алу мүмкіншілігіне әсер етумен қатар, жоғары оқу орны мен мамандықты таңдау критерийлері мен соңғы шешімдерін айқындайды. Жастардың білімдік амбициялары олардың отбасылық әлеуметтік мұрасына сәйкес жіктеледі. Басқаша айтқанда, жоғары әлеуметтік тапқа жататын жастар өздерінің индивидуалдық мүдделері мен құндылықтарын қанағаттандыра алатын мамандықтарды таңдайды. Ал төмен тапқа жататын жастар табысы мен қауіпсіздігі жоғары мамандықтарға қызығушылық білдіреді. Өзге зерттеулердің нәтижелеріне талдау жасасақ, отбасылық әлеуметтік-экономикалық жағдайы жоғары жастар басқарушылық қызметтерге қызығушылық білдірсе, әлеуметтік-экономикалық жағдайы орта деңгейдегі жастар жұмыстың кәсіби тұрақтылығы мен өнімділігіне ерекше назар аударатынын байқаймыз. Әлеуметтік-экономикалық жағдайы төмен жастардың кәсіби қызығушылықтары болашақта жоғары табыс пен жұмыстың қауіпсіздігімен байланысты.

Жоғары оқу орындары мен колледжде оқитын қазақстандық жастардың отбасыларының әлеуметтік-экономикалық жағдайын салыстыру негізінде бірқатар ерекшеліктер айқындалды. Жұмысшы отбасыдан шыққан жастардың үлесі жоғары оқу орны студенттері когортасында салыстырмалы төмен. Осы мәселені динамикалық тұрғыда зерттей отырып, зерттеуші студенттер когортасында жұмысшы отбасы жастарының үлесінің кішкене төмендегенін сипаттайды: 2001 ж. (21,8%) және 2007 ж. (19%). Мұндай тенденцияны келесідей жағдайлармен байланыстыруға болады: 1) жоғары білімді алуға деген ұмтылыстың күшею фоннда оқу ақысының жоғарылауы; 2) оқу ақысының жоғарылау қарқыны мен әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан аз қамтылған тұрғындардың табыстарының көбею қарқынының алшақтығы; 3) арнайы орта білім алу ұмтылыстарының тек жұмысшы отбасы жастары арасында емес, сонымен қатар, әл-ауқаты жоғары отбасыдан шыққан жастар арасында артуы (Аксакалова, 2009: 114-115). Жалпы, оқу ақысы білім алу мүмкіндіктерінің теңдігін қамтамасыз ету қағидаларына қайшы келмейді. Келесідей шарттар орындалмаған кезде ғана оқу ақысы білім алу мүмкіндіктеріне кедергі келтіруі мүмкін (Аксакалова, 2009): университеттердің экономикалық мақсаттары білім беру мақсаттарына қарағанда басым бола бастағанда, халықтың көп бөлігі үшін оқу ақысы тым жоғары болғанда, мемлекеттік қаржыландыру негізінде оқу мүмкіндіктері болмаған кезде.

Отбасылық табыс деңгейінің жоғары сынып оқушыларының бейімділіктері мен қабілеттіліктеріне әсерін зерттеу негізінде Kassotakis «мәдени капитал деңгейі секілді отбасылық табыс деңгейі жоғары болған сайын орташа өнімділік те жоғары болады», – деген қорытындыға келеді (Kassotakis, 1979). Дегенмен, табыс ата-аналардың білім деңгейі мен кәсіби іс-әрекетімен тікелей байланысты. Жоғары академиялық үлгерім жоғары табыстың емес, жоғары мәдениет деңгейінің нәтижесі де болуы мүмкін. Отбасылық табыс деңгейі жоғары, ал мәдени капитал деңгейі салыстырмалы төмен болғанда қаржылық артықшылықтар оқушылардың жоғары үлгеріміне елеулі әсер етеді. Осындай жағдайларда ата-ананың жоғары табысы өз балаларына ақылы жеке сабақтарды ұйымдастыруға, кітаптармен қамтамасыз етуге, саяхаттарға шығуға мүмкіндік береді.

Статистика департаменті мамандарының пікірлеріне жүгінсек, жастардың жоғары академиялық көрсеткіштеріне, сәйкесінше олардың

кейінгі білімі және кәсіби жоспарларына отбасының жоғары табысы емес, ал ата-ананың мәдени деңгейі әсер етеді. Осылайша, мектептегі үлгерім деңгейіне әсер ететін маңызды факторға мәдени капиталды жатқызамыз, бірақ отбасы табысының да рөлі ерекше. Бұл мәселеге байланысты қарама-қайшы пікірлер қалыптасқан: бір зерттеулерде мәдени капитал әсерінің басымдығы айқындалса, екіншілерінде отбасылық табыс әсерінің басымдығы анықталады.

Мұғалім мамандығын таңдау мотивтерін зерделеу негізінде келесідей тұжырым қалыптасқан: «әлеуметтік-экономикалық жағдайы төмен болған сайын мектеп түлектері беделді емес деп қарастыратын мұғалім мамандығын таңдайды. Әлеуметтік-экономикалық жағдайы жоғары болған сайын мұғалім мамандығын таңдау туралы шешім кеш және сирек қабылданады. Мәселен, грециялық қоғам контекстінде жүргізілген зерттеулердің нәтижелеріне сүйенетін болсақ, грециялық мұғалімдер әлеуметтік-экономикалық жағдайы төмен отбасылардан шыққан. Себебі мұғалім мамандығы экономикалық жағдайы төмен отбасылар үшін «әлеуметтік өсу көпірі» ретінде айқындалады. Ал ата-анасы дәрігер, заңгер немесе инженер мамандығы бойынша жұмыс істейтін жастар үшін мұғалім мамандығын таңдау отбасы контекстінде мамандықтар иерархиясы бойынша төмендеу ретінде қарастырылады. Өзге елдерде жүргізілген зерттеулер де қызықты қорытындыларға келді. Венгрия мен Югославияда жүргізілген зерттеулердің қорытындыларына сәйкес, беделді кәсіби іс-әрекетпен айналысатын ата-аналардың балаларының жоғары оқу орнына түсу конкурсынан жинаған орташа баллдары жұмысшылардың балалары жинаған орташа баллдан жоғары болады. Кейбір ғалымдар отбасылық атмосфераның мектеп үлгеріміне әсерін отбасының қаржылық жағдайына қарағанда елеулі болуы мүмкіндігіне баса назар аударса, өзге ғалымдар отбасының төмен әлеуметтік-экономикалық жағдайы жастардың жоғары білімді таңдауын әр түрлі стереотиптер мен барьерлермен шектеуі мүмкіндігін сипаттайды. Жыныс пен ұлт секілді факторлар мұндай шектеуліктерді арттыруы мүмкін.

Скок мен оның әріптестері (Скок, 1996) отбасының әлеуметтік-экономикалық жағдайы бойынша америкалық мектептердің жоғары сынып оқушыларының кәсіби амбициялары мен күтілімдерін зерттеген. Мақсатты іріктеудің жартысын кедей аймақтарда тұратын афроамерикалық жоғары сынып оқушылары құрады, ал қалған жартысын жақсы аймақтарда тұратын

европалық-американдықтар құрады. Зерттеу қорытындылары жоғары сынып оқушыларының кәсіби амбициялары әлеуметтік тап пен ұлт бойынша ерекшеленетінін көрсетті. Жоғары сынып оқушыларының әлеуметтік шығу тегі – олардың таңдауы түскен мамандықтың әлеуметтік мәртебесінде көрініс табады. Әлеуметтік-экономикалық жағдайы жоғары отбасыдан шыққан ұлдар әлеуметтік-экономикалық жағдайы төмен отбасыдан шыққан ұл балаларға қарағанда өздерінің мүмкіншіліктерін және қабілеттіліктерін жоғары бағалайды. Әлеуметтік айырмашылықтардың ықпалы қыздардың академиялық жетістіктерінен гөрі кәсіби жоспарларында көрінеді.

Ата-аналардың кәсіби қызметінің сипаттамалары мен оқу факультетін таңдау арасындағы өзара корреляциялық байланыстар байқалады. Медицина, фармацевтика, архитектура және политехникалық институт студенттерінің когортасында жоғары әлеуметтік тапқа жататын жастардың үлесі жоғары, ал агрономия, теология факультеттерінде төмен тапқа жататын жастардың үлесі жоғары. Жоғары оқу орындары студенттер когортасын үлесін талдауға бағытталған зерттеу қорытындыларын атап өту қажет. Әр түрлі әлеуметтік тапқа жататын жастардың студенттік когортадағы үлесі келесідей: жоғары әлеуметтік тапқа жататын жастардың үлесі студенттердің 2/3, орта тапқа жататын жастар студенттердің 1/4, ал төмен тапқа жататын жастар студенттердің 1/12 бөлігін құрайды. Профессор Е. Weinert пайымдауынша: «төмен әлеуметтік тапқа жататын ата-аналар балаларының жоғары IQ деңгейіне қарамастан, жоғары білім алуға қажетті шарттарды жасай алмайды. Ал жоғары әлеуметтік тапқа жататын ата-аналар балаларының салыстырмалы жоғары емес IQ деңгейіне қарамастан, жоғары білім алуға қажетті барлық жағдайлармен қамтамасыз етеді» (Pyrgiotakis, 1986:154). IQ түсінігінің даулы болуына қарамастан мұндай тұжырымдаманың белгілі бір деңгейде маңыздылығы болуы мүмкін.

Жастардың жоғары білімді таңдау стратегияларына ықпал ететін академиялық үлгерім өз кезегінде жастардың әлеуметтік шығу тегінің әсерімен айқындалады. Жоғары білімді алу мүмкіндіктері экономикалық капиталға қарағанда мәдени капиталы жоғары отбасыдан шыққан жастарда жоғары болады, бірақ бұл жағдай көкжағалылар үшін тән емес. Осыған қарамақарсы пікірлер де бар. Мәселен, мамандық таңдауға әсер ететін ең маңызды факторлардың

бірі ата-ананың кәсіби іс-әрекеті мен «маңызды өзгелер», ал әлеуметтік-экономикалық жағдай елеулі әсер етпейді деген тұжырымдармен де кездесеміз.

Табыс деңгейі жоғары және табыс деңгейі төмен отбасылардан шыққан жастардың білімдік талпыныстарында аса айырмашылықтар болмайды. Осы мәнде жастардың білімдік талпыныстарының жүзеге асырылуын отбасылық табыс деңгейі бойынша талдау қажеттілігі туындайды. Әр түрлі әлеуметтік топтарға жататын жастардың ұқсас білімдік ұмтылыстарына қарамастан, табысы төмен отбасы жастарының білімдік ұмтылыстарының толықтай жүзеге асырылу мүмкіншіліктері табысы жоғары отбасыдан шыққан қатарластарымен салыстырғанда төмен болады. Осылайша, жоғары ұмтылыстар өздігінен қалаулы біліми таңдауды жасауға жеткіліксіз болып табылады. Табысы төмен отбасылардан шыққан жастардың жоғары біліми ұмтылыстары жоғары білімді таңдау үрдісіне оң әсер етеді, дегенмен, тек жоғары ұмтылыстардың болуы оларды жүзеге асыру үшін жеткілікті емес. Отбасылық табысы жоғары болып бағаланатын жастар үшін жоғары ұмтылыстар мен белгілі бір академиялық дайындық жеткілікті, отбасылық табысы төмен жастар жоғары ұмтылыстар мен академиялық дайындықпен қатар, қаржыландыруды қажет етеді.

Қорытынды

Отбасының әлеуметтік және экономикалық жағдайы жастардың кәсіби ұстанымдарына әсер етеді. Бұл әсер ата-ананың мәдени капиталымен және жастардың оқу үлгерімімен байланысты. Мұндай үрдіс әлемнің көптеген елдеріне тән. Зерттеушілердің басым бөлігі жоғары білім мен кәсіби траекторияны (факультет пен мамандықты) таңдауда отбасы факторларының маңызды рөлін айқындайды. Ата-аналардың әлеуметтік-экономикалық мәртебесі, білім деңгейі, мә-

дени капиталы жастардың біліми және кәсіби мақсаттары мен жоспарларына әсер етеді және әлеуметтік жағдаймен байланысты болады. Осыған байланысты, жастардың өсіп келе жатқан сұраныстарын ескере отырып, жалпы қоғамдық құрылымды, соның ішінде, білім беру жүйесін трансформациялау қажет: 1) жоғары білім беру жүйесінің барлық субъектілері (ата-аналар, студенттер, оқытушылар мен т.б.) жастардың біліми және кәсіби таңдауы мен оның болашақтағы еңбек нарығындағы жағдайына әлеуметтік және отбасылық факторларының әсері туралы білуі мен ақпараттануын қамтамасыз ететіндей білім беру жүйесі мен мұғалімдерді педагогикалық даярлауды трансформациялау қажет; 2) саликалық пен қатысушылық мәдениеті жергілікті қауымдастықтың мәдениет негізінде қалыптасуы қажет.

Танымал әлеуметтанушы Т. Парсонс пайымдауы бойынша, отбасылық әлеуметтік-экономикалық жағдайы жоғары және қабілетті жастардың жоғары оқу орнына түсу мүмкіндіктері әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен қабілеттіліктер деңгейі төмен жастармен салыстырғанда жоғары болуын қалыпты жағдай ретінде айқындауға болады. Осы мәнде, отбасының әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен өзіндік қабілеттіліктері сәйкес келмейтін топқа жататын жастарға ерекше мән беру қажет. Отбасының әлеуметтік жағдайы жоғары жастардың салыстырмалы жоғары емес қабілеттіліктері болғанда жағдай күрделенбейді, себебі мұндай әлеуметтік топ өкілдеріне төмендеу мобильділікке қарағанда жоғарылау мобильділік тән. Отбасылық әлеуметтік-экономикалық жағдайы жоғары, бірақ қабілеттіліктері төмен жастардың академиялық стандарттары мен талаптары жоғары емес оқу орындары мен колледж секілді қосымша резервтері болады. Осы жағдайды ескере отырып, отбасылық әлеуметтік-экономикалық жағдайы төмен, алайда академиялық қабілеттіліктері жоғары жастарға ерекше назар аудару керек.

Әдебиеттер

Аксакалова Г.А. Равенство образовательных возможностей как принцип формирования человеческого капитала в Казахстане. дис. ... канд. социол. наук: 22.00.04. – Алматы: Таразский государственный университет имени М.Х. Дулати, 2009. – 181 с.

Фукуяма С. Теоретические основы профессиональной ориентации / под ред. Жильцова Е.Н., Нечаева Н.Н. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 105 с.

Шнарбекова М.К., Абдирайымова Г.С. Молодежные практики в выборе высшего образования // Вестник КазНУ им. аль-Фараби, серия психологии и социологии. – 2017. – Vol.3. – №62. – С. 60-67.

- Archer L., Hutchings M. Bettering yourself"? Discourses of risk, cost and benefit in ethnically diverse, young working-class non-participants' constructions of higher education // *British Journal of Sociology of Education*. – 2000. – Vol. 21. – №4. – P. 555-574.
- Astin A.W., Oseguera L. The declining "equity" of American higher education // *Review of Higher Education*. – 2004. – Vol. 27. – №3. – P. 321-342.
- Belley P., Lochner L. The changing role of family income and ability in determining educational achievement // *Journal of Human Capital*. – 2007. – Vol. 1. – №1. – P. 37-89.
- Cook T., Church M., Ajanaku S., Cohen, R. et al. The Development of occupational aspirations and expectations among Inner – City boys // *Child Development*. – 1996. – Vol. 67. – P. 3368-3385.
- Ellwood D., Kane T.J. Who is getting a college education? Family background and the growing gaps in enrollment / in S. Danziger & J. Waldfogel (Eds.), *Securing the future: Investing in children from birth to college*. – New York: Russell Sage Foundation, 2000. – P. 283–324.
- Gladieux L.E. Low-income students and the affordability of higher education / in R. D. Kahlenberg (ed.). *America's untapped resource: Low-income students in higher education*. – New York: The Century Foundation Press, 2004. – P. 17-42.
- Hearn J. C. Access to postsecondary education: Financing equity in an evolving context. In M. B. Paulsen & J. C. Smart (Eds.), *The finance of higher education: Theory, research, policy, and practice*. – New York: Agathon Press, 2001. – P. 439-460.
- Kassotakis M. The problem of school vocational guidance in Greece // *School and Life*. – 1979. – №9. – P.305-313.
- Lillis M. P., Tian, R. G. The impact of cost on college choice: Beyond the means of the economically disadvantaged // *Journal of College Admission*. – 2008. – Vol. 200. – P. 4-14.
- McDonough P.M., Calderone S. Meaning of money: Perceptual differences between college counselors and low-income families about college costs and financial aid // *American Behavioural Scientist*. – 2006. – Vol. 49. – №12. – P. 1703-1718.
- Orr A.J. Black-White differences in achievement: The importance of wealth // *Sociology of Education*. – 2003. – №76. – P. 281-304.
- Paulsen M.B., St. John E.P. Social class and college costs: Examining the financial nexus between college choice and persistence // *Journal of Higher Education*. – 2002. – Vol. 73, №2. – P. 189-236.
- Pyrgiotakis I. *Socialization and educational inequalities*. – Athens: Grigoris, 1986. – 190 p.
- Terenzini P.T., Cabrera A. F., & Bernal, E. M. *Swimming against the tide: The poor in American higher education*. – New York: College Entrance Examination Board, 2001. – 416 p.
- Tierney W. G., Venegas, K. *The cultural ecology of financial aid decision making*. – New York: AMS Press, 2007. – 25 p.

References

- Aksakalova G.A. (2009) Ravenstvo obrazovatelnyh vozmozhnostei kak princip formirovaniya chelovecheskogo kapitala v Kazakstane. [Educational possibilities equality as a factor maintaining human capital in Kazakhstan] diss.kand. social. nauk: 22.00.04. Almaty: TarGU imeni Dulati, 181 p.
- Archer L., Hutchings M. (2000) Bettering yourself"? Discourses of risk, cost and benefit in ethnically diverse, young working-class non-participants' constructions of higher education // *British Journal of Sociology of Education*, Vol. 21, 4, pp. 555-574.
- Astin A.W., Oseguera L. (2004) The declining "equity" of American higher education // *Review of Higher Education*, Vol. 27, 3, pp. 321-342.
- Belley P., Lochner L. (2007) The changing role of family income and ability in determining educational achievement. *Journal of Human Capital*, Vol. 1, 1, pp. 37-89.
- Cook T., Church M., Ajanaku S., Cohen, R. et al. (1996) The Development of occupational aspirations and expectations among Inner – City boys. *Child Development*, vol. 67, pp. 3368-3385.
- Ellwood D., Kane T.J. (2000) Who is getting a college education? Family background and the growing gaps in enrollment. in S. Danziger & J. Waldfogel (Eds.), *Securing the future: Investing in children from birth to college*. – New York: Russell Sage Foundation, pp. 283–324.
- Fukuyama C. (1989) *Teoreticheskie osnovy professionalnoi orientatsii* [Theoretical basics of professional orientation]. pod redaksiei Zhilsova E.N., Nechaeva N.N., – M.: MGU, 105 p.
- Gladieux L.E. (2004) Low-income students and the affordability of higher education. in R. D. Kahlenberg (ed.). *America's untapped resource: Low-income students in higher education*. – New York: The Century Foundation Press, pp. 17-42.
- Hearn J. C. (2001) Access to postsecondary education: Financing equity in an evolving context. In M. B. Paulsen & J. C. Smart (Eds.), *The finance of higher education: Theory, research, policy, and practice*. – New York: Agathon Press, pp. 439-460.
- Kassotakis M. (1979) The problem of school vocational guidance in Greece. *School and Life*, 9, pp.305-313.
- Lillis M. P., Tian, R. G. (2008) The impact of cost on college choice: Beyond the means of the economically disadvantaged. *Journal of College Admission*, vol. 200, pp. 4-14.
- McDonough P.M., Calderone S. (2006) Meaning of money: Perceptual differences between college counselors and low-income families about college costs and financial aid. *American Behavioural Scientist*, Vol. 49, №12, pp. 1703-1718.
- Orr A.J. (2003) Black-White differences in achievement: The importance of wealth. *Sociology of Education*, 76, pp. 281-304.
- Paulsen M.B., St. John E.P. (2002) Social class and college costs: Examining the financial nexus between college choice and persistence. *Journal of Higher Education*, vol. 73, 2, pp. 189-236.
- Pyrgiotakis I. (1986) *Socialization and educational inequalities*. – Athens: Grigoris, 190 p.
- Shnarbekova M.K., Abdyrayymova G.S. (2017) Molodejnye praktiki v vybore vysshego obrazovaniya [Youth practices in choosing higher education]. *Vestnik Kaznu al-Farabi, seria psikhologii i sociologii*, Vol.3, 62, pp. 60-67.
- Smart (Eds.), *The finance of higher education: Theory, research, policy, and practice*. – New York: Agathon Press, pp. 439-460.
- Terenzini P.T., Cabrera A. F., & Bernal, E. M. (2001) *Swimming against the tide: The poor in American higher education*. New York: College Entrance Examination Board, 416 p.
- Tierney W. G., Venegas, K. (2007) *The cultural ecology of financial aid decision making*. New York: AMS Press, 25 p.

¹Дуйсенова С.М., ²Омарова А.Т., ³Сарыбаева И.С.

¹старший преподаватель кафедры социологии и социальной работы, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: sofia.duisenova@kaznu.kz

²Ph.D, и.о. старший преподаватель социологии и социальной работы, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: omarova.asem@mail.ru

³к.соц.н., и.о. доцент кафедры социологии и социальной работы, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: indira.sarybaeva@kaznu.kz

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ СТРАТЕГИИ СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

Изучение общей образовательной стратегии студентов позволяет повысить эффективность всей системы обучения. Такие исследования облегчают организацию учебного процесса для студентов, дают возможность молодому поколению быстрее адаптироваться к рынку труда. На сегодняшний день в отечественной науке чувствуется недостаточность таких исследований, а это в свою очередь сказывается на системе высшего образования в Казахстане. Ограниченность информации об образовательных стратегиях казахстанских студентов будирует интерес к проведению целостного исследования этой проблемы. В статье дается анализ эмпирического исследования, возможностей молодежи в сфере образования, показываются системные проблемы в высших учебных заведениях Казахстана, формирование конкретных организационных решений, а также направления в решении данных проблем. Целью статьи является выявление стратегий путем определения мотивов учащейся молодежи в казахстанских высших учебных заведениях. Исследовательский вопрос статьи заключался в следующем: Каковы причины образовательного выбора современной молодежи? Какова роль нынешней системы образования, в удовлетворении образовательных стратегий обучающихся в высших учебных заведениях? Каковы планы студентов в сфере образования и науки? Сбор данных был проведен с помощью использования комплекса количественных и качественных методов. В первом случае использовался анкетный опрос (1200 анкет), в котором участвовали студенты, магистранты и докторанты национальных и государственных университетов Казахстана. Глубинные интервью и фокус-групповое исследование проводилось среди магистрантов и докторантов. В общем разрезе выборки респонденты распределились следующим образом: студенты – 60%, магистранты – 30%, докторанты – 10%. Данная пропорция отражает характеристики генеральной совокупности данной социальной группы. Анкетирование было проведено в крупных университетах (ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, КазНУ имени аль-Фараби, КНИТУ имени К.И. Сатпаева, КарГУ им. академика Е.А. Букетова) в трех крупных городах Казахстана (Астане, Алматы, Караганде). Эти города дают многотысячной молодежи возможность для получения образования и достижения их жизненных целей. Данные результаты количественного исследования были обработаны в компьютерной программе SPSS и проанализированы. Теоретическая и практическая важность статьи заключается в выработанных положениях, способствующих дальнейшему развитию и обогащению данных в области социологии науки, социологии образования, образовательных и научных программ, образовательных концепций. Авторы в результате исследования статьи показывают типы, характеризующиеся разными мотивами и результативностью каждой социальной группы молодежи, а так же влияние комплекса факторов разного уровня образовательных стратегий. Комплексное использование количественных и качественных методов при сборе эмпирических сведений поможет получить полноценную информацию для определения образовательной и научной стратегий молодежи современного Казахстана.

Ключевые слова: образовательные стратегии, студенческая молодежь, высшее образование, мотивация.

¹Дүйсенова С.М., ²Омарова А.Т., ³Сарыбаева И.С.

¹әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының аға оқытушысы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: sofia.duisenova@kaznu.kz

²Ph.D, әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының аға оқытушысы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: omarova.ase@mail.ru

³соц.ғ.д., әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының доцент м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: indira.sarybaeva@kaznu.kz

Жоғары оқу орындарындағы студенттердің білім алу стратегиясы

Студенттердің жалпы білім беру стратегиясын зерттеу барлық оқу жүйесінің тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Мұндай зерттеулер студенттердің оқу процесін ұйымдастыруды жеңілдетеді, жас ұрпаққа еңбек нарығына тез бейімделуіне мүмкіндік береді. Бүгінгі күні отандық ғылымда осындай зерттеулердің жетіспеушілігі байқалады, ал бұл өз кезегінде Қазақстандағы жоғары білім беру жүйесіне әсер етеді. Қазақстандық студенттердің білім беру стратегиясы туралы ақпараттардың шектеулі болуы осы мәселе бойынша біртұтас зерттеулер жүргізуге қызығушылықты тудырады. Мақалада эмпирикалық зерттеулерге, білім беру саласындағы жастардың мүмкіндіктеріне талдау беріледі, Қазақстандағы жоғары оқу орындарындағы жүйелік мәселелер көрсетіледі. Мақала мақсаты болып қазақстандық жоғары оқу орындарында оқитын жастардың мотивін анықтау арқылы стратегияларды анықтау табылады. Мақаланың зерттеу сұрақтары болып келесілер алынады: Қазіргі жастардың білім беруді таңдау себептері қандай? Жоғары оқу орындарында оқитындардың білім беру стратегияларына қанағаттануындағы қазіргі білім жүйесінің рөлі қандай? Білім және ғылым саласындағы студенттердің жоспары қандай? Ақпараттарды жинау сандық және сапалық әдістер кешенін қолдану арқылы жүргізілді. Бірінші жағдайда анкеталық сауалнама (1200 анкета) қолданылды, оған Қазақстанның ұлттық және мемлекеттік университеттерінің студенттері, магистранттары және докторанттары қатысты. Тереңдетілген зерттеу мен фокус топтық зерттеу магистранттар мен докторанттар арасында өткізілді. Респонденттерді іріктеу келесідей түрде бөлінді: студенттер – 60%, магистранттар – 30%, докторанттар – 10%. Бұл пропорция аталған әлеуметтік топтың бас жиынтығын сипаттамасын көрсетеді. Анкета ірі университеттерде (А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚазҰЗТУ, Е.А. Букетов атындағы ҚарМУ), Қазақстанның ірі қалаларындағы үш университетте (Астана, Алматы, Қарағанды) өткізілді. Бұл қалалар мыңдаған жастарға білім алуға және олардың өмірлік мақсаттарына жетуіне мүмкіндік береді. Сандық зерттеулер нәтижесінің мәліметтері SPSS компьютерлік бағдарламасында өңделді және талданды. Мақаланың теориялық және тәжірибелік мәнділігі ғылым әлеуметтануы, білім әлеуметтануы саласының, білім беру және ғылыми бағдарламалардың, білім беру концепцияларын мәліметтерін байыту мен бұдан ары дамытуға әсер ететін тұжырымдалған қағидаларында болып табылады. Авторлар мақаланың зерттеу нәтижелерінде жастардың әрбір әлеуметтік тобының әртүрлі мотивтермен және нәтижелермен сипатталатын типтерін, сонымен бірге, білім беру стратегияларының әртүрлі деңгейіндегі факторлар кешенінің әсерін көрсетеді. Эмпирикалық мәліметтерді жинаудағы сандық және сапалық әдістерді кешенді қолдану қазіргі Қазақстан жастарының білім және ғылым стратегияларын анықтау үшін қажетті толыққанды ақпарат алуға көмектеседі.

Түйін сөздер: білімдік стратегия, студент жастар, жоғары білім, мотивация.

¹Duisenova S.M., ²Omarova A.T., ³Sarybaeva I.S.

¹senior lecturer of the Department of Sociology and Social Work, al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Алматы, e-mail: sofia.duisenova@kaznu.kz

²Ph.D, senior lecturer of the Department of Sociology and Social Work, al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Алматы, e-mail: omarova.ase@mail.ru

³candidate of Sociological Sciences, Associate Professor of the Department of Sociology and Social Work, al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Алматы, e-mail: indira.sarybaeva@kaznu.kz

Educational strategies of students in higher education

The study of the general educational strategy of students improves the efficiency of the entire training system. Such studies facilitate the organization of the educational process for students, enable the younger generation to more quickly adapt to the labor market. Today, domestic science feels the inadequacy of such research, and this in turn affects the system of higher education in Kazakhstan. Limited information about the educational strategies of Kazakhstan students awakens interest in conducting a holistic study of this problem. The article provides an analysis of the empirical research, opportunities for young people in the field of education, shows the system problems of higher educational institutions in Kazakhstan, the formation of specific organizational solutions, as well as directions in solving these problems. The purpose of the article is to identify strategies by identifying the motives of students in

Kazakhstani universities. The research question of the article was as follows: What are the reasons for the educational choice of modern youth? What is the role of the current education system in meeting the educational strategies of students in higher education? What are the students' plans in education and science? Data collection was carried out using a complex of quantitative and qualitative methods. In the first case, a questionnaire was used (1200 questionnaires), in which students, undergraduates and doctoral students from national and state universities of Kazakhstan participated. In-depth interviews and focus group research was conducted among undergraduates and doctoral students. In the general section of the sample, the respondents were distributed as follows: students – 60%, undergraduates – 30%, doctoral students – 10%. This proportion reflects the characteristics of the general population of this social group. The survey was conducted in large universities (LN Gumilyov ENU, Al-Farabi Kazakh National University, KNTU named after KI Satpayev, KarSU named after academician E. Buketov) in three major cities of Kazakhstan (Astana, Almaty, Karaganda). These cities provide thousands of young people with the opportunity to receive education and achieve their life goals. These quantitative research results were processed in the SPSS computer program and analyzed. The theoretical and practical importance of the article lies in the elaborated statements that contribute to the further development and enrichment of data in the field of the sociology of science, the sociology of education, educational and scientific programs, educational concepts. As a result of the study, the authors show types that are characterized by different motives and performance of each social group of young people, as well as the influence of a complex of factors of different levels of educational strategies. The integrated use of quantitative and qualitative methods in the collection of empirical information will help to obtain complete information for determining the educational and scientific strategies of the youth of modern Kazakhstan.

Key words: educational strategies, student youth, higher education, motivation.

Введение

Исследование образовательных стратегий молодежи является одним из приоритетных отраслей в казахстанской социологии. Исследовательский интерес к данной проблеме достаточно высок и среди европейских ученых, которые пытаются объяснить происходящие изменения в поведении студенческой молодежи в Европейском Союзе (Bergsmann, 2015). Исследовательский интерес казахстанских ученых связан с тем, что государство является молодым и ощущается острая нехватка специалистов, обладающих качественным образованием и знанием языков. Изучение трудностей в сфере образования позволит выявить наиболее сложные моменты в национальной системе подготовке специалистов с высшим образованием. Такие исследования с практической стороны облегчат организацию учебного процесса для студентов, а так же в будущем помогут этой же молодежи быстрее адаптироваться к рынку труда.

Несмотря на то, что государство выделяет средства на реформирование данной системы, на проведение социологических исследований, направленных на определение мотиваций, приоритетов в образовании современной молодежи, все-таки чувствуется недостаточность таких исследований в отечественной науке, а это в свою очередь усложняет развитие системы высшего образования в Казахстане. Ограниченность и отсутствие

целостной информации об образовательных стратегиях учащейся молодежи вызывает заинтересованность к проведению целостного исследования этой проблемы. При этом нужно осознавать, что нынешние образовательные системы являются соучастниками создания современных рисков (Huang, 2015). Задачей образования должно стать формирование рефлексивного рискованного образования.

Методология и методы

Понятие «образовательная стратегия» активно используется в современных социологических публикациях (Колесникова 2006), этот термин применяется для анализа проблем образования на разных уровнях: государственном, региональном, организационном, групповом, личностном. При этом, несмотря на свою популярность, термин «образовательная стратегия» не получил однозначного толкования. Авторы публикаций часто вообще избегают четкого определения этой категории, что создает сложности в сопоставлении имеющихся подходов. Однако при изучении авторских подходов можно отметить, что, определяя содержание понятия «образовательная стратегия», как правило, учитывают, что формирование стратегии происходит на двух уровнях: когнитивном и поведенческом (Заборова, 2013). Иными словами, реализует стратегию сознательно действующий субъект, который ставит перед собой цель и использует некие средства для ее реализации.

Повышение интереса исследователей к изучению поведения социальных групп и отдельных индивидов с позиции стратегического подхода обусловлено, с одной стороны, развитием социологической теории: произошло расширение сферы применения категории «стратегия», которая ранее употреблялась исключительно для анализа военно-политической сферы, области организационного управления и бизнес-процессов (Карлоф, 1991). В настоящее время исследователи ведут речь о стратегиях поведения, стратегиях личности и необходимости «...определить, при каких условиях человек превращается в подлинного актора, способного к реализации собственных стратегий» (Радаев, 2002).

Для того чтобы отделить стратегическое поведение в сфере образования от ситуативных фрагментарных практик поведения, необходимо учитывать, что образовательная стратегия представляет собой связную линию поведения и является следствием принятия стратегического решения, выбора, который совершил обучающийся. Эту специфическую особенность образовательной стратегии подчеркивают многие авторы. Например, И. И. Харченко отмечает, что образовательная стратегия представляет собой выбор молодым поколением способа получения профессионального образования и реализации определенных моделей поведения в сфере образования (Харченко, 2007). По мнению М. Л. Максимовой, образовательная стратегия представляет собой последовательность выборов форм и способов получения высшего образования (Максимов, 2007). Исследование качества услуг, удовлетворенности студентов и их поведенческие намерения признаны довольно важными аспектами стратегии высшего образования на конкурентном рынке высшего образования, что позволяет им привлекать и удерживать студентов в науке, технике (Mestrovic, 2017).

Если профессиональные знания считаются традиционным инструментом социологических исследований, то это, прежде всего, итог влияния западной социологии. С 1920-х годов представители западной социологии усиленно акцентировали внимание на социологическом анализе профессиональных знаний. Наконец, это позволило узаконить результат полученного исследования как отдельную отрасль социологического образования. Наиболее продвинутые идеи Чикагской социологической школы (Э. Хьюз и др.), управления человеческими ресурсами. Арчер (Archer, 2013), Б. Бернштейн

(Бернштейн, 1971), с. Бурдьё (Bourdieu, 1986a), Е. Гидденс (Giddens, 1993), J. Coleman (Coleman, 1990), D. McClelland (McClelland, 1987) и многие другие исследователи также внесли неимомерный вклад в эту проблему.

Особое внимание уделяется освоению высшего образования как возможность для дальнейшего профессионального роста и востребованности на рынке труда. Например, функционалисты Дэвис Мур 1966 (Davis; Moore, 1966), Дж. Коулман, Дж. Блау и др. рассматривали проблему неравенства в способах достижения образовательных и карьерных стратегий. К ним относятся в качестве организации учебные заведения, кодирующие культуру (и эти коды относительно новые, по отношению к социальным категориям).

Среди современных зарубежных исследователей есть ученые, которые проводили исследования путем изучения различных областей в сфере образования, такие как: формирование гипотез и проблем социального становления (Lawrence, 2005), влияние бизнеса на формирование (Arthur, Peterson, 2012) и изменение получения образования, основываясь на практике других стран (Lawrence, 2002; Coffey, 2001) (Joy, 2008), сравнительный социокультурный анализ данных, проводимых политикой страны в сфере образования (Sutton, Levinson, 2001) и изучение международного уровня образовательной социологии (Apple, Ball, Gandin, 2010).

Образование расширяет социальное пространство, носит связующий характер между образом жизни и культурным пространством, формируется статус социального субъекта, обеспечивающий дух свободного гражданина, который объединяет личные интересы с интересами народа (Abdikerovala, Kylyshbaeva, Duisenova, 2014). Вполне возможно, что это решение может быть материализовано. Однако, процесс децентрализации административного государственного управления может способствовать децентрализации образования, при том что развитие институтов гражданского общества демократизирует внутреннюю школу (Бекишев, 2013).

В связи с этим возникает острая необходимость в введении новых реформ с точки зрения профессионализма, социального статуса и богатства. Однако разделение образовательного пространства от фактического социального и географического контекста остается в определенной степени. Неравенство социальных характеристик, неравенство в образовании, пространственная сегрегация обязательно сопровождаются расширением зоны риска, разрушением ценнос-

тей, перестройкой капитала и сложным диалогом культур (Sadyrova, 2016).

Некоторые современные казахские социологи также занимаются исследованиями в этом направлении. Они сосредоточены на преемственности и трансформации через систему образования, социальной дискриминации классов, которая происходит вне образования: «Вся вина в школе, системе образования, вся ответственность является ненадлежащей и неуместной (Омирбаев, 2015). Здесь мы видим только то, что происходит в обществе. В школах нет никакой вины за все то, что было настолько очевидно. Реформы в образовании связаны с проблемой образования, но они не в состоянии полностью решить эти проблемы или усложняют ситуацию. Кроме того, возможность получения высшего образования как показатель социального неравенства: «Имеются явные изменения в способности получать высшее образование (Абдираимова, 2011).

Исследование образовательных траекторий позволяет анализировать происходящие изменения и быстро реагировать на запросы общества. Результаты нашего исследования, на наш взгляд, будут способствовать выявлению мотиваций получения высшего образования, наиболее выпукло отразят системные проблемы высших учебных заведений Казахстана, могут стать основанием для принятия конкретных организационных решений и сделать систему высшего образования более открытой и эффективной.

Обсуждение

Проанализировав важные факторы получения образования молодежи в высшем учебном заведении, мы полученные данные сгруппировали в 4 фактора: профессионализм, удобство, зависимость и нейтралитет. Фактор профессионализма основан на когнитивной составляющей образовательного процесса: направленность на саморазвитие, расширение культурного капитала. Факторы удобства и зависимости характеризуются связью учащихся с внешней средой, поведенческой стратегией, которая направлена на конформность респондентов и на влияние родителей и близких на процесс принятия решения, в каком ВУЗе и на какую специальность обучаться. Факторы нейтралитета отражаются в умениях стратегии учащихся быть когнитивными и поведенческими.

В «профессиональные» факторы были сгруппированы показатели, направленные на когнитивную стратегию на основе содержательной мо-

тивации: получение диплома высшего образования – 79%; стать образованным гражданином – 72%; быть квалифицированным специалистом – 41%; высшее образование даст возможность реализовать мои способности – 38%; жизнь и окружающая среда людей с высшим образованием является интересной и полноценной.

К факторам «удобства» нами были отнесены следующие ответы: люди с высшим образованием имеют больше шансов получить высокий заработок – 51%; высшее образование способствует моей карьере – 47%; с высшим образованием можно устроиться на хорошую работу – 45%; без высшего образования невозможно войти в высший класс общества – 19%; образованный человек в обществе имеет более уважительное отношение к себе, чем человек, который его не имеет – 8%. Общество все больше осознает необходимость образования, ведь оно позволяет «...студентам быть информированными и активными гражданами мира» (Giroux, 2015). Доказательством этого является оценка значимости получения высшего образования. Однако нужно помнить, что стратегии высшего образования, концентрирующиеся на целесобразности, развитии навыков, которые могут обеспечить занятость на рынке труда, имеют как свои преимущества, так и недостатки, которые могут отразиться на степени удовлетворенности самим собой и открытости к обществу (Gibbs, 2015).

К факторам «зависимости» были отнесены следующие ответы респондентов: в нашей семье все имеют высшее образование – 12%; мои родители желают, чтобы я получил высшее образование – 7%. Стоит упомянуть, при принятии решения о получении высшего образования мнения других людей не являются особо важными для студентов. Они осознанно принимают тот факт, что высшее образование является необходимостью и условием современного общества.

Последний фактор – это фактор, возникший от заинтересованности студенческой жизнью или же отсутствием других планов в момент принятия решения о получении высшего образования: увидеть студенческую жизнь – 43%; у меня нет других планов, кроме поступления в ВУЗ – 27%; не хочу работать – 3%; я не смогу найти работу без высшего образования – 4%.

Наряду с получением высшего образования, знание мотивов выбора высшего учебного заведения способствует определению образовательных стратегий студентов. В соответствии с выведенными факторами мы сгруппировали данные

на основании когнитивного и поведенческого стратегий. К факторам «профессионализма», который направлен на когнитивную стратегию, сгруппированы следующие ответы: престиж и высокая репутация ВУЗа; хорошее образование по специальности; квалифицированные преподаватели; хорошая техническая и ресурсная база.

Ответы, относящиеся к типу факторов «удобства», которые описывают поведенческую стратегию: бесплатное обучение/доступная оплата; легко найти работу после окончания; у нас были скидки/льготы при поступлении; близко расположен к моему дому. А также второй фактор данной стратегии показывает зависимость позиции молодежи (зависимость от своей близкой среды при выборе специальности): мои родители так посоветовали; получить профессию с высокой заработной платой; не смог поступить в другое учебное заведение; в университете работают родственники или знакомые. В последнем факторе «нейтралитет»: хороший контингент студентов; нетрудно поступить; там учились наши родственники, знакомые; нетрудно учиться. Мы можем прогнозировать, что принятие решения при поступлении в ВУЗ было связано с внутренней неопределенностью и обращением внимания на внешнее влияние.

Среди мотиваций студентов при получении высшего образования лидируют получение диплома и становление образованным гражданином, а остальные мотивы имеют намного меньше процентных показателей. Основываясь на результаты этого исследования, мы можем увидеть, что самым важным для молодежи является формальность высшего образования, то есть не содержание или квалификация, овладение будущей специальностью, а символический капитал, который они получают после окончания высшего учебного заведения. Быть образованным для современной молодежи – это требование рынка труда.

На втором уровне структуры мотивации расположилась социально-профессиональная составляющая образования. Этот уровень включает мнения о возможности получения высокого дохода, о влиянии образования на профессиональный рост и карьеру, трудоустройство на престижную работу.

В традиционной модели образовательные стратегии служили реализации, в первую очередь, профессиональных стратегий (нахождения удовлетворяющего индивида места на рынке труда), которые, в свою очередь, способствовали

реализации жизненных планов индивида. Современная модель предполагает параллелизацию образовательных и профессиональных стратегий в ходе достижения жизненных планов. И если в первой, «традиционной», модели доминирует явная функция передачи профессиональных знаний, то во второй модели в большей степени (во всяком случае, в рамках формальных образовательных институтов получения первого профессионального образования) начинает доминировать статусная функция. От вуза нужен легально приобретенный диплом, подтверждающий образовательный статус, знания и компетенции можно получить по мере возникновения потребностей в них через систему дополнительного образования. Переход от образования к труду преобразуется в длительный процесс взаимосвязанного попеременного или параллельного получения и возобновления учебы и работы, накопления, с одной стороны, профессиональных знаний и компетенций, с другой – сертификатов, подтверждающих их наличие (начиная от диплома вуза и свидетельства о прохождении специализированных курсов и заканчивая записями в трудовых книжках о трудовом опыте). Важным исходным принципом концепции такого перехода является принцип непрерывности образовательной и профессиональной траекторий (Терентьев, 2014).

Мечту респондентов о знакомстве со студенческой жизнью можно отнести к факторам удобства. Для студентов является важным, чтобы жизнь была полноценной, разнообразной, полной интересных событий, с расширенной сетью знакомств и связей с людьми. Это доказывает, что для студентов университет является не только процессуальным, но и содержательным каналом социализации.

На следующей стадии системы мотивации можем увидеть познавательную-профессиональную позицию: становление квалифицированного специалиста, и реализация его способностей и потенциала. Однако нужно заметить, что в ходе исследования мы заметили, что факторы социальной мобильности образования не являются самыми важными для респондентов. Значит, связь между социальным ростом и социальной репутацией в связи с окончанием университета у студентов снижается. То есть, это означает, что наличие высшего образования становится общественной нормой, а не социальной репутацией индивида.

Последний уровень мотивации описывает беспечное поведение респондентов. Это связано

с прямым или косвенным давлением на детей со стороны родителей, а также отсутствием желания работать. Отсюда следует что важными факторами в получении высшего образования являются наличие диплома, высокий доход и достижение карьеры в будущем, а профессионально-содержательная мотивация располагается на втором месте. Все это показывает и доказывает, что в обществе не в самую лучшую сторону изменилось отношение к системе образования и его девальвацию.

Становление образовательной стратегии начинается с момента принятия решения о поступлении в ВУЗ, определяется выбором конкретного ВУЗа. Поэтому является важным сделать анализ выбора университета студентами.

В процессе проведения исследования образовательных стратегий студентов мы увидели, как студенты и их родители адаптируются к изменениям в системе высшего образования Казахстана, а также как они могут выбирать образовательные учреждения, образовательные программы.

По результатам данного исследования мы можем увидеть, что для студентов символический капитал является наиболее важным. Так как для респондентов (44,7%) престиж высшего учебного заведения является важным влияющим фактором. Второе место для студентов (или же для родителей) связано с бесплатным или доступным обучением (38,2%). К сожалению, эта ситуация среди студентов происходит часто.

На третьем месте для студентов важен совет своих родителей (32,9%). Потому что студенты финансово зависимы от своих родителей, поэтому мы можем заметить, что родители имеют большое влияние на решение выбора своих детей.

Сегодня для молодежи является очень важным получение высшего образования. Название ВУЗа может повлиять позитивно на трудоустройство в будущем, верят, что специальность, по которой они обучаются, даст возможность достичь высокого заработка (24,1%), а также, что ВУЗ (где они обучаются) поможет легко найти работу (11,9%) (т.к. в каждом ВУЗе имеется отдел по содействию в трудоустройстве).

Помимо всего прочего, при выборе ВУЗа для респондентов важен контингент учащихся (10,6%), оснащенность хорошей ресурсной и технической базой учебного заведения (9,4%), а так же доступность ВУЗа (в который они подают документы) 9,8%.

Низкая активность студентов в научно-исследовательских проектах влияет на дальней-

шее продолжение получения образования. Причинами низкой заинтересованности студентов научно-исследовательской работой являются: отсутствие или низкое привлечение научных институтов и научных учреждений студентов, по сравнению с бизнес- или коммерческими учреждениями; малопrestижность научных работ в сфере образования; отсутствие научных сообществ, клубов ВУЗа; неинформированность студентов о деятельности научных сообществ.

По мнению студентов, лишь малая часть научных работ может помочь их будущей карьере.

Я впервые слышу про научные сообщества или клубы. А если говорить о моей научной работе, то я занимаюсь наукой только во время занятий. В целом у меня есть научный интерес. Если бы предоставили правильную информацию и объявление, я бы поучаствовал в клубах, научных мероприятиях (студент 3 курса).

Я осознанно занимаюсь научной работой. Планирую поступить в магистратуру, дальше в докторантуру. С помощью преподавателей участвую в разных студенческих научных проектах и занимаю призовые места (студент 4 курса).

На первом курсе я только начинаю привыкать к университету, к учителям нашей кафедры. Я даже не думал про науку. Возможно, в будущем у меня появится заинтересованность. Сейчас нету ни интереса, ни времени на это (студент 1 курса).

На основе выявления мотивов получения образования среди студентов ВУЗов были выведены следующие стратегии образования.

Стратегия 1. Профессиональное саморазвитие. Названная стратегия показывает стремление самореализации в образовании или в производстве. Это в свою очередь требует развития в процессе получения профессиональных навыков, хорошую теоретическую базу и навыков самоорганизации. Важной характеристикой этой стратегии являются не официальные показатели профессионализма, а только содержательные составляющие. Это означает что в первую очередь это работа для самого себя. В будущем во время трудоустройства на первом месте будет стоять профессиональное развитие, а уровень дохода и перспективы профессионального роста будут менее важными.

По первой стратегии основная цель и план обучающихся основаны на следующих

постулатах: обязательное наличие профессионального образования, работа должна быть интересной и важной для него (то есть он дол-

жен чувствовать себя комфортно), а также должна быть возможность постоянного самосовершенствования (см. рисунок 1).

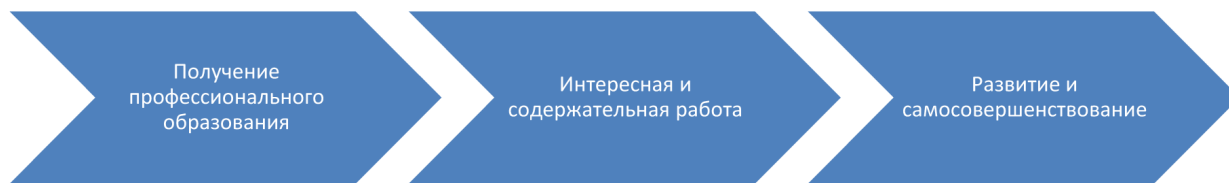

Рисунок 1 – План обучающихся

Стратегия 2. Направленное развитие. Данный тип стратегии объединяет людей, направленных на профессиональное развитие. Представители этой стратегии имеют минимальный уровень уникальных навыков и знаний (знание иностранного языка и опыт работы по специальности). Вместе с этим, цель представителей этой группы – по-

лучить высокий статус. Пока что они не готовы выйти на постоянную работу, но уже с этих дней тратят инвестиции на нахождение полезных знакомых и связей. Главный метод достижения поставленной цели – хороший диплом и (или) направленное развитие путем продолжения получения образования (см. рисунок 2).

Рисунок 2 – Направленное развитие

В соответствии со второй стратегией, для обучающихся важно получить образование на высоком уровне для трудоустройства на престижную и высокооплачиваемую работу. После получения диплома они устраиваются на престижную работу или же в целях успешной карьеры поступают в магистратуру или докторантуру.

Стратегия 3. Нежелание работать (вечный студент). Студенты, придерживающиеся этой стратегии, считают нужным продолжение получения образования. Все остальные цели не

являются важными. А также, уровень устремления к будущей работе является очень низким. Эти люди характеризуются тем, что они не готовы к выходу на рынок труда или же осознанно избегают его. Необходимо отметить, что мы не можем приравнивать представителей этого типа стратегии с искателями истины, потому что у них отсутствует стремление к развитию и личностному росту. Этих людей можно определить как «вечных студентов», у которых нет особого интереса к получению образования в будущем, но все еще не готовы работать (см. рисунок 3).

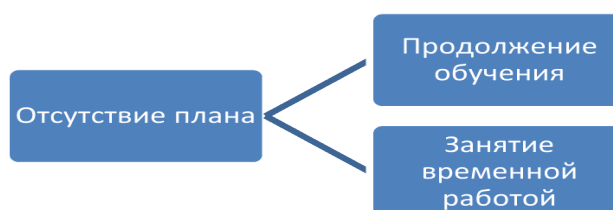

Рисунок 3 – Нежелание работать

Согласно вышесказанному, можно отметить, что обучающиеся не видят себя полностью на рынке труда или же боятся работать. У них нет плана на будущее. Это та категория студентов, которая из-за отсутствия планов на будущее поступает в магистратуру или докторантур, и дополнительно работает.

Следующей задачей исследования было выявление стратегии продолжения образования высшего профессионального образования обучающихся. Здесь в качестве доступных вариантов продолжения обучения по образовательным уровням были рассмотрены магистратура и докторантура.

Согласно полученным данным, самая важная стратегия перед студентами бакалавриата – это поступление в магистратуру, 66,2% студентов бакалавриата сообщили

ли о желании поступления в магистратуру. А показатель поступающих магистрантов на докторантуру составил 11,8%. Студенты, не желающие поступать в магистратуру – 9,6%, а 12,4% сообщили о том, что они не определили свою дальнейшую образовательную стратегию. Отсутствие четкого плана на будущее означает отступление на несколько лет принятия стратегического решения в системе высшего образования.

Самый важный вопрос исследования при поступлении бакалавров в магистратуру связан с мотивом. Опираясь на результаты исследования, выявлено, самый важный мотив поступления в магистратуру – получение образования на высшем уровне. Студенты считают, что уровень образования бакалавриата является неполным, отсюда выходит такой высокий показатель.

Рисунок 4 – Мотив поступления студентов бакалавриата в магистратуру

Рисунок 5 – Продолжение образовательной стратегии после магистратуры

Т.к. мы ставили перед собой задачу выявления мотивов образования на всех уровнях системы образования, то мы опросили магистрантов и докторантов о факторах, повлиявших на поступление в докторантуру.

49,8% опрошенных респондентов после окончания магистратуры планируют устроиться на работу, а остальные 30,7% ответивших планируют поступать в докторантуру (рисунок 5). А так же, 19,7% магистрантов планируют заново поступить в магистратуру в целях смены своей профессии или же желают продолжить обучение за границей. К сожалению, среди магистрантов встретились и те, которые все еще не определились с планами на будущее (1,8%).

Если в исследовании Мендес-Кадена выявляют многочисленные практики, формы и поведение, когда гендер воспринимается как притеснение или жестокое обращение, выраженное в социальном неравенстве (Mendez-Cadena 2014), то в нашем исследовании гендерные различия имеют положительную окраску. Так, женская часть опрошенных изъявила желание поступить в докторантуру под влиянием научных факторов (43,1% женщин желают поступить в докторантуру, заниматься наукой и преподавательской деятельностью, а доля мужчин с такими намерениями составляет 37,8%). И говорить о притеснении женщин в образовательном пространстве Казахстана не может идти и речи. Мужчины в основном склонны обучаться в докторантуре, получение ученой степени является шагом для достижения профессиональной карьеры (33,7%

мужчин, а доля женщин – 28,2%). Делая вывод по всем этим данным, можно сказать, что мотивы поступления в докторантуру имеют гендерные отличия. Женщины больше ценят пользу с «научной» стороны, а мужчины же нацелены на карьеру и преимущества вроде репутации, признания, связанные с научными делами.

Выводы

Таким образом, изучение образовательных стратегий молодежи позволит более мягко продолжить реформировать систему высшего образования, проводить более серьезный отбор претендентов в магистратуру и докторантуру. Понимание образовательных стратегий молодежи даст возможность оценить эффективность потенциала высшего образования. Влияние среды на образовательные стратегии можно исследовать в двух направлениях. Во-первых, наличие систематизации предлагаемых возможностей высшего учебного заведения для изменения или воспроизводства социальных позиций обучающихся. Доступность к конкретным образовательным учреждениям определяется ресурсами семьи и исходными возможностями обучающегося для реализации планов касательно образования. Во-вторых, анализ проблем сферы образования связан с организацией обучения конкретных образовательных учреждений. Организация процесса обучения должна соответствовать интересам и требованиям учащихся.

Литература

- Bergsmann E., Schultes M.T., Winter P. Evaluation of competence-based teaching in higher education: From theory to practice // *Evaluation and Program Planning*. 2015, Volume 52. – P.1-9
- Huang, Teng Reflexive Risk-Education and Cosmopolitanism in the Risk Society // *Globalizations*. 2015. – Vol. 12. №:5. – P.744-757
- Колесникова И.А. В педагогике под образовательной стратегией понимается несколько другое – стратегия освоения содержания образования. Образовательные стратегии // *Известия Волгоградского государственного педагогического университета*. 2006. – № 1. – С. 15-21.
- Заборова Е.Н., Озерова М. В. Образовательные стратегии: подходы к определению понятия и традиции исследования // *Известия Уральского 19 федерального университета*. Сер. 1. Проблемы образования, науки и культуры. 2013 – № 3. (116). – С. 105-113.
- Карлоф Б. Деловая стратегия: Концепция. Содержание. Символы. М.: Экономика. 1991 – С.239
- Радаев В.В. Еще раз о предмете экономической социологии // *Социол. Исслед.* (2002). – № 7. – С. 3-14.
- Харченко И.И. Формирование и реализация образовательных и профессиональных стратегий современной молодежи: автореф. дис. ... канд. социол. наук. Новосибирск. 2007
- Максимова М.Л. Образовательные стратегии студентов регионального университета: автореф. дис. ... канд. социол. наук. Н. Новгород. 2007.
- Mestrovic, Dunja Service quality, Students' satisfaction and behavioural intentions in STEM and IC Higher Education Institutions // *Interdisciplinary Description of Complex Systems*. 2017. – Volume:15. №:1. – P.66-77
- Bernstein B. 'On the classification and framing of educational knowledge' in Young. M.F.D. (ed.), *knowledge and control*. London: Collier-Macmillan. 1971

- Bourdieu P. The Forms of Capital // Handbook of Theory and Research for the Sociology of education, edited by J. Richardson. New York: Greenwood. 1986
- Giddens A. Sociology. Cambridge: Polity press. 1993
- Coleman J. Equality and Achievement in Education. Boulder, CO: Westview Press. 1990
- McClelland, David C. Human Motivation / David C McClelland // New York: Cambridge University Press. 1987 -663 p.
- Davis K., Moore W.E. Some principles of stratification // Bendix R., Lipset S.M. Class, Status and Power. New York. 1966
- Abdikerova G., Kylyshbaeva N., Duisenova S.M. Quality education as a basis for professional mobility of youth in the Republic of Kazakhstan // Procedia – Social and Behavioral Sciences 116, 2014. – P. 4487 – 4492.
- Бекишев К. ҚР білім жүйесіндегі инновациялар. // Танымдық-ғылыми білім алу: шақырулар мен мүмкіндіктер. М.: Мәскеу университетінің басылымы. 2013. – С. 36-53
- Sadyrova M.S. The role of higher education in the formation of the professional capacity of young people // International Journal of Social Relevance & Concern. 2016. – №9(4). – P. 15-Margaret S. (2013) Social Origins of Educational Systems (Classical Texts in Critical Realism (Routledge)). New York. This edition first published by Routledge 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, OXON ISBN: 978-0-415-63903-3
- Омирбаев С.М. Интернационализация высшего образования в Республике Казахстан // Реализация Болонского процесса в Казахстане: модернизация подходов в контексте современных трендов. – Алматы. 2015. – 63 с
- Әбдірайымова Г.С. Қазақстандағы жоғары білім: әлеуметтік тәжірибелер, субъектілер мен мүдделер (әлеуметтанулық зерттеу нәтижелері бойынша). Алматы: «Жібек жолы». 2011. – 139б.
- Giroux, Henry A. Neoliberalism's war against Higher Education and the Role of Public Intellectuals// Limite-revista de Filosofia y Psicologia. 2015. – Vol. 10, 34. – P.5-16
- Gibbs P. Happiness and Education: Troubling students for their own contentment//TIME & SOCIETY. 2015. – Vol. 24, 1. – P. 54-70
- Терентьев К.Ю. Высшее образование в структуре образовательных стратегий современной молодежи // Непрерывное образование: XXI век. Научный электронный журнал Выпуск. 2014. – 2(6). – С. 1-12
- Esther M., Martinez-Corona B., Perez-Nasser E. Violence Generating Practices in a Postgraduated Academic Space// Revista ra Ximhai. 2014. – Vol 12, 1. – С.33-47
- James Arthur; Andrew Peterson The Routledge Companion to Education. Routledge. 2012.
- John L. Rury Lawrence Education and Social Change: Themes in the History of American Schooling. Erlbaum Associates. 2002
- Davis, Dannielle Joy Policy Research and the Sociology of Education: Contributions to Understanding the Experiences of Marginalized Populations. Journal of Thought. 2008. – Vol. 43. – P. 3-4, Fall-Winter
- Margaret Sutton; Bradley A.U. Levinson Policy as Practice: Toward a Comparative Sociocultural Analysis of Educational Policy. Ablex. 2001
- Apple Michael W.; Stephen J. Ball; Luis Armando Gandin The Routledge International Handbook of the Sociology of Education. Routledge. 2010.

References

- Abdikerova G.O., Kylyshbaeva B.N., Duisenova S.M. (2014) Quality education as a basis for professional mobility of youth in the Republic of Kazakhstan. Procedia – Social and Behavioral Sciences, 116, pp. 4487 – 4492
- Abdirayıмова G.S. (2011) Kazaqstandağı joғары bilim: aleumettik tajiribeler, subektiler men muddeler (aleumettanulyk zertteu natijeleri boıynsha) [Social experiments, subjects and interests of higher education in Kazakhstan (according to the results of sociological research)]. Almaty: «Jibek joly», 139p.
- Bekishev K. (2013) KR bilim juyesindegi innovaciyalar [Innovations in the education system of the RK]. Cognitive science education: challenges and opportunities. M.: publication of the University of Moscow, pp 36-53.
- Bergsmann, Evelyn; Schultes, Marie-Therese; Winter, Petra (2015) Evaluation of competence-based teaching in higher education: From theory to practice. Evaluation and Program Planning, Volume 52, pp.1-9
- Bernstein B. (1971) 'On the classification and framing of educational knowledge' in Young. M.F.D. (ed.), knowledge and control. London: Collier-Macmillan. Bourdieu P. (1986) The Forms of Capital. Handbook of Theory and Research for the Sociology of education, edited by J. Richardson. New York: Greenwood. COLEMAN, JAMES S. (1990) Equality and Achievement in Education. Boulder, CO: Westview Press. Davis K., Moore W.E. (1966) Some principles of stratification. Bendix R., Lipset S.M. Class, Status and Power. New York.
- Davis, Dannielle Joy (2008) Policy Research and the Sociology of Education: Contributions to Understanding the Experiences of Marginalized Populations. Journal of Thought, Vol. 43, No. 3-4, Fall-Winter Esther Mendez-Cadena, Mara; Martinez-Corona, Beatriz; Perez-Nasser, Elia (2014) Violence Generating Practices in a Postgraduated Academic Space Revista ra Ximhai. Vol.12, 1, pp.33-47
- Gibbs, Paul (2015) Happiness and Education: Troubling students for their own contentment. Time & Society, Volume 24, 1, pp. 54-70
- Giddens A. (1993) Sociology. Cambridge: Polity press. Giroux, Henry A. (2015) Neoliberalism's war against Higher Education and the Role of Public Intellectuals. Limiterevista de Filosofia y Psicologia, volume 10, 34, pp. .5-16
- Huang, Teng (2015) Reflexive Risk-Education and Cosmopolitanism in the Risk Society. Globalizations, volume 12, 5, pp.744-757
- James Arthur; Andrew Peterson (2012) The Routledge Companion to Education. Routledge John L. Rury Lawrence (2002)

Education and Social Change: Themes in the History of American Schooling. Erlbaum Associates. Karlof B. (1991) Delovaya strategiya: Kontseptsiya. Soderzhaniye. Simvoly. [Business Strategy: Concept. Content. Characters] M.: Economy, p.239

Kharchenko I.I. (2007) Formirovaniye i realizatsiya obrazovatel'nykh i professional'nykh strategiy sovremennoy molodezhi [Formation and Implementation of Educational and Professional Strategies of Modern Youth]: Author. dis. ... Cand. sociol. sciences. Novosibirsk.

Kolesnikova I.A. (2006) V pedagogike pod obrazovatel'noy strategiyey ponimayetsya neskol'ko drugoye – strategiya osvoyeniya soderzhaniya obrazovaniya. Obrazovatel'nyye strategii [In pedagogy, an educational strategy is understood to be somewhat different – a strategy for mastering the content of education. Educational strategies]. News of the Volgograd State Pedagogical University, 1, pp. 15-21.

Maksimova M.L. (2007) Obrazovatel'nyye strategii studentov regional'nogo universiteta [Educational strategies of regional university students]: author. dis. ... Cand. sociol. sciences. N. Novgorod. Margaret S. Archer (2013) Social Origins of Educational Systems (Classical Texts in Critical Realism (Routledge). New York. This edition first published by Routledge 2 Park Square, Milton Park, Abingdon.

Margaret Sutton; Bradley A.U. Levinson (2001) Policy as Practice: Toward a Comparative Sociocultural Analysis of Educational Policy. Ablex.

McClelland, David C. (1987) Human Motivation. David C McClelland. New York: Cambridge University Press, 663 p.

Mestrovic, Dunja (2017) Service quality, Students' satisfaction and behavioural intentions in STEM and IC Higher Education Institutions. Interdisciplinary Description of Complex Systems, Volume 15, 1, pp.66-77

Michael W. Apple; Stephen J. Ball; Luis Armando Gandin (2010) The Routledge International Handbook of the Sociology of Education. Routledge

Omirbayev S.M. (2015) Internatsionalizatsiya vysshego obrazovaniya v Respublike Kazakhstan [Internationalization of higher education in the Republic of Kazakhstan]. Implementation of the Bologna process in Kazakhstan: modernization of approaches in the context of modern trends. Almaty, 63 p.

Radaev V.V. (2002) eshche raz o predmete ekonomicheskoy sotsiologii [Once again on the subject of economic sociology]. Sociol. Researches, 7, pp. 3-14.

Sadyrova M.S. (2016) The role of higher education in the formation of the professional capacity of young people. International Journal of Social Relevance & Concern, 9(4), pp. 15-20

Terentyev K.Yu. (2014) Vyssheye obrazovaniye v strukture obrazovatel'nykh strategiy sovremennoy molodezhi [Higher education in the structure of educational statistics of modern youth]. Continuing education: XXI century. Scientific electronic journal Issue, 2 (6), pp. 1-12

Zaborova, EN, Ozerova, MV (2013) Obrazovatel'nyye strategii: podkhody k opredeleniyu ponyatiya i traditsii issledovaniya [Educational strategies: approaches to the definition of the concept and tradition of research] News of the Ural Federal University. Ser. 1. Problems of education, science and culture, 3 (116), pp. 105-113.

3-бөлім
ШЕТЕЛДІК ӘРІШТЕСТЕРДІҢ МАҚАЛАЛАРЫ

Раздел 3
СТАТЬИ ЗАРУБЕЖНЫХ КОЛЛЕГ

Section 3
ARTICLES OF FOREIGN COLLEAGUES

**¹Babicheva A.S., ²Aimaganbetova O.Kh., ³Bimagambetova Zh.T.,
⁴Kasym L., ⁵Kabakova M.P., ⁶Faizulina A.K.**

¹candidate of psychological science, Psychological Center “Senim”,
Kazakhstan, Astana, e-mail: babicheva5@mail.ru

²doctor of psychological sciences, professor, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: alnara25@mail.ru

³candidate of philology, associate professor of the department of diplomatic translation,
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: z.bimagambetova@inbox.ru

⁴assistant of the Centre of cross-cultural researches, University of Guelph, Canada, Guelph, e-mail: lkassym@gmail.com

⁵candidate of psychological science, associated professor, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: pobedovna@mail.ru

⁶Senior lecturer of the department of general and applied psychology, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: akfaizullina@mail.ru

STUDY OF INDEPENDENCE AS INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF THE PERSONALITY OF DEPENDENT MOTHERS

The article presents the results of an experimental study of codependency as a socio-psychological phenomenon. During the study, we proceeded from the understanding that codependency is a steady state of painful dependence on compulsive (uncontrollable) forms of behavior, a protective compensatory reaction to intrapersonal conflict, where conflicting relationships with a significant person and an individualized system of cultural norms, values, prescriptions. The specialties of codependency are self-destructive attachment to substance addicts, accompanied by specific emotional, psychological and behavioral demonstrations. In this regard, many researchers (Bitensky, 2012; Bratus, 2002; Beatty, 2007; Moskalenko, 2012; Korolenko, 2010; Zaitsev, 2014; Shorokhova, 2012; Mendelevich, 2013; Winehold, Winehold, 2012, etc.) consider “an independent form of addiction, but deeper and more hardly adaptable.” This understanding of codependency leads to the actualization of studies devoted to the study of this phenomenon.

Object of the study is a co-dependent person. In our study, these are co-dependent mothers whose relatives (adult children) suffer from any kind of addiction.

The subject of the study: the socio-psychological characteristics of codependency as a socio-psychological phenomenon.

The purpose of the study: to study the effect of socio-psychological characteristics of codependency and its influence on the personality of co-dependent mothers.

The general hypothesis is the assumption that there is a relationship between codependency and demonstrations of mental states (frustration, aggression, anxiety) that determine their effect on addiction in the family.

The main experimental base was the Psychological Center “Senim” of Astana and the city drug treatment center of medical and social correction in Almaty. The study involved 110 dependent mothers living in Astana and Almaty.

The article describes in detail the course of the study, which consists of 3 steps, starting with the interview and the diagnostic study.

Key words: dependency, codependency, socio-psychological features, co-dependent mothers, depression, frustration, etc.

¹Бәбишева А.С., ²Аймағанбетова О.Х., ³Бимағамбетова Ж.Т., ⁴Қасым Л.,
⁵Қабақова М.П., ⁶Файзулина А.К.

¹психология ғылымдарының кандидаты, «Senim» психологиялық орталығы,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: babicheva5@mail.ru

²п.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: alnara25@mail.ru

³ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: z.bimagambetova@inbox.ru

⁴Гуэлф университеті кросс-мәдени зерттеу орталығының қызметкері, Канада, Гуэлф қ., e-mail: l.kassym@gmail.com

⁵п.ғ.к., қауымдастырылған профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: pobedovna_70@mail.ru

⁶аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: akfaizullina@mail.ru

Бірлескен тәуелді аналар тұлғасының әлеуметтік-психологиялық даму ерекшеліктеріне бірлескен тәуелділіктің әсерін қарастыру

Бұл мақалада жүргізілген эксперименттік зерттеу нәтижесінен кейін, бірлескен тәуелділік әлеуметтік-психологиялық құбылыс ретінде көрсетілген. Зерттеу барысында бірлескен тәуелділік мінез-құлықтың компульсивті (басқарылмайтын) тәуелділіктің ауыр түрінің тұрақты сипаты, құндылықтар, жеке-дараланған жүйелі мәдени нормалар мен маңызды адаммен қақтығысатын өзара жанжалды, жанжалдан қорғанатын ішкітұлғалық компенсаторлық реакцияның тұрақты күйі болып табылатынын түсіндік. Бірлескен тәуелділіктің айрықша ерекшеліктері бұл мінез-құлық көріністерінің психологиялық, ерекше эмоциалық сүйемелдеуімен және психоактивті заттардан тәуелдіге тәуелді өзін-өзі бұзатын байланыс. Осыған байланысты көптеген зерттеушілер (Битенский, 2012; Братусь, 2002; Битти, 2007; Москаленко, 2012; Короленко, 2010; Зайцев, 2014; Шорохова, 2012; Менделевич, 2013; Уайнхолд, Уайнхолд, 2012 және т.б.) «аддикцияның тәуелсіз формасы, бірақ одан да тереңірек және түзетуге қиынырақ болатынын» қарастырады. Бұндай бірлескен тәуелділікті түсіну осы құбылысты зерттеуге арналып, зерттеудің өзектілігіне алып келеді.

Зерттеудің нысаны – бірлескен тәуелді тұлға. Біздің зерттеуімізде бұл бірлескен тәуелді аналар, кез келген тәуелділіктен зардап шегетін туыстары (ересек балалары).

Зерттеу пәні: бірлескен тәуелділіктің әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері әлеуметтік-психологиялық құбылыс ретінде.

Зерттеу мақсаты: бірлескен тәуелді аналар тұлғасының әлеуметтік-психологиялық сипаттамаларын дамытуға бірлескен тәуелділіктің әсерін зерттеу.

Жалпы болжам ретінде отбасындағы аддикция әсерін анықтайтын бірлескен тәуелділік пен психикалық күй көріністерінің (фрустрация, агрессия, алаңдаушылық) арасында өзара байланыс бар.

Негізгі эксперименттік база – Астана қаласының «Senim» психологиялық орталығы және Алматы қалалық медициналық және әлеуметтік түзету орталығы. Зерттеуге Астана мен Алматы қаласында тұратын 110 бірлескен тәуелді аналар қатысты.

Мақалада әңгімелесу мен диагностикалық зерттеуден бастап 3 қадамнан тұратын зерттеудің барысы туралы толықтай көрсетілген.

Қорытындыларда жүргізілген зерттеудің нәтижелері көрсетілген.

Түйін сөздер: тәуелділік, бірлескен тәуелділік, әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктер, бірлескен тәуелді аналар, депрессия, фрустрация және т.б.

¹Бабишева А.С., ²Аймағанбетова О.Х., ³Бимағамбетова Ж.Т., ⁴Қасым Л.,
⁵Қабақова М.П., ⁶Файзулина А.К.

¹к.п.н., психологический центр «Senim», Казакстан, г. Астана, e-mail: babicheva5@mail.ru,

²д.п.н., профессор кафедры общей и прикладной психологии, Казахский национальный университет им.
аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: alnara25@mail.ru

³к.ф.н., ассоциированный профессор кафедры дипломатического перевода, Казахский национальный
университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: z.bimagambetova@inbox.ru

⁴сотрудник Центра кросс-культурных исследований университета Гуэлф, Канада, г. Гуэлф e-mail: l.kassym@gmail.com

⁵к.п.н., ассоциированный профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: pobedovna_70@mail.ru

⁶старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: akfaizullina@mail.ru

Изучение влияния созависимости на развитие социально-психологических особенностей личности созависимых матерей

В данной статье представлены результаты проведенного экспериментального исследования созависимости как социально-психологического феномена. При проведении исследования мы

исходили из понимания, что созависимость – это устойчивое состояние болезненной зависимости от компульсивных (неуправляемых) форм поведения, защитная компенсаторная реакция на внутриличностный конфликт, где сторонами конфликта выступают крайне противоречивые отношения со значимым человеком и индивидуализированная система культурных норм, ценностей, предписаний. Отличительным признаком созависимости является саморазрушительная привязанность к зависимому от психоактивных веществ, сопровождающаяся специфически эмоциональными, психологическими и поведенческими проявлениями. В связи с этим многие исследователи (Битенский, 2012; Братусь, 2002; Битти, 2007; Москаленко, 2012; Короленко, 2010; Зайцев, 2014; Шорохова, 2012; Менделевич, 2013; Уайнхолд, Уайнхолд, 2012 и др.) рассматривают созависимость как «самостоятельную форму аддикции, но более глубокую и труднее поддающуюся коррекции». Такое понимание созависимости приводит к актуализации исследований, посвящённых изучению этого феномена.

Объектом исследования является созависимая личность. В нашем исследовании – это созависимые матери, родственники (взрослые дети) которых страдают каким-либо видом зависимости.

Предметом исследования являются социально-психологические особенности созависимости как социально-психологического феномена.

Цель исследования: изучение влияния созависимости на развитие социально-психологических особенностей личности созависимых матерей.

В качестве общей гипотезы выступает предположение, что существует взаимосвязь между созависимостью и проявлениями социально-психологических особенностей (фрустрации, агрессивности, тревоги), определяющими их влияние на аддикции в семье.

Основной опытно-экспериментальной базой стал Психологический центр «Senim» г. Астаны и Городской наркологический центр медико-социальной коррекции г. Алматы. В исследовании приняло участие 110 матерей зависимых, проживающих в Астане и Алматы.

В статье подробно описан ход проведения исследования, состоящий из 3 шагов, начиная с проведения беседы и диагностического исследования.

В выводах отражены полученные результаты проведенного исследования.

Ключевые слова: зависимость, созависимость, социально-психологические особенности, созависимые матери, депрессия, фрустрация и др.

Introduction

The sharp increase in the prevalence of addictive disorders, the diversity of their forms and the emergence of new varieties is one of the characteristics of modern society in the 21st century. At present, the psychological science has witnessed an increase in research examining the phenomenon of codependency (Bitensky, 2012; Bratus, 2002; Beatty, 2007; Moskalenko, 2012; Korolenko, 2010; Zaitsev, 2014; Shorokhova, 2012; Mendeleovich, 2013; Uayhold, Uayhold, 2012 and others). In a number of works, special attention is paid to the relationship of biological, psychological and sociocultural factors of co-dependence that are involved in the genesis of mental disorders, as a result of which the study of the phenomenon of co-dependency becomes complex, interdisciplinary (Rosen, 1977: 169-174).

Recently, more and more domestic and foreign researchers have come to the conclusion that codependency is “an independent form of addiction, but deeper and more difficult to correct.” The emergence and development of codependency occurs much earlier than the appearance of the problem of addictive behavior in the family. Codependents can influence close people by promoting addiction,

provoking it, creating favorable conditions for the development of addictive behavior (Martynova, 2002: 50-54).

Codependency is a steady state of painful dependence on compulsive (uncontrollable) forms of behavior, protective compensatory reaction to intrapersonal conflict, where the parties to the conflict are extremely contradictory relationships with a significant person and an individualized system of cultural norms, values and prescriptions. A distinctive feature of codependency is a self-destructive attachment to an addict to psychoactive substances, accompanied by specific emotional, psychological and behavioral manifestations. Due to the emerged behavioral, emotional and cognitive destruction, co-dependents are not able to fully realize themselves in work, it is difficult for them to build the connection of life events (past, present and future), there is a dependence on external assessments (Chudnovsky, 1997).

The study of personal characteristics of co-dependents is not possible without the study of family relationships, where co-dependence manifests itself in the most dysfunctional way.

One of the main features of “addictive” marriages, described by most scientists, is the phenomenon of a “closed family system”, that is, social exclusion,

which is one of the main dynamic characteristics of the co-dependent close reaction. The behavior of the spouse is completely subordinated to the concealment of husband's addiction, family conflicts and family violence. A total closeness is developing with impulsively arising attempts to save a husband, with constant guilt feelings and obsessive remorse of conscience (Merinov, Lukashuk, 2017: 139-147).

The destructiveness of the personal and behavioral reactions of a dependent woman aggravates the spouse's addiction, worsens her own mental state, disrupts family relationships and destroys the personality of children (Stoyanova, Mazurova, Bohan, 2011).

Despite the considerable interest of researchers in the problem of code dependency, many key

questions remain open and, as a result, debatable. In the study of literary sources, there is a lack of information, including the study of the personal characteristics of mothers, code-dependent. At the same time, the "mother-dependent adult child" system is the primary dyad, which allows considering code dependency also from the point of view of violation of separation processes.

Creativity as a complex systemic phenomenon that includes both intrapsychic and interpersonal dynamics at the same time requires an integrated approach to the study of the functioning of a co-dependent person (Osinskaya, Kravtsova, 2016: 42-56).

Thus, the research problem (Figure 1) consists of:

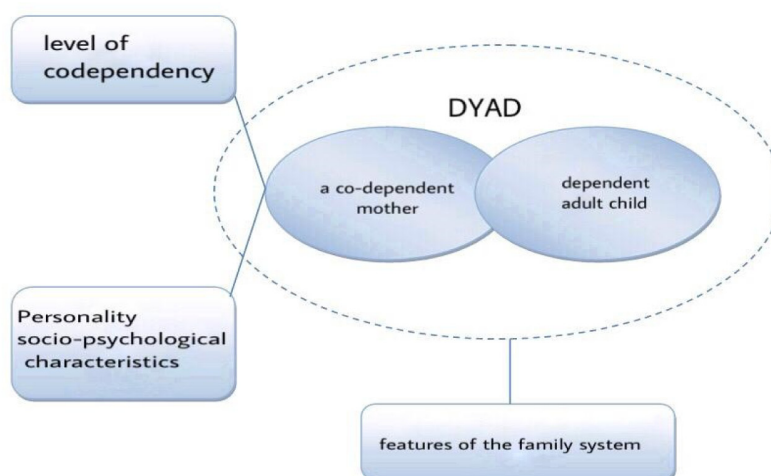

Figure 1 – Statement Problems of the Study

1. In identifying the features of the family system are code-dependent, the degree of its constructiveness / destructiveness, openness / closeness of borders.

2. In assessing the level of co-dependence of mothers whose adult children suffer from any kind of dependence

3. In determining the socio-psychological characteristics of the personality of code dependent mothers, whose adult children suffer from any type of dependence.

Research organization

For the organization of the empirical study of the socio-psychological characteristics of codependency, a program of scientific research was developed. A program of scientific research

was developed for the organization of the empirical study of the socio-psychological characteristics of codependency (Figure 2).

An empirical research program was developed that includes a battery of diagnostic techniques.

The analysis of the obtained results. Mathematical data processing was performed using the statistical package SPSS, version 20.0.

The object of study: codependent person. In our study, these are co-dependent mothers whose relatives (adult children) suffer from any kind of addiction.

Subject of research: the socio-psychological characteristics of codependency as a socio-psychological phenomenon.

The purpose of the research: the study of codependency and its influence on the development

of socio-psychological characteristics of the personality of co-dependent mothers.

The general hypothesis is the assumption that there is a relationship between

codependency and manifestations of mental states (frustration, aggression, anxiety) that determine their effect on addictions in the family.

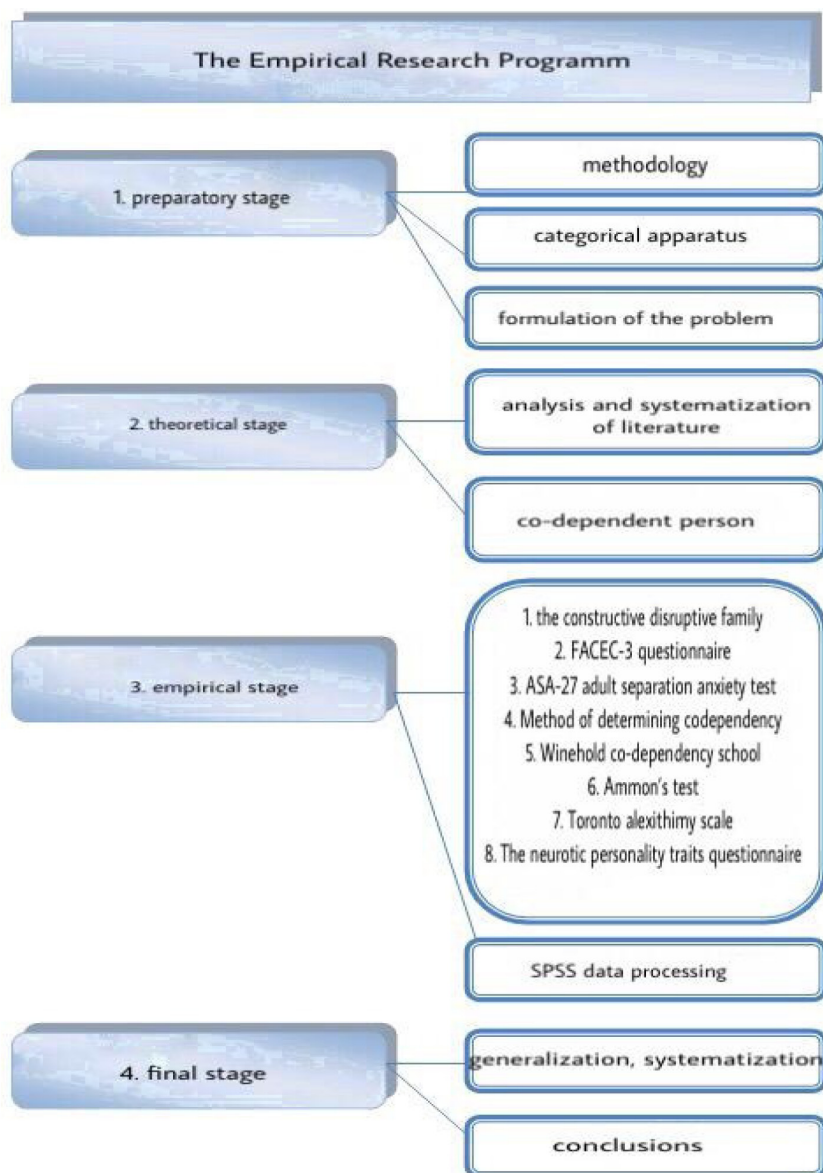

Figure 2 – Pilot study program

To test the hypotheses and implement the research objectives, the following tasks were set:

- to analyze the socio – psychological characteristics of codependency behavior and its types;
- to conduct an empirical research aimed at identifying the relationship of codependency and socio-psychological characteristics of the individual.

Based on the object, subject, purpose and hypothesis of the study, as well as the theoretical and methodological basis of the study, the following diagnostic units were identified (Figure 3):

- degree of codependency;
 - family system parameters;
 - social and psychological personality characteristics.
- General characteristics of the sample

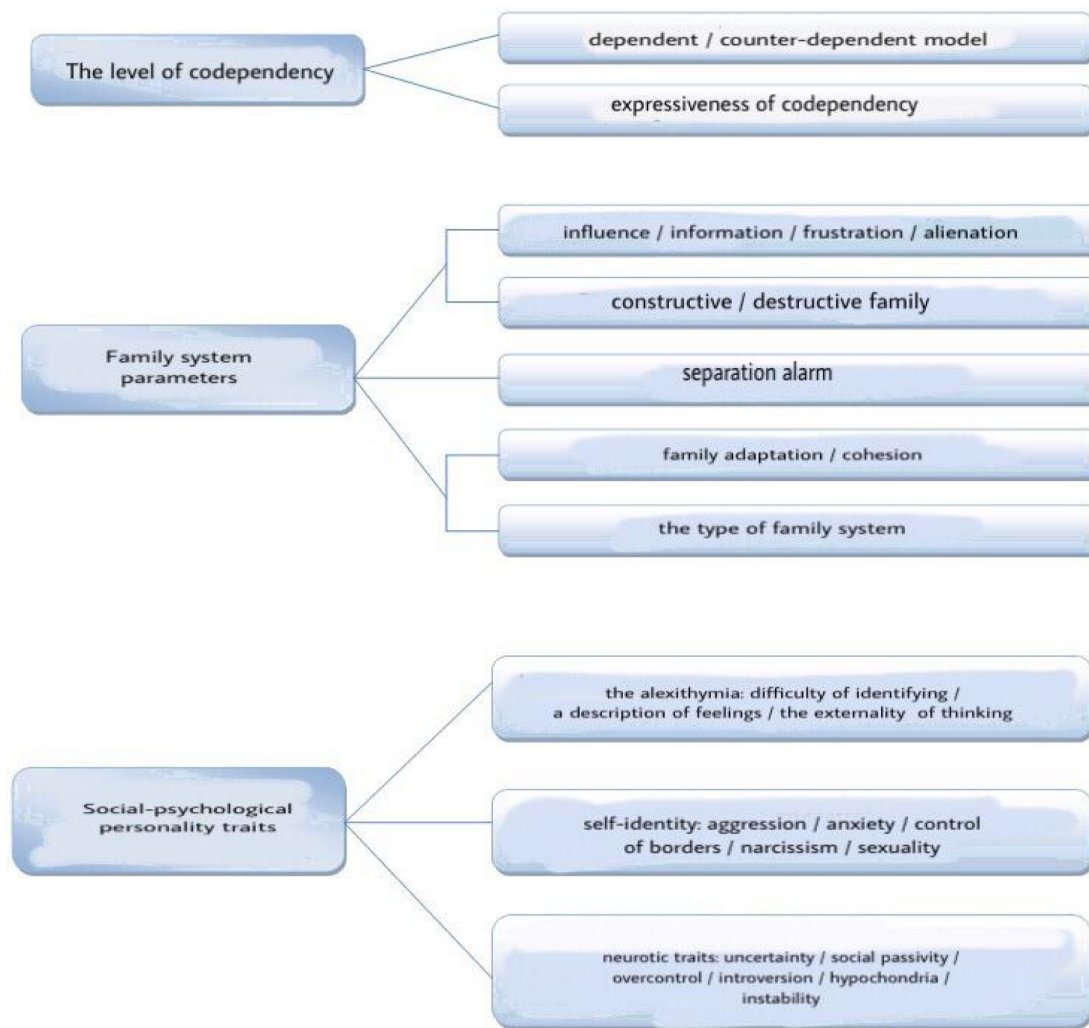

Figure 3 – Diagnostic units of testing social and psychological characteristics of codependency

General characteristics of the sample

The main experimental base was the Psychological Center “Senim” of Astana and the city narcological center of medical and social correction in Almaty. The study involved 110 dependent mothers living in Astana and Almaty.

The choice of mothers as an object of study was not accidental. Mother is the key person in a child’s life, the closest person to a child. Naturally, psychological transformations in the context of the formation of codependency are most clearly observed in mothers. In addition, as practice shows, it is mothers who primarily seek psychological help about the dependence of their children.

Note that 65% of co-dependent women from complete families are married. None of the mothers participating in the study is registered in a mental

hospital, none of them had previously contacted a psychologist on issues of code dependence or other reasons.

The selection model of the respondents was probabilistic in nature, that is, any woman whose child was undergoing rehabilitation in these two centers could participate in the study. Testing was voluntary and anonymous.

The study involved 110 women, the average age was 49.6 years. Of them:

- 70% of the sample are Kazakhs, 17% are Russians, 6% are Tatars, 7% are others. (Figure 4).
- 65% of women from complete families, 23% from incomplete families, 12% from boarding schools (Figure 5).
- the main nosology of addicted children (average age is 24.8): 30% alcoholism, 27% drug addiction, 29% gambling, 14% mixed.

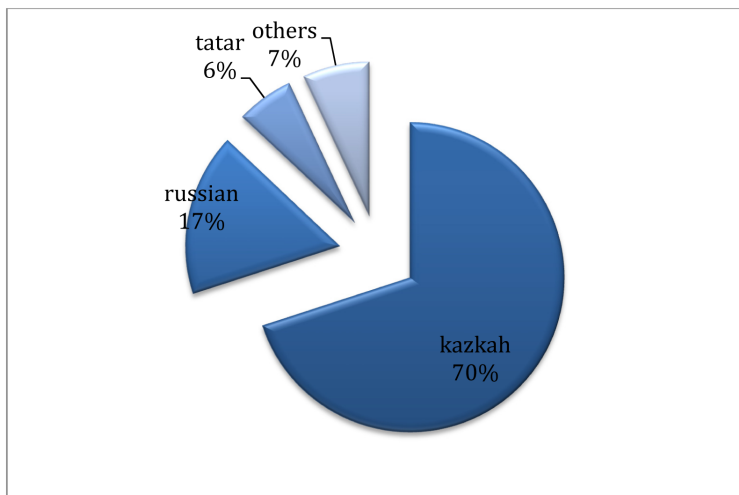

Figure 4 – Characteristics of the sample by nationality

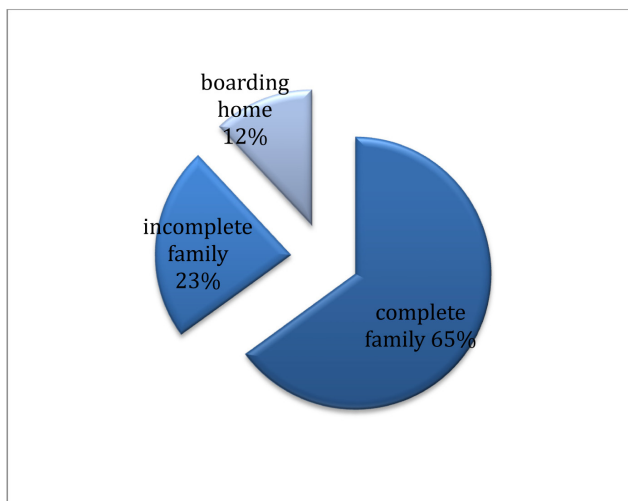

Figure 5 – Sample characteristics by family of respondents

- the main nosology of addicted children (average age is 24.8): 30% alcoholism, 27% drug addiction, 29% gambling, 14% mixed.

The Research progress

The first step of the study was to conduct a conversation with the respondents aimed at getting acquainted with the diagnostic procedure and forming motivation to participate in the diagnostic examination. The conversation took place in a group format for 20 minutes.

We note that women did not willingly participate in the study, they were completely immersed in their experiences, in relations with the “child” whom they came to visit. In the conversation, women experienced difficulties, were closed, did not want to answer questions, chose the right words for a long time, found it difficult to identify and describe their own emotions.

The second step of the study was to calculate the scores for each method and create a pivot table in the Microsoft Office Excel program.

The third step of the study consisted in the mathematical processing of the data.

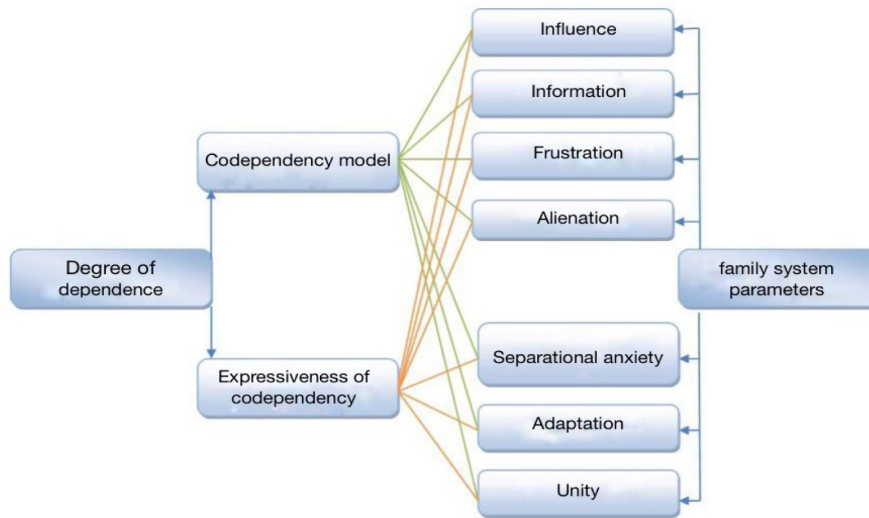

Figure 6 – The Interconnection of co-dependencies and family system parameters

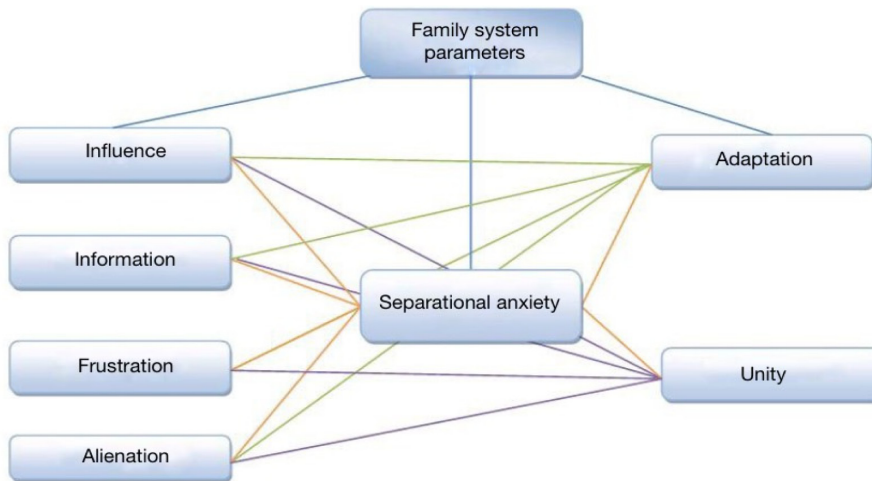

Figure 7 – The interconnection of the family system parameters

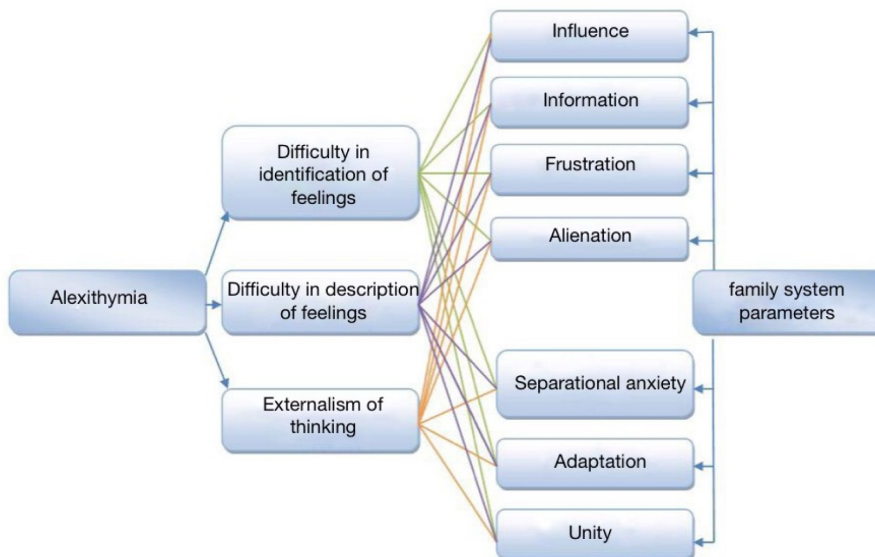

Figure 8 – The interconnection of alexithymia and family system parameters

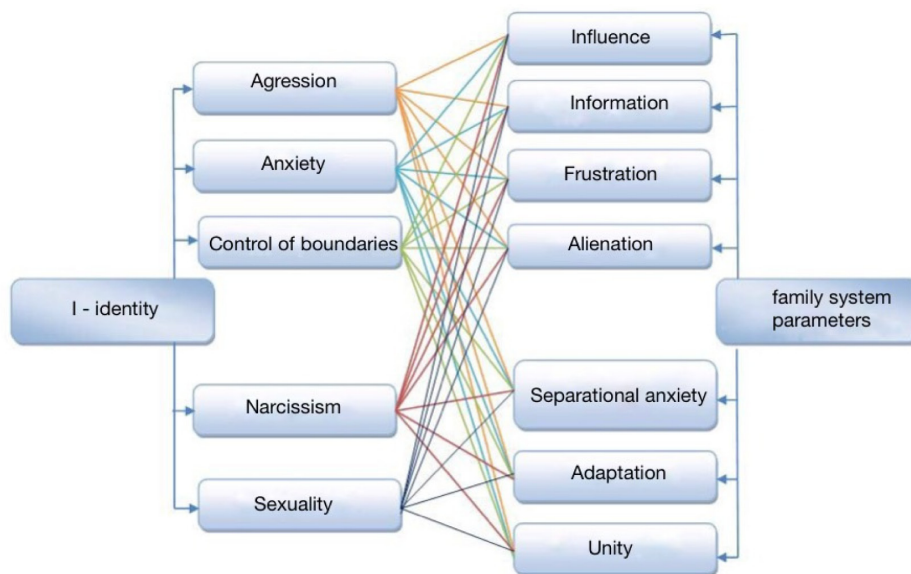

Figure 9 – The interconnection of self-identity and family system parameters

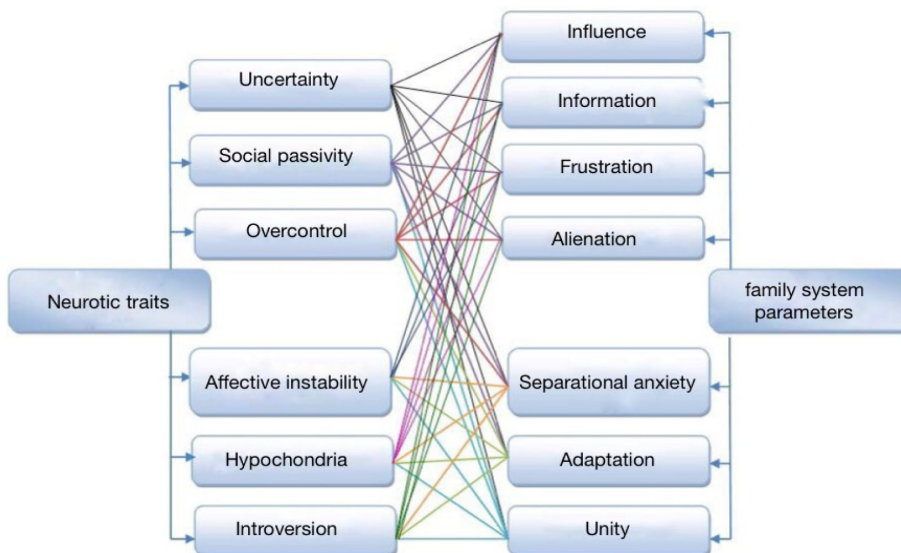

Figure 10 – The interconnection of neurotic traits and family system parameters

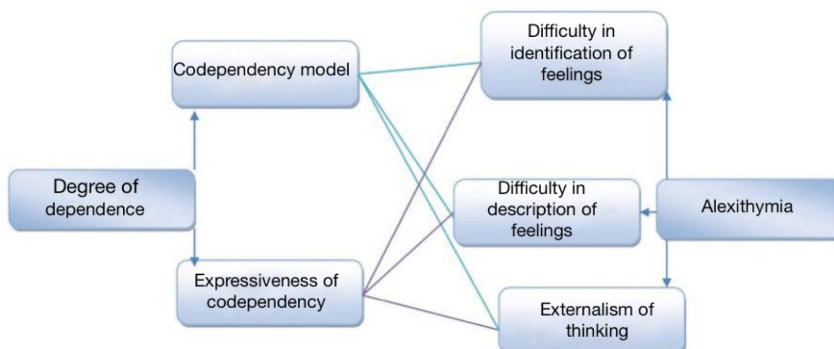

Figure 11 – The interconnection of co-dependency and alexithymia

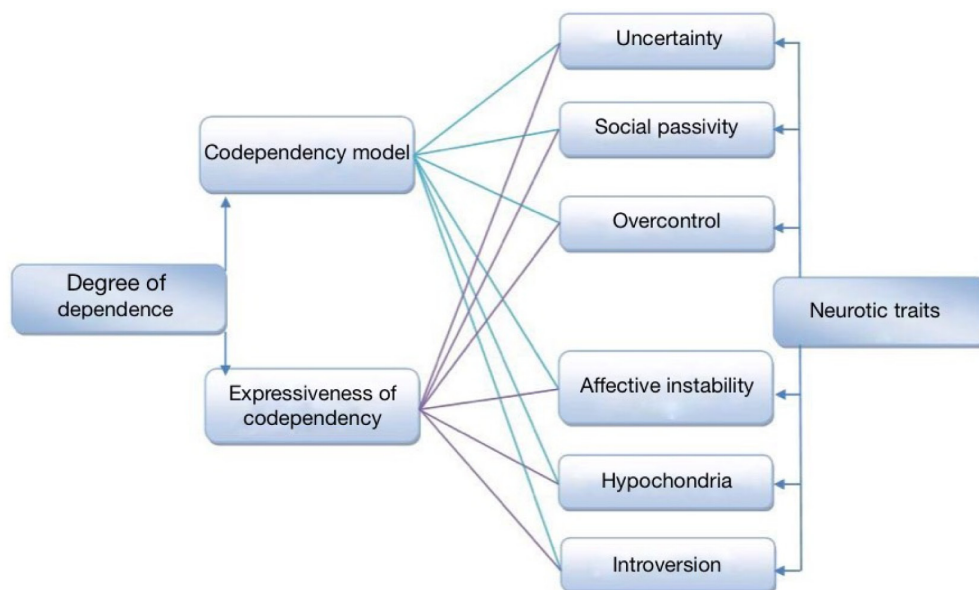

Figure 12 – The interconnection of codependency and neurotic traits

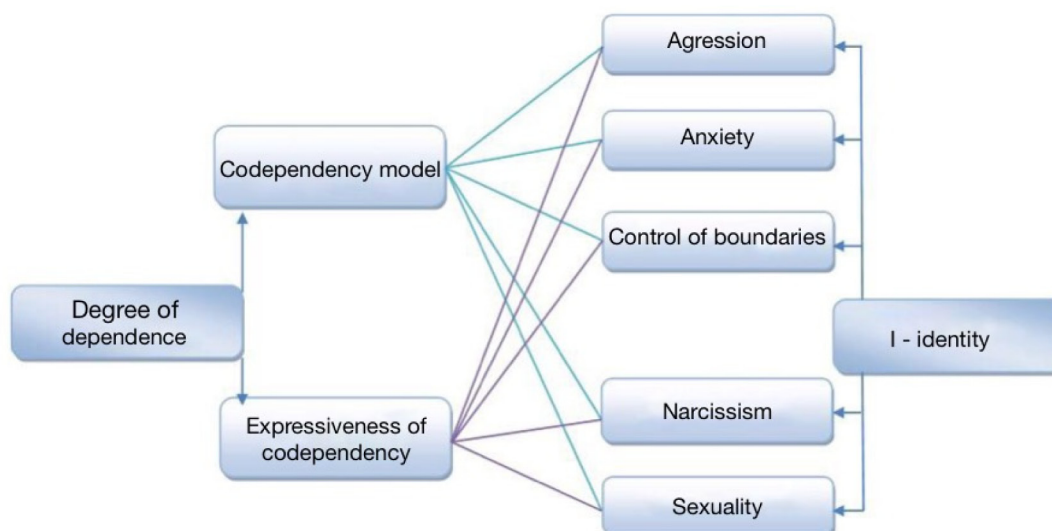

Figure 13 – The interconnection of codependency and I – identity

The final step of the study was to analyze and discuss the results. The main results are reflected in the findings.

Findings

1. The general hypothesis that there is a relationship between codependency and manifestations of mental states (frustration, aggression, anxiety), which determine their influence on family addiction, has been confirmed.

2. The particular hypothesis that codependency is characterized by an increased level of aggressiveness

and influences the occurrence of addictions in the family has been confirmed.

3. The particular hypothesis that codependency is characterized by general destructiveness and has an impact on the occurrence of addictions in the family has been subject to.

4. The particular hypothesis that codependency is characterized by an increased level of anxiety and influences the occurrence of addictions in the family has been confirmed.

5. Constructive, destructive and deficient components of human functions are related to the parameters of the family system, which

is proved by the fact that the features of the I-identity wag on the development of addictions in the family.

6. In the structure of the personality of co-dependent women, destructive-deficient functions predominate, which indicates a “break of contact”, i.e. on breaking relationships with oneself, with other people, with the outside world.

7. For mothers of patients with addictions, the pattern of I-identity is characteristic with significant severity of the indicators “destructive” and “deficient aggression”, “destructive anxiety”, “deficient and destructive I-delimitation”,

“destructive internal I-delimitation” and “destructive narcissism.”

8. The two I-functions are split – the aggression and the outer borders of the Ya. Anxiety, the inner borders and narcissism have a pronounced destructive tint. The overall level of destructiveness prevails.

9. For a family system with an addictive personality, a moderate knowledge of the personality characteristics of the family member – the addict – is characteristic. Inability to find reserves of increasing influence on him, despair and guilt. Type of family – indefinite or destructive.

Литература

- Ainsworth M.D. Patterns of attachment. – Hillsdale: Erlbaum, 1987. – P 23 – 59.
- Битенский В.С., Херсонский Б.Г., Дворяк С.В., Глушков В.А. Наркомания у подростков. – Киев: Здоровье, 2012. – 85с.
- Битти М. Алкоголик в семье или преодоление созависимости. – М.: Физкультура и спорт, 2007. – 208 с.
- Blakar R.M. Psychopathology and familial communication // The structure of action. – Oxford, 1980. – P. 211-263.
- Зайцев С.Н. Созависимость – умение любить. – Нижний Новгород: Зеркало, 2014. – 324 с.
- Короленко Ц.П., Дмитриева Н.В. Личностные расстройства. – СПб.: Питер, 2010. – С.291-292.
- Красмик. А.В. Эмпирическое исследование личностных особенностей наркозависимых и помощью проективных тестов // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – Алматы, 2014. – № 1 (48). – С.33-44.
- Красмик. А.В. Исследования личностных особенностей наркозависимых с помощью тематического апперцептивного теста (ТАТ) // Вестник Кайнар. – Алматы, 2014. – № 1. – С.23-28
- Мартынова Е. В. Психотерапевтический аспект обращения к проблеме смысла жизни // Материалы IV Ежегодной Всероссийской научно – практической конференции «Психология и психотерапия. Психотерапия детей, подростков и взрослых: состояние и перспективы». – СПб., 2002. – С. 50-54.
- Менделевич В.Д. Психология зависимой личности, или Подросток в окружении соблазнов. – Казань, РЦГШН при КМРТ. И.: Марево, 2002. – 240с.
- Менделевич В.Д. Наркозависимость и коморбидные расстройства поведения (психологические и психопатологические аспекты). – М.: Медпрессинформ, 2013. – 239 с.
- Меринов А.В., Лукашук А.В. Влияние типа динамики семейной системы больных алкогольной зависимостью на течение наркологической патологии // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Медицина. Фармация. – 2017. – № 19 (268). – С. 139-147.
- Москаленко В.Д. Зависимость: семейная болезнь. – М.: ПЕРСЭ, 2012. – 167 с.
- Осинская С.А., Кравцова Н.А. Системная детерминация созависимости: некоторые подходы к объяснению феномена // Вестник психиатрии и психологии Чувашии. – 2016. – №1. – С. 42-56.
- Розен Г. Я. Самопознание как проблема социальной перцепции // Вопросы психологии познания людьми друг друга и самопознания. – Краснодар: КубГУ, 1977. – С. 169-174.
- Стоянова И.Я., Мазурова Л.В., Бохан Н.А. Психология созависимости: поиски новых направлений психологической помощи. [Электронный ресурс] // Медицинская психология в России: электрон. науч. Журнал. – 2011. – № 5. URL: <http://medpsy.ru>.
- Шорохова О.А. Жизненные ловушки зависимости и созависимости. – СПб.: Речь, 2012. – 239 с.
- Уайнхолд Б., Уайнхолд Дж. Освобождение от созависимости / Перевод с английского А.Г. Чеславской. – М.: Независимая фирма “Класс”, 2012. – 224 с. (Библиотека психологии и психотерапии, вып. 103).

References

- Ainsworth M. (1987) Patterns of attachment. Hillsdale: Erlbaum, pp. 23 – 59.
- Bitensky V., Khersonsky B., Dvoryak S., Glushkov V. (2012) Narkomaniya u podrostkov [Addiction in adolescents]. Kiev: Health, 85 p.
- Beatty M. (2007) Alkogolik v sem'ye ili preodoleniye sozavisimosti [An alcoholic in a family or overcoming coaddiction]. M.: Physical culture and sport, 208 p.
- Blakar R. (1980) Psychopathology and familial communication. The structure of action. Oxford, pp. 211-263.
- Zaitsev S. (2014) Sozavisimost' – umeniye lyubit' [Codependency is the ability to love]. Nizhny Novgorod: Mirror, 324 p.
- Korolenko T., Dmitrieva N. (2010) Lichnostnyye rasstroystva [Personality disorders]. SPb.: Peter, pp. 291-292.

Krasmik A. (2014) Empiricheskoye issledovaniye lichnostnykh osobennostey narkozavisimyykh i pomoshch'yu proyektivnykh testov [An empirical study of the personal characteristics of drug addicts and the use of projective tests]. Bulletin of KazNU. A series of psychology and sociology. Almaty, no 1 (48), pp.33-44.

Krasmik. A. (2014) Issledovaniya lichnostnykh osobennostey narkozavisimyykh s pomoshch'yu tematicheskogo appertseptivnogo testa (TAT) [Studies on the personal characteristics of drug addicts using thematic apperceptive test (TAT)]. Bulletin of Kaynar. Almaty, no 1, pp. 3-28

Martynova E. (2002) Psikhoterapevticheskiy aspekt obrashcheniya k probleme smysla zhizni [Psychotherapeutic Aspect of Addressing the Problem of the Meaning of Life]. Proceedings of the IV Annual All-Russian Scientific and Practical Conference "Psychology and Psychotherapy. Psychotherapy of children, adolescents and adults: state and prospects". SPb., pp. 50-54.

Mendelevich V. (2002) Psikhologiya zavisimoy lichnosti, ili Podrostok v okruzhenii soblaznov [Psychology of a dependent person, or Teenager surrounded by temptations]. Kazan, RCGSN at KMRT. I. : Marevo, 240 p.

Mendelevich V. (2013) Narkozavisimost' i komorbidnyye rasstroystva povedeniya (psikhologicheskiye i psikhopatologicheskiye aspekty) [Drug addiction and comorbid behavior disorders (psychological and psychopathological aspects)]. M. : Medpressinform, 239 p.

Merinov A., Lukashuk A. (2017) Vliyaniye tipa dinamiki semeynoy sistemy bol'nykh alkohol'noy zavisimost'yu na techeniye narkologicheskoy patologii [Influence of the type of dynamics of the family system of patients with alcohol dependence on the course of narcological pathology]. Scientific Gazette of Belgorod State University. Series: Medicine. Pharmacy, no 19 (268), pp. 139-147.

Moskalenko V. (2012) Zavisimost': semeynaya bolezn' [Dependency: familial disease]. M. : PERSE, 167 p.

Osinskaya S., Kravtsova N. (2016) Sistemnaya determinatsiya sozavisimosti: nekotoryye podkhody k ob'yasneniyu fenomena [Systemic determination of codependency: some approaches to the explanation of the phenomenon]. Bulletin of Psychiatry and Psychology of Chuvashia, no 1, pp. 42-56.

Rosen G. (1977) Samopoznaniye kak problema sotsial'noy pertseptsii [Self-knowledge as a problem of social perception. Questions of the psychology of people's cognition of each other and self-knowledge]. Krasnodar: Kuban State University, pp. 169-174.

Stoyanova I., Mazurova L., Bokhan N. (2011) Psikhologiya sozavisimosti: poiski novykh napravleniy psikhologicheskoy pomoshchi [Psychology of codependency: the search for new directions of psychological assistance]. Electronic resource, no 5. URL: <http://medpsy.ru>.

Shorokhova O. (2012) Zhiznennyye lovushki zavisimosti i sozavisimosti. [Life traps of dependence and codependency]. SPb.: Speech, 239 p.

Winehold B., Winehold J. (2012) Osvobozhdeniye ot sozavisimosti [Exemption from co-dependency]. Translated from English by A.G. Cheslavsky. M.: Independent Firm "Class", 224 p. (Library of Psychology and Psychotherapy, vol. 103).

¹Жолдасова М.К., ²Борбасова Г.Н., ³Джералд Мэттьюс, ⁴Кустубаева А.М.

¹PhD, доцент м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: manzur777@gmail.com

²PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: gulnur840401@gmail.com

³профессор, Орталық Флорида университеті,
АҚШ, Орlando қ., e-mail: gmatthew@ist.ucf.edu

⁴профессор м.а., биология ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: almkusto@kaznu.kz

«ҮЛКЕН БЕСТІК» БЕС ФАКТОРЛЫ ТҰЛҒАЛЫҚ САУАЛНАМАСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛДІ НҰСҚАСЫН БЕЙІМДЕУ ТУРАЛЫ

Бұл мақала Р. МакКрае мен П. Костаның (1983–1985 жж.) «Үлкен бестік» деп аталатын танымал психологиялық сауалнамасының қазақ тілді нұсқасын бейімдеу және валидизациялауға арналған. «Үлкен бестік» сауалнамасы тұлғаның бес факторлы моделіне негізделген. Экстраверсия, тәжірибеге ашықтық, нейротизм, ақкөңілділік және адалдық деп бес шкалаға бөлінген 75 сұрақтан тұрады. Зерттеуге әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ерікті 104 студенті (оның ішінде 26 ер адам және 78 әйел адам) қатысты. Қазақ тілді таңдау тобына алу критерийі сынаушының орта мектепті қай тілде бітіргеніне байланысты болды. Ғылыми зерттеуді жүргізу үшін әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Медицина және денсаулық сақтау факультетінің локалды этикалық комитетінен рұқсат алынды. Бұл зерттеудің мақсаты – «Үлкен бестік» сауалнамасының қазақ тілді нұсқасын жергілікті популяцияға бейімдеу және алынған мәліметтерді депрессиялық күйді психофизиологиялық зерттеуде қолдану болып табылады. IBM SPSS21 бағдарламасында сауалнаманың әрбір шкаласы бойынша альфа-Кронбах коэффициенті есептеуімен валидизацияны статистикалық талдауы жасалынды. Алынған нәтижелер «Үлкен бестік» сауалнамасының ішкі келісімділігін білдіретін альфа-Кронбахтың сенімді мәнін көрсетті және ол аталған зерттеуде нәтижелерді қолдануға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: тұлға, экстраверсия, альфа-Кронбах, нейротизм.

¹Zholdassova M.K., ²Borbassova G.N., ³Gerald Matthews, ⁴Kustubayeva A.M.

¹PhD, i.e. Associated Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: manzur777@gmail.com

²PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: gulnur840401@gmail.com

³Professor, University of Central Florida, USA, Orlando, e-mail: gmatthew@ist.ucf.edu

⁴candidate of biological science, i.e. Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail:
almkusto@kaznu.kz

Adaptation of the Kazakh version of “Big Five” questionnaire

The article is devoted to adaptation and validization of Kazakh version of well-known personality questionnaire “Big Five” (created by McCrae and Costa, 1983–1985). “Big Five” questionnaire is based on five-factor model of personality (FFM) and includes 75 questions to measure Extraversion, Agreeableness, Conscientiousness, Neuroticism, and Openness to Experience. Participants were 104 (26 male, 78 female) volunteers students of the Al-Farabi Kazakh National University. Inclusion criteria was requirement of high school graduation in Kazakh language. All participants were acknowledged with experiment goals with written information and signed informed consent form. Study was approved by the Ethics Committee of the Medical Faculty of the Al-Farabi Kazakh National University. The purpose of the study was adaptation of the Kazakh version of the “Big Five” questionnaire to be able to use this questionnaire

in future for psychophysiological study of depressive states. IBM SPSS21 was used for statistical analyses of Cronbach's alpha for each questionnaire scale. Results showed significant internal consistency of the Kazakh version of the "BigFive" which allows us to use this questionnaire in future studies.

Key words: Personality, Extraversion, Cronbach's Alpha, Neuroticism.

¹Жолдасова М.К., ²Борбасова Г.Н., ³Джералд Мэттьюс, ⁴Кустубаева А.М.

¹PhD, и.о. доцента, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: manzur777@gmail.com

²докторант PhD, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: gulnur840401@gmail.com

³профессор, Университет Центральной Флориды, США, г. Орlando, e-mail: gmatthew@ist.ucf.edu

⁴кандидат биологических наук, и.о. профессора, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: almkusto@kaznu.kz

Адаптация казахской версии пятифакторного опросника «Большая пятерка»

Данная статья посвящена адаптации и валидизации казахоязычной версии известного психологического опросника, разработанного Р. МакКраем и П. Костам (1983-1985 гг.) и названного «Большая пятерка», ввиду того, что опирается на пятифакторную модель личности. Опросник включает в себя 75 вопросов, распределенных на пять шкал, измеряющих экстраверсию, нейротизм, открытость к опыту, сотрудничество и добросовестность. В исследовании участвовали 104 добровольца-студента Казахского национального университета имени аль-Фараби (из них 26 мужчин и 78 женщин). Критерием включения в казахоязычную выборку был выбран ведущий язык образования в средней школе участника. Для проведения научного исследования было получено разрешение локального этического комитета медицинского факультета Высшей школы общественного здравоохранения КазНУ им. аль-Фараби. Целью данного исследования является адаптация казахской версии опросника «Большая пятерка» к местной популяции с дальнейшим использованием данных в психофизиологическом исследовании депрессивных состояний. Для этого был использован статистический анализ валидизации с расчетом коэффициента альфа-Кронбаха по каждой шкале опросника в программе IBM SPSS21. Полученные результаты исследования показали достоверные значения альфа-Кронбаха, что указывает на внутреннюю согласованность предлагаемого опросника «Большая пятерка» на казахском языке и возможность использования результатов в текущем исследовании.

Ключевые слова: личность, экстраверсия, альфа Кронбаха, нейротизм.

Тұлға – бұл адамның ойы, сезімі және мінез-құлқының маңызды анықтаушы факторы. Адамның тұлғасы туралы сөз қозғағанда, біз әдетте ой, сезім және мінез-құлықтың жалпы бағытын сипаттайтын қырлардың жиынтығын айтамыз. Адамның тұлғасын құрайтын бес негізгі қырды тұлғаның иерархиялық моделі түрінде беруге болады. Оны жас ерекшелік, жынысы, өмір сүрген елі немесе дініне қарамастан адамның тұлғасын сипаттау үшін қолдануға болады.

Адамның тұлғалық ерекшеліктерін оның өзіне және қоршаған ортасына деген қатынасы, мінез-құлқы анықтайды, сондықтан оны нақты диагностикалау мүмкіндігі және алынған мәліметтерді сапалы ашық интерпретациялау адам іс-әрекетінің кез келген практикалық саласында, яғни мамандыққа бағыт-бағдар, кадрларды іріктеу, бизнес-кеңес беру, психологиялық кеңес беру, соматикалық ауруларды емдеу немесе психотерапияда маңызды болып есептеледі. Сенімді және валидті әдістеме клиентті дұрыс түсінуге, терапияның тиімді түрін қолдануға, клиент пен

оның жақындарының көрсеткіштерін салыстыруға, топтық терапияның қатысушыларының психологиялық портретін жасауға мүмкіндік береді. Сондықтан, зерттеуде адамның өзінің немесе басқа адамдардың мінез-құлқын сипаттайтын сын есімге негізделген тұлғаның бес факторлы моделін қолдануға болады.

Соңғы жылдары адамның индивидуалды ерекшеліктері мәселесіне зерттеушілер ерекше назар аударуда. Бұл мәселенің өзектілігі фундаменталды және қолданбалы психологияның көптеген міндеттерін шешуде маңыздылығымен анықталады. Адамның танымдық әрекетін басқару қабілеті өмірлік іс-әрекеттің әртүрлі саласында тез бейімделуіне байланысты.

Қазіргі таңда тұлғалық сауалнамалар адамның психологиялық ерекшеліктерін зерттеуде тиімді әдістердің бірі болып табылады. Сауалнама жеке тұлға туралы ақпарат алуға мүмкіндік беретін сенімді тәсіл. Сонымен қатар, практикалық психология саласының халықаралық ғылыми зерттеулерінде қолданылатын тұлғалық сауалнамалардың валидтілігіне ерекше мән бе-

реді. Индивидуалды ерекшеліктерді психологиялық зерттеуде тұлға қасиеттерінің бес факторлы моделін анықтайтын «Үлкен бестік» (Big 5) сауалнамасы қолданылады. Соңғы жылдары тұлғалық сауалнамалар әлем бойынша диагностикалық зерттеуде үлкен таралымға ие болып отыр.

Бес факторлы модель (five-factor model) – бұл бес фактор арқылы адамға сипаттама беретін тұлғаның диспозициялық (ағыл.т. disposition – бейімділік) моделі. «Үлкен бестік» – бұл тұлға қырларының таксономиясы; ол адамдарды сипаттау үшін қолданатын жалпы бір атаумен топтастырылған қасиеттерді білдіреді. «Үлкен бестік» – тұлға теориясы емес, ол эмпирикалық түрде алынған феномен.

Соңғы уақытта тұлға қырларының концепциясымен көптеген ғалымдар айналыса бастады: осы тақырыпта симпозиумдар өткізілді, журналдардың арнайы бөлімдері шықты, мысалы, «European Journal of Personality Psychology»; осы сала бойынша халықаралық зерттеушілер тобы белсенді жұмыс жасап жатыр. Сонымен қатар, «Үлкен бестік» концепциясын сынаған Мак-Эдамс өзінің қырлар теориясын (диспозициялық теория) «Бес негізгі қырлар» негізінде құрды. Хофсти бұдан әрі қарай жүрді және «Үлкен Бестікті» зерттеуді тұлғаны зерттеудегі психометриялық (факторлық талдау) дәстүрге тең «парадигма» ретінде сипаттады. Сонымен бірге, бес факторлы моделдің пайда болу тарихына арналған бірнеше жұмыстар болды. Әлбетте, Үлкен Бестіктің ашылуына әкеліп соқтырған зерттеушілердің күш-жігері тарихи тұрғыдан қаралды. Вульф былай деген болатын: «Ақыры, біздің белгілі бір нәрсеге келуге деген үмітіміз пайда болды».

Күнделікті тілдің лексикасы негізінде жасалған «Үлкен Бестік» тұжырымдамасы маман емес тұлғаларға қол жетімді; оның факторлары мінез-құлықты сипаттау үшін жарамды, ал адамдар оларды өздері немесе достары туралы сөйлесуде пайдалана алады. Оның үстіне, ғылыми зерттеулер үшін индивидуалды параметрлердің таксономиясы бойынша қол жеткізілген келісімі тиімді, өйткені таксономияның болуы кем дегенде әр түрлі тұлғалық тұжырымдар мен шкалаларды салыстыру критерийлерін береді.

Кеттел «Он алты тұлға факторынан» (16 PF) «Үлкен Бестікке», Олпорт пен Одберттің тізімін негізге ала отырып, нақты анықталмаған критерийлерден 35 биполярлы шкаланы бөлді, факторлық талдау 12 факторды көрсетті. Толық бейне алу үшін, Каттелл жеке тұлғаны сипаттайтын

ын тағы төрт факторды қосу қажет деп тапты. Осылайша, «Он алты тұлғалық факторлар» сауалнамасы пайда болды (16 PF).

Алғаш рет тұлғаның бес факторлы құрылымын 1949 жылы Кеттелдің зерттеу нәтижесінің негізінде Фиске анықтады. Фиске Кеттелдің 22 шкаласын пайдаланды, нәтижесінде бес фактор анықталды. Бірақ, Фискенің жұмысы көпшіліктің назарына түспеді, өйткені оның өзінің лингвистикалық бағытта мінез-құлықты зерттеуге деген ынтасы болмады.

Г. Олпорт Г. Айзенк пен Р. Кеттелдің зерттеулерінің негізін жалғастыра отырып, тұлға – адамның индивидуалды ерекшеліктерін сипаттайды және биологиялық қасиеттері арқылы әлеуметтік ортаға бейімделеді деп пайымдады. Үлкен бестіктің бастауына Г. Айзенктің 3-факторлы тұлға моделін айтуымызға болады. 1950 жылдың соңында Кеттелдің нәтижесін Тьюпс пен Кристал қайталағысы келді. Олар тұлғаның 16 факторлы құрылымын көрсете алмады, дегенмен 5 факторды көрсете алды. Кейінірек, Кеттелдің нәтижелері негізінде Боргатт және Смит сияқты ғалымдар тұлғаның бес факторлы құрылымын дәлелдеді.

Норман 1963 жылы бес фактордың мәліметтерін сәйкестендірді және Олпорт пен Одберттің тізіміне физикалық сырт келбетке қатысты бағалық және толық айқын емес сипаттамаларды алып тастап 171 терминді енгізді (Norman, 1963). Ішкі күйді, әлеуметтік рөлдерді және аффективті процестерді сипаттайтын терминдерді жұмыс материалына қосты. Ол бес факторды экстраверсия, қайырымдылық, адалдық, эмоциялық тұрақтылық және мәдениет деп атады.

Алғаш рет «Big Five» («Үлкен бестік») түсінігін 1981 жылы Л. Голдберг қолданды. Ол алғашында адамзат тілдерінің дескрипторларын талдау арқылы тұлғалық қырларды зерттеумен байланысты болды. Голдберг 1710 сын есімді қолданды, оның 1431-ін Норманның ұсынған сын есімдерінен алды, ұқсастықтар негізінде ол 75 категорияға бөліп, кейінірек 13 факторды алды. «Бес факторлы модель» термині тұлғалық сауалнамалардың көмегімен тұлға қырларын зерттеумен байланысты болды. Бұл құрылым тұлғаны тек бес фактормен ғана сипаттауға болады дегенді көздемейді. Бұл бес көрсеткіш тұлғаның жоғары деңгейлерін көрсетеді. Бес фактордың әрбірі нақты сипаттамаларымен тұлғаның құрылымын толық қамтиды. Алғашқы төрт факторға интерпретация беру оңай болды, ал бесінші фактор – әлеуметтік мәні бар психикалық және индивидтің сыртқа

көрінісін белсенділігі сияқты әртүрлі қасиеттерден тұрды. Л. Голдберг: «Адамдар күнделікті өмірде өзара әрекеттесуі үшін ең маңызды индивидуалды айырмашылықтарын уақыт өте ауызекі тілде қолданыла бастайды. Мұндай айырмашылық неғұрлым маңызды болған сайын, соғұрлым адамдар оны көп байқайды және бұл туралы әңгімелесуді қалайды, содан соң олар тиісті сөзді ойлап табады», – деп жазды (Goldberg, 1992:141-142).

Тұлғалық қырды өлшеуді жүзеге асырудың нақты әдістемелері екі психометрикалық кадам жүйесінде жүзеге асады:

1. Өзіндік есеп сауалнамасын құру;
2. Объективті тестерді құрастыру.

Сонымен, өзіндік есеп сауалнамасы көбінесе адамдардың не істейтінін немесе типтік орындау тәсілін өлшейді. Керісінше, объективті тестер адамның қолынан іс келетінін немесе неғұрлым жақсырақ орындауын анықтайды.

1990 жылдардың ортасында тұлға ерекшеліктерінің бес факторлы моделі тұлға психологиясында «алтын стандарт» болып есептелді. Бес факторлы сауалнаманың көлемі 240-тан (McCrae, Costa, 2014) 44 сұраққа дейін (John, Srivastava, 1999) болды. Ол сыналушылардың саны көп зерттеулерде тиімсіз болды.

Соңғы 20 жыл ішінде «Үлкен бестіктің» факторларын анықтау үшін біршама қысқа сауалнама құрастыру әрекеттері жасалды. Солардың ішінде келесілерді атап өтуге болады:

– 21 сұрақтан тұратын BFI-K (Rammstedt, John, 2005; Kovaleva et al., 2013);

– Л. Голдбергтің (Goldberg, 1999) 50 сұрақты «Тұлғалық қасиеттердің халықаралық тізімі» базасында құрылған 20 сұрақты Mini-IPIP сауалнамасы (Donnellan et al., 2006);

– 15 сұрағы бар «BFI-S Үлкен бестік факторларын өлшеуге арналған сауалнама» (Schupp, Gerlitz, 2014);

– Б. Раммштед және О. Джон ұсынған 10-BFI (Rammstedt, John, 2007), 44 сұрағы бар «Үлкен бестік факторларын анықтауға арналған сауалнама» (John, Srivastava, 1999);

– С. Гослинг, П. Рентфру және В. Свонна ұсынған 10 сұрақты тұлға қасиеттерінің сауалнамасы (TIPI) (Gosling et al., 2003).

– Сонымен қатар, Үлкен бестіктің 5 сұрақты сауалнамасын (Aronson, Reilly, Lynn, 2006; Bernard, Walsh, Mills, 2005; Woods, Hampson, 2005; Gosling et al., 2003) да айта кету керек.

Үлкен бестікті зерттеуде кеңінен қолданатын нұсқасы NEO-PI-R сауалнамасы (Costa & McCrae, 1992) болып табылады. NEO-PI-R то-

лық нұсқасы 240 сұрақтан тұрады. Кейінірек 60 сұрақтан тұратын сауалнаманың қысқа нұсқасы пайдаланылды. Үлкен бестікті тестілеудің соңғы әдістерінің бірі BFI болып табылады (Big Five Inventory; John, Danahue & Kentle, 1991; Benet-Martinez & John, 1998; John & Srivastava, 1999; Rammstedt & John, 2005, 2007).

Егер сауалнаманың өте қысқа нұсқасы туралы айтатын болсақ, онда Үлкен бестіктің 5 сұрақты сауалнамасының өкілдерін бөліп көрсетуімізге болады (Aronson, Reilly, Lynn, 2006; Bernard, Walsh, Mills, 2005; Woods, Hampson, 2005; Gosling et al., 2003), дегенмен жүргізілген мета зерттеулер бойынша (Crede et al., 2012; Gunnarsson et al., 2015) 5 сұрақтан тұратын әдістеменің психометрикалық сипаттамасын психодиагностикалық мақсатта қолдануға болмайды. 10 сұрақтан тұратын Үлкен бестік сауалнамасы 5 сұрақты сауалнамаға қарағанда қанағаттанарлықтай психометрикалық сипаттамасы бар және оны экспресс-диагностика мақсатында қолдануға болады (Rammstedt, John, 2007; Gunnarsson et al., 2015).

1993 жылдардан бастап қазіргі күнге дейін Ресейде Үлкен бестіктің сауалнамасын құру және бейімдеу қарқынды жүрде. Зерттеулер адамның толық психологиялық портретін құру үшін бес фактордың жеткілікті екенін көрсетті. Қазіргі уақытта ішкі және сыртқы академиялық қауымдастықта кең қолданылып жүрген Х. Тсуйидің (Tsuji et al., 1997) жапон тіліндегі тұлға қырларының сауалнамасына негізделген А.Н. Хромовтың (Хромов, 2000) бейімдеген 5PFQ орыс тілді нұсқасы болып табылады. Сауалнама тұлғалық қасиеттерді сипаттайтын 2 жұпқа бөлінген 150 пікірлерден тұрады. Әрбір жұпты бес балдық шкала бойынша бағалау ұсынылады.

Сауалнаманың NEO-PI-R (240 сұрақ) және NEO – FFI (60 сұрақ) түпнұсқасын бейімдеу В.Е. Орол және Т. Мартинмен (Martin, Costa, Oguol et al., 2002) жүзеге асырылды. М.В. Ломоносов атындағы ММУ-дың базасында А.Г. Шмелевтің (Шмелев, 2002) жетекшілігімен NEO-PI-R-мен қашықтықтан байланысқан түпнұсқалы B5S-Plus5 100 сұрақты сауалнамасын құру және жетілдіру жұмыстары жүргізіліп жатыр. Сонымен қатар, Л. Голдбергтің (Goldberg, 1992) 100 сұрақты IPIP шкалаларын Г.Г. Князев, Л.Г. Митрофанова және В.А. Бочаровтың (Князев, Митрофанова, Бочаров, 2010) бейімдеген нұсқаларын айтып өтуге болады. Тағы да бір сәтті бейімделген Big Five (BFI нұсқасы (John et al., 1991)) сауалнамасы С.А. Щебетенконың

(Shchebetenko, 2014) еңбегі болып табылады. 2016 жылы М.С. Егорова мен О.В. Паршикова конвергентті және дивергентті валидтіліктің факторлы құрылымының сипаттамасы бойынша қанағаттанарлықтай нәтиже көрсеткен 10 сұрақты (B5-10) сауалнамасын ұсынды (Егорова, Паршикова, 2016). Осы жылы Т.В. Корнилова мен М.А. Чумакованың «Апробация краткого опросника Большой пятерки (ТІРІ, КОБТ)» (Корнилова, Чумакова, 2016) мақаласы ТІРІ аудармасының альтернативті нұсқасы болды.

Бес факторлы «Үлкен бестік» сауалнамасының әдіснамалық негізін америкалық психологтар Р. Маккрае мен П. Коста 1983-1985 жж. аралығында жасаған. Р. Маккрае мен П. Костаның пайымдауынша, бес тәуелсіз айнымалылар, яғни адамды психологиялық тұрғыдан сипаттайтын темперамент пен мінездің тұлғалық факторлары арқылы тұлғаның объективті психологиялық портрет-моделін білуге жеткілікті деп есептейді. Сауалнама адамның индивидуалды ерекшеліктерін сипаттайтын бір-біріне қарама-қарсы 75 жұпты стимулды пікірлерден тұрады. Стимулды пікірлер бес балдық бағалау шкаласынан тұрады (-2; -1; 0; 1; 2).

Тұлға құрылымы бес фактор бойынша шкаланы бағалау профилі түрінде беріледі. Бес факторды OCEAN аббревиатурасы арқылы жаттап алуға болады. Ол келесі модель негізінде құрылған «тәжірибеге ашықтық (openness)»,

«адалдық (conscientiousness)» «экстраверсия (extraversion)», «аккөңілділік (agreeableness)», «нейротизм (neuroticism)». Оны ғылыми зерттеулерде, сонымен бірге қолданбалы мақсатта да кеңінен қолданылады.

Бұл жұмыстың мақсаты – «Үлкен Бестік» сауалнамасының қазақ тілді нұсқасын бейімдеу. Көздеген мақсатқа жету үшін сауалнаманың құрылымдық факторы зерттеліп, ішкі келісімділігі анықталды. Бұл мақалада «Үлкен бестік» сауалнамасының қазақ тілді популяцияға бейімделген нәтижелері берілген.

Сауалнаманың қысқа нұсқасы, оның сенімділігінің жоғарылауына және зерттеуге жұмсалатын уақытына байланысты кеңінен таратылды. Біздің зерттеулерімізде индивидуалды ерекшеліктерді анықтау мақсатында «Үлкен бестік» сауалнамасының қысқа нұсқасы қолданылды. Қазақстанда тұратын, қазақ тілінде сөйлейтін популяцияға өткізіліп тексерілді.

Сауалнаманың қазақ тіліндегі нұсқасы түпнұсқада берілгендей 75 сұрақтан тұрады, олар айтылған бес ерекшелікті қарастырады: экстраверсия, тәжірибеге ашықтық, аккөңілділік, нейротизм және адалдық.

1. Экстраверсия шкаласы – қарым-қатынас, жағымды эмоция, энтузиазм, өзіне сенімділікпен бағаланады (мысалы, «Маған дене шынықтырумен айналысқан ұнайды», «Маған жаңа достар мен таныстар табу ұнайды», «Маған бейтаныс адамдармен сөйлескен ұнайды»).

1 кесте – «Экстраверсия» диспозициясының аталу нұсқалары

Аталу категориясы	Жоғары деңгей	Төменгі деңгей
Ағылшын тілінде	Extraversion, Domain, Energy, Enthusiasm, Surgency, Dominance	Introversion
Қазақ тілінде	Экстраверсия, энергия, энергиялық	Интроверсия

Экстраверсия факторы сыртқы немесе ішкі әлем көрінісіне бағытталған. Барлығымызға белгілі, экстраверттер қарым-қатынасшылдығымен, белсенділігімен, импульсивтілігімен, жаңа сыртқы стимулды іздеумен ерекшеленеді. Экстраверттер лидерлікке бейім, неғұрлым физикалық күшті және вербалды белсенді, досшыл, көңілді, оптимист. Экстраверттер мынандай әлеуметтік рөлдерді орындайды: сауда, саясат, өнер және әлеуметтік ғылымда. Келесі полюс факторы интроверттер, оларға тәуелсіздік тенденциясы, индивидуализм тән. Интроверттерге сәйкес келе-

тін әлеуметтік қызметтер инженерлік іс және ғылым. Сипатталған екі полюс ортасында амбиверт, бұл изоляция күйіндегі өмірге, сонымен қатар қоғамдағы белсенді іс-әрекетке де бейім адам.

2. Тәжірибеге ашықтық шкаласы – мәдениет деңгейі, интеллект, идеяларды жинақтау дағдысы, танымдық қабілеттер, жаңа білімдерге сезімтал болумен байланысты (мысалы, «Барлық жаңашылдық менің қызығушылығымды тудырады», «Маған күтпеген жағдайлар ұнайды», «Жауабы алдын ала белгілі нәрселер маған қызықты емес»).

2 кесте – «Тәжірибеге ашықтық» диспозициясының аталу нұсқалары

Аталу категориясы	Жоғары деңгей	Төменгі деңгей
Ағылшын тілінде	Openness, Domain, Openness to Experience, Openness to Change, Culture, Open-Mindedness, Originality	Closedness to experience
Қазақ тілінде	Жаңа тәжірибеге ашықтық, тәжірибеге ашықтық, ашықтық, экспрессивтілік, ойшылдық, интеллект, дүниетанымы кең	Үнемділік

Ашықтық (openness to experience). Бұл фактор ашықтықта, кез келген білімді қабылдауда көрінеді. Бұл жерде тұлғаның тек ішкі әлеміне ғана емес, сонымен қатар сыртқы әлемде болып жатқан өзгерістерге деген қызығушылығы. Тәжірибеге ашық адамдар кең қызығушылық, дамыған қиял, икемді ақылға, оригиналды және эстетикалық сезімталдыққа ие, оларды жаңашылдық пен ерекшелік қызықтырады. Кең мағынада оларды зерттеушілер деп атауға болады. Олар мәселені шешудегі жаңа қадамға ашық, өзіндік талдау мен рефлексияға бейімдіктерімен ерекшеленеді. Мұндай адамдар кәсіпкер ретінде, сәулетші, суретші, ғалым-теоретик ретінде (әлеуметтік және жаратылыстану ғылымында) жетістікке жете алады.

Бұл адамдарға қарама-қарсы тәжірибеге жабық индивидтер. Оларды шектеулі қызығушылықтар ерекшелендіреді. Мұндай тұлғалар орташа, «ыңғайлы», консервативті тұлға ретінде қабылданады. Бұларға тән әлеуметтік рөлдер: қаржы менеджері, орындаушы, жоба ұйымдастырушысы, кейде олар бір саладағы

қолданбалы ғылым аймағында жұмыс істейтін ғалымдар. Континумның ортасында орналасқан адамдардың қызығушылыққа деген қабілеті бар, бірақ әрдайым өзіне және қоршаған ортаға деген шаршаңқылық байқалады. Олар «консерватор» тәрізді қабілетті, ұзақ уақыт бойы таныс жұмысқа көңіл бөледі. Бірақ соңында «зерттеушілер» сияқты жаңашылдыққа деген қызығушылық туындайды. Сипатталған шкала факторы – интеллект көрсеткіші болып саналмайды, себебі «зерттеуші» және «консервант» екеу де дәстүрлік интеллект тестінен бірдей жақсы нәтижеге ие. Сонымен қатар, ашықтық факторы шығармашылық потенциалдың маңызды компоненті ретінде қарастырылады.

3. Ақкөңілділік шкаласы – тартымдылық, сенім, альтруизм, қарапайымдылық және ашық ойлау қабілетімен бағаланады (мысалы, «Адамдар мені ашық-жарқын және мейірімді адам деп санайды», «Мен барлық адамдарға мейірімді болуға тырысамын», «Мен әрдайым біреуге қол ұшын беріп немесе қиындықтарын бөлісуге дайынмын»).

3 кесте – «Ақкөңілділік» диспозициясының аталу нұсқалары

Аталу категориясы	Жоғары деңгей	Төменгі деңгей
Ағылшын тілінде	Agreeableness, Domain, Affection, Altruism, Accommodation, Attitudinal	Antagonism
Қазақ тілінде	Ынтымақтастық, тартымдылық, ақкөңілділік, достық	Шеттелу

Ақкөңілділік – эгоорталыққа қарама-қайшы ретінде, әлеуметтік (көбінесе альтруизм деп атайды) орталық шегі. Бұл шкаланың бір жағында, «конформист» орналасқан, өзінің жеке қажеттіліктерін топ қажеттіліктеріне икемдеуге бейім, өзінің жеке принциптеріне қарамай топ нормаларын қабылдайды. «Конформист» үшін өз көзқарасын талап еткеннен гөрі, басқалармен гармониялық қатынас маңызды. Адамдарға се-

німділікте көрінетін, мейірімділік, шиеленістен қашу сияқты бұл қырларды «жағымды мінез» деп те атайды.

Шкаланың келесі жағында «Күрделі адам». Оны топтың ережелері мен қызығушылықтарына қарағанда, жеке басының принциптері мен қажеттіліктері қызықтырады. «Күрделі адам» топтың артынан емес, өзінің ішкі дауысына сай жүреді, ол басқаларға мәселе тудыруымен, арнайы

агрессиялығымен, қаталдығымен, басқаларға деген дұшпандығымен ерекшеленеді. «Күрделі адам» көбінесе азаматтық және әскери басқаруға лайықты келеді.

Ал ортасында «келіссөзші»: мұндай адам басқару жағдайынан талаптарға мойынсұну қабілетіне ие. Бұл тұлға өзінде екі тенденцияны біріктіреді: бірінші тенденция шеткі көрінісі өзіндік индивидуалдылықты жоғалту және тәуелділікке әкеледі; екіншісі – өзін-өзі

сүйетін, қоғамға қарама-қайшы, «параноидтық».

4. Нейротизм шкаласы – эмоциялық тұрақсыздық, алаңдаушылық, қастық, мазасыздық, қырсықтық, депрессиялық, өзіне сенімсіздікті анықтауға бағытталған (мысалы, «Кейде болмашы нәрселерге менің көңіл-күйім түседі», «Кейде мен өзімді жалғыз, мұнды және қолымнан ештеңе келмейтін сияқты сезінемін», «Егер мен сәтсіздікке ұшырасам, әдетте өзімді кінәлаймын»).

4 кесте – «Нейротизм» диспозициясының аталу нұсқалары

Аталу категориясы	Жоғары деңгей	Төменгі деңгей
Ағылшын тілінде	Neuroticism, Domain, Emotionality, Need for Stability	Stability, Emotional Stability
Қазақ тілінде	Нейротизм, эмоциялық	Эмоциялық тұрақтылық, эмоциялық ұстамдылық, ұстамдылық

Жағымсыз эмоциялық, нейротизм индивидтің стрестік жағдайларға сезімталдығында көрінеді. Бұл фактордың бір полюсінде жағымсыз эмоциялардың жылдам туындауымен ерекшеленетін «реактивті» тұлғалар табылады. Олар көптеген жағымсыз уайымдарды сезінеді: үрейшіл, тітіркенгіш, нашар көңіл-күйге, барлығын «қара түсте» көруге бейім, сонымен қатар басқа адамдармен салыстырғанда, өмірге неғұрлым аз қанағаттанған. Мұндай «реактивтілік» жағымсыз эмоцияларға бейімділік, әлеуметтік ғылымдар саласындағы ғалым сияқты рөлдер үшін «жеке негіз» жасайды немесе жеке тұлғаның бес факторын, тұтынушы бақылайтын қызметкерлерді диагностикалау үшін сауалнаманы бейімдейді. Алайда жағымсыз эмоциялық, жоғарғы интеллектілік және академиялық жетістікке қарсы әрекет етуі мүмкін. Келесі полюстағы индивидтер басқаларға қарағанда, өмірге неғұр-

лым рационалды және қалыпты қатынас тенденциясына ие. Мұндай адамдар айналасында не болып жатса да үрейленбеген қалыпта көрінеді. Бұл полюстегі адамдар мынандай әлеуметтік рөлдердің тасымалдаушысы: авиадиспетчер, пилот, снайпер, басқарушы жұмыскер т.с.с. Аталған полностардың арасында, осы фактордың ауырлығының орташа ауқымы бар. Ортасындағы адамдар эмоциялық тұрақтылық пен реактивтілікке ие.

5. Адалдық шкаласы – нормаларды қадағалау, сенімділік, жауапкершілік, құзыреттілік, жетістікке жету және өзіндік реттеу сапаларын бағалауға арналған (мысалы, «Мен барлық нәрседе тазалық пен ұқыптылықты бағалаймын», «Мен жұмысқа жауапкершілікпен және мұқияттылықпен қараймын», «Дүкенде өзім алғым келген заттарды әдетте ұзақ уақыт таңдаймын»).

5 кесте – «Адалдық» диспозициясының аталу нұсқалары

Аталу категориясы	Жоғары деңгей	Төменгі деңгей
Ағылшын тілінде	Conscientiousness, Domain, Control, Constraint, Control of impulses, Consolidation, Motivational	Lack of direction
Қазақ тілінде	Адалдық, саналы, бақылау, бақылаушылық, жетістікке талпыну	Табиғи

Мейірімділік факторы – субъект жағынан өз мінез-құлқы мен іс-әрекетін саналы түр-

де бақылаудың айқын көрінісі. Оның полюсі мынандай қасиеттермен сипатталады: жоғары

игеру, табандылық, ұйымшылдық, тәртіптік, мұқияттылық, жұмыстағы нақтылық, тапсырмаға бағдар. Осы қырлар индивидтің тұлғалық және кәсіби мақсатына жағымды әсер етеді. Нәтижесінде «бағытталған» немесе «бір бағытты» тұлға типі туындайды. Көбінесе мұндай индивид көп жұмыс істейді, жетістікке жетуге бағытталған. Мұндай жетістіктердің болуы – әлеуметтік лидерді, бағдарламашыны қалыптастырудың негізі болып табылады.

Келесі полюсі өзгермелі адамды көрсетеді, тез зейіні ауысатын, іс-әрекеті ұйымдастырылмаған, кездейсоқ тәжірибеге түскенді ұнататын, мақсатқа аз бағытталған, жиі гедонист және мақсатқа бағытталған әрекет деңгейінің төмен болуымен ерекшеленеді. Бастаған ісін оңай тастап кете салатын, ол сонымен қатар, басқа идеяларға, басқа адамдарға немесе басқа істерге қызығады. Ол өз импульсін нашар бақылайды. «Өзгермелі» адамның бағытталған адамға қарағанда аз жұмыс істеуі міндетті емес, оның белсенділігі мақсатқа, жұмысқа бағытталған. Бұл қырдағы адамдарға шығармашылық даму жақсылық әкеледі, себебі бұл қырға ие индивид бірақ рет арнайы жолды таңдамай, басқа да ойлау мүмкіндіктер мен әрекетке дайын болады. Бұл қасиет – детектив, кеңес беруші, зерттеуші сияқты әлеуметтік рөл өзегі болып табылады.

Осы континумның орталығында – «теңдестірілген» индивид, тұрақтылық пен өзгермелілікті

біріктіретін тенденция. Мұндай адам қарастырылатын фактордың экстремалды мәнге ие көріну деңгейіне сай топ арасында жақсы делдал бола алады. Ол «өзгермелі» іс-әрекетті белгілі бір деңгейде тұрақтандыру қасиетіне ие.

Зерттеудің объектілері мен әдістері:

Зерттеуге Алматы қаласының 18-45 жас аралығындағы 104 тұрғыны (26 ер адам және 78 әйел адам) қатысты.

Мәліметтерді статистикалық талдау SPSS 21 бағдарламалық пакеті арқылы жасалды, әрбір сыналушының көрсеткіші бойынша альфа-Кронбах коэффициенті есептелінді, ол әрбір элементті бүкіл масштабтың таралуымен салыстырады. Егер тест нәтижесінің таралуы әрбір жеке мәселе бойынша нәтижелердің таралуынан аз болса, онда әрбір жеке мәселе бір сипаттың қасиеттері мен құбылыстарын зерттеуге бағытталған.

Зерттеудің нәтижелері және оларды талқылау

Үлкен бестік сауалнамасы көрсеткіштерінің сенімділік талдауы, белгілі бір топтағы сәйкес сұрақтарының өзара корреляциясын көрсетті.

Сауалнаманың ішкі келісімін бағалау үшін біз көпшілікке танымал ішкі келісімді бағалау тәсілі – альфа-Кронбах коэффициентін алдық. Үлкен бестік үшін бұл коэффициент көрсеткіші 6-кестеде көрсетілген.

6 кесте – Үлкен бестік сауалнамасының қазақ тілді нұсқа шкалаларының сенімділік көрсеткіші

№	Үлкен бестік шкалалары	α – Кронбах коэффициенті
1	Экстраверсия	0,65
2	Ақкөңілділік	0,74
3	Адалдық	0,73
4	Нейротизм	0,82
5	Тәжірибеге ашықтық	0,62

1-кестеде көрсетілгендей, альфа Кронбах коэффициентінің деңгейі 0,62-0,82 аралығы сенімділік деңгейінің жеткіліктілігін дәлелдейді. Біз қазақ тілді сауалнамада қойылған сұрақтардың семантикалық мәнін сақтауға тырыстық. Талдау нәтижелерінің сенімділігі жеке зерттеу мақсатының салдары болып табылатын айырмашылықты көрсетуі заңды болып табылады.

Бес факторлы моделдің мағыналы-құрылымдық интерпретациясы үш позицияда жүргізілуі мүмкін: лексикалық, семантикалық және әлеуметтік-перцептивтік. Сонымен қатар, «Үлкен бестіктің» мазмұнын мақаланың басында айтылып өткен теориялық бағыттардың негізінде талдауға болады. Бес факторлы моделді зерттеу тұрақты индивидуалды ерекшеліктердің барын көрсетеді.

Бес факторлы модель тұлғаның қырлары арқылы адамның өзін қандай да бір бейнеде көрсетуіне байланысты құрылады және өзіне бес негізгі факторды қосады: 1) нейротизм – негативті эмоциялық; 2) экстраверсия – сыртқы әлемге бағытталған белсенділік; 3) тәжірибеге ашықтық – жаңа идеяларға ашықтық; 4) аккөңілділік/ынтымақтастық – басқа адамдарға деген тартымдылық; 5) адалдық

– өзіндік бақылауға қабілеттелік. Тұлғаның бес факторлы моделі арқылы болжам жасауға және адамның өмірлік іс-әрекетінің бірнеше саласына ұсыныс беруге болады. Сонымен, Үлкен бестік сауалнамасының барлық шкаласы өзара ішкі үйлесімділікке ие және алынған мәліметтерге сүйенсек, сауалнаманың барлық шкаласы сенімді, әрі ғылыми зерттеуде қолдануға болады.

Әдебиеттер

- Aronson Z.H., Reilly R.R., Lynn G.S. The impact of leader personality on new product development teamwork and performance: The moderating role of uncertainty // *Journal of Engineering and Technology Management*. – 2006. – № 23. – P. 221–247.
- Bernard L.C., Walsh R.P., Mill M. Ask once, may tell: Comparative validity of single and multiple item measurement of the Big-Five personality factors // *Counseling and Clinical Psychology Journal*. – 2005. – № 2. – P. 40–57.
- Donnellan M.B., Oswald F.L., Baird B.M., Lucas R.E. The mini-IPIP scales: Tiny-yet-effective measures of the Big Five factors of personality // *Psychological Assessment*. – 2006. – № 18. – P. 192–203.
- Goldberg L. Language and individual differences: the search for universals in personality lexicons / L. Goldberg // *Review of Personality and Social Psychology*. – 1981. – Т. 2. – С. 141–165.
- Goldberg L.R. The development of markers for the Big-Five factor structure // *Psychological Assessment*. – 1992. – № 4. – P. 26–42.
- Goldberg L.R. A broad-bandwidth, public-domain, personality inventory measuring the lower-level facets of several five-factor models // *Personality psychology in Europe* / Eds. I. Mervielde, I.J. Deary, F. De Fruyt, and F. Ostendorf. – 1999. – № 7. – P. 7–28.
- John O.P., Srivastava S. The Big-Five trait taxonomy: History, measurement, and theoretical perspectives // *Handbook of personality: Theory and research* / Eds. L.A. Pervin, O.P. John. New York: Guilford Press, 1999. – P. 102–138.
- Kovaleva A., Beierlein C., Kemper C.J., Rammstedt B. Psychometric Properties of the BFI-K: A Cross Validation Study // *The International Journal of Educational and Psychological Assessment*. – 2013. – № 13 (1). – P. 37.
- McCrae R.R., Costa P.T. A contemplated revision of the NEO Five-Factor Inventory // *Personality and individual differences*. – 2004. – Vol. 36. – № 3. – P. 587–596.
- Norman W.T. Toward an adequate taxonomy of personality attributes: Replicated factor structure in peer nomination personality ratings // *The Journal of Abnormal and Social Psychology*. – 1963. – Vol. 66. – № 6. – P. 574.
- Rammstedt B., John O.P. Kurzversion des Big Five Inventory (BFI-K): Entwicklung und Validierung eines ökonomischen Inventars zur Erfassung der fünf Faktoren der Persönlichkeit // *Diagnostica*. – 2005. – № 51. – P. 195–206.
- Rammstedt B., John O.P. Measuring personality in one minute or less: A 10-item short version of the Big Five Inventory in English and German // *Journal of Research in Personality*. – 2007. – № 7 (41). – P. 203–212.
- Schupp J., Gerlitz J.Y. Big-Five Inventory-SOEP (BFI-S) Zusammenstellung sozialwissenschaftlicher Item und Skalen 2014 [Электронный ресурс]. URL: [http://zis.gesis.org/pdf/Dokumentation/Schupp+%20Big%20Five%20Inventory%20SOEP%20\(BFI-S\).pdf](http://zis.gesis.org/pdf/Dokumentation/Schupp+%20Big%20Five%20Inventory%20SOEP%20(BFI-S).pdf).
- Woods S.A., Hampson S.E. Measuring the Big Five with single items using a bipolar response scale // *European Journal of Personality*. – 2005. – № 19. – P. 373–390.
- Егорова М.С., Паршикова О.В. Психометрические характеристики Короткого портретного опросника Большой пятёрки (Б5-10) // *Психологические исследования*. – 2016. – Т. 9. – № 45. – С. 9.
- Князев Г.Г., Митрофанова Л.Г., Бочаров В.А. Валидизация русскоязычной версии опросника Л. Голдберге «Маркеры факторов «Большой пятёрки»» // *Психологический журнал*. – 2010. – Т. 31. – № 5. – С. 100–110.
- Корнилова Т.В., Чумакова М.А. Апробация краткого опросника Большой пятёрки (ТИР, КОБТ) // *Психологические исследования*. – 2016. – Т. 9. – № 46. – С. 5.
- Хромов А.Б. Пятифакторный опросник личности: учебно-методическое пособие. – Курган: Изд-во Курганского гос. Ун-та, 2000. – 164 с.
- Шмелёв А.Г. Психодиагностика личностных черт. – СПб.: Речь, 2002. – 480 с.

References

- Aronson Z.H., Reilly R.R., Lynn G.S. (2006) The impact of leader personality on new product development teamwork and performance: The moderating role of uncertainty. *Journal of Engineering and Technology Management*, no 23, pp. 221–247.
- Bernard L.C., Walsh R.P., Mill M. (2005) Ask once, may tell: Comparative validity of single and multiple item measurement of the Big-Five personality factors. *Counseling and Clinical Psychology Journal*, no 2, pp. 40–57.
- Donnellan M.B., Oswald F.L., Baird B.M., Lucas R.E. (2006) The mini-IPIP scales: Tiny-yet-effective measures of the Big Five factors of personality. *Psychological Assessment*, no 18, pp. 192–203.

- Egorova M.S., Parshikova O.V. (2016) Psikhometricheskiye kharakteristiki Korotkogo portretnogo oprosnika Bol'shoy pyaterki (B5-10) [Validation of the Short Portrait Big Five Questionnaire (BF-10)]. *Psikhologicheskiye issledovaniya* [Psychological studies], vol. 9, no 45, pp. 9 (in Russ.)
- Goldberg L.R. (1992) The development of markers for the Big-Five factor structure. *Psychological Assessment*, no 4, pp 141-142.
- Goldberg L.R. (1999) A broad-bandwidth, public-domain, personality inventory measuring the lower-level facets of several five-factor models. *Personality psychology in Europe* / Eds. I. Mervielde, I.J. Deary, F.De Fruyt, and F. Ostendorf, no 7, pp. 7–28.
- John O.P., Srivastava S. (1999) The Big-Five trait taxonomy: History, measurement, and theoretical perspectives. *Handbook of personality: Theory and research* / Eds. L.A. Pervin, O.P. John. New York: Guilford Press, pp. 102–138.
- Khromov A.B. (2000) Pyatifaktorny oprosnik lichnosti: Uchebno-metodicheskoye posobiye. [Big Five personality questionnaire: handbook]. Kurgan: Izd-vo Kurganskogo gos. Un-ta, 164 p. (in Russ.)
- Knyazev G.G., Mitrofanova L.G., Bocharov V.A. (2010) Validizatsiya russkoyazychnoi versii oprosnika L. Goldberga «Markery faktorov «Bol'shoy pyaterki»» [Validation of Russian version of L.Goldberg's questionnaire «Markers of Big Five factors»]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological Journal], vol. 31, no 5, pp. 100-110. (in Russ.)
- Kornilova T.V., Chumakova M.A. (2016) Aprobatsiya kratkogo oprosnika Bol'shoy pyaterki (TIPI, KOBT) [Aprobation of short Big Five questionnaire (TIPI, KOBT)]. *Psikhologicheskiye issledovaniya* [Psychological studies], vol. 9, no 46, pp. 5. (in Russ.)
- Kovaleva A., Beierlein C., Kemper C.J., Rammstedt B. (2013) Psychometric Properties of the BFI-K: A Cross Validation Study. *The International Journal of Educational and Psychological Assessment*, no 13 (1), pp. 37.
- McCrae R.R., Costa P.T. (2004) A contemplated revision of the NEO Five-Factor Inventory. *Personality and individual differences*, vol. 36, no. 3, pp. 587–596.
- Norman W.T. (1963) Toward an adequate taxonomy of personality attributes: Replicated factor structure in peer nomination personality ratings. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, vol. 66, no 6, pp. 574.
- Rammstedt B., John O.P. (2005) Kurzversion des Big Five Inventory (BFI-K): Entwicklung und Validierung eines ökonomischen Inventars zur Erfassung der fünf Faktoren der Persönlichkeit. *Diagnostica*, no 51, pp. 195–206.
- Rammstedt B., John O.P. (2007) Measuring personality in one minute or less: A 10-item short version of the Big Five Inventory in English and German. *Journal of Research in Personality*, no 7 (41), pp. 203–212.
- Schupp J., Gerlitz J.Y. (2014) Big-Five Inventory-SOEP (BFI-S) Zusammenstellung sozialwissenschaftlicher Item und Skalen [Электронный ресурс]. URL: [http://zis.gesis.org/pdf/Dokumentation/Schupp+BigFiveInventorsSOEP\(BFI-S\).pdf](http://zis.gesis.org/pdf/Dokumentation/Schupp+BigFiveInventorsSOEP(BFI-S).pdf).
- Shmelov A.G. (2002) Psikhodiagnostika lichnostnykh chert [Psychodiagnosis of personality characteristics]. SPb: Rech', 480 p. (in Russ.)
- Woods S.A., Hampson S.E. (2005) Measuring the Big Five with single items using a bipolar response scale. *European Journal of Personality*, no 19, pp. 373–390.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Раздел 1 Психология Психология

<i>Madaliyeva Z.B., Sultanova A., Tebaldina A.E.</i> The study of the body image issue.....	4
<i>Альмухамбетова Б.Ж., Токсанбаева Н.К.</i> Проявление тревожности у студентов с особыми образовательными потребностями в процессе обучения.	11
<i>Жұбаназарова Н.С., Умирзакова Г.К.</i> Қазіргі заман жеткіншектерінің өзіндік бағалау ерекшеліктері.	22
<i>Турсунгожинова Г.С.</i> Формирование экологического сознания личности.....	31
<i>Ладзина Н.А., Зейнолла С., Нургалиева А.Е.</i> Этнопсихологическая специфика экономического сознания предпринимателей.	42
<i>Нургалиева А.Е., Махмутов А.Э.</i> К вопросу о профессиональном я-образе руководителя мужчины и женщины.	51
<i>Аблайханова Н.Т., Ахметова А., Амалова А., Тусупбекова Г.А., Аблайханова Н., Есенбекова А., Жубаназарова Н.С.</i> Блум таксономиясы инновациялық технологиясының негізінде ұйымдастырылған биология сабағы.....	62
<i>Трубников В.П.</i> Обзор методологических подходов исследования «совладающего копинг-поведения» и «денег».....	73

2-бөлім Раздел 2 Социология Социология

<i>Шнарбекова М.К.</i> Жастардың білімдік және кәсіби стратегияларына отбасының экономикалық капиталының ықпалы	90
<i>Дуйсенова С.М., Омарова А.Т., Сарыбаева И.С.</i> Образовательные стратегии студентов высших учебных заведений.	98

3-бөлім Раздел 3 Шетелдік әріптестердің мақалалары Статьи зарубежных коллег

<i>Бабишева А.С., Аймаганбетова О. Х., Бимагамбетова Ж.Т., Касым Л., Кабакова М.П., Файзуллина А.К.</i> Study of independence as influence on the development of social and psychological peculiarities of the personality of dependent mothers.	113
<i>Жолдасова М.К., Борбасова Г.Н., Джералд Мэттьюс, Қустубаева А.М.</i> «Үлкен бестік» бес факторлы тұлғалық сауалнамасының қазақ тілді нұсқасын бейімдеу туралы.	124

CONTENTS

Section 1 Psychology

<i>Madaliyeva Z.B., Sultanova A., Tlebaldina A.E.</i> Study the issue of the body image	4
<i>Almukhambetova B.Zh. Toksanbaeva N.K.</i> Manifestation of Students' anxiety With Special Educational Needs in the Process of Studying	11
<i>Zhubanazarova N.S., Umirzakova G.K.</i> Features of self-esteem of a modern teenager.....	22
<i>Tursungozhinova G.S.</i> Forming of Ecological Consciousness of Personality	31
<i>Ladzina N.A., Zeinolla S., Nurgaliyeva A.</i> Ethnopsychological Specificity of Entrepreneurs' Economic Awareness.....	42
<i>Nurgaliyeva A., Mahmutov A.</i> To the issue of professional ego – the image of male and female leaders	51
<i>Ablajhanova N.T., Ahmetova A., Amalova A., Tusupbekova G.A., Ablajhanova N., Esenbekova A., Zhubanazarova N.S.</i> Lesson of biology on the basis of innovative technology of blum's taxonomy.....	62
<i>Trubnikov V.P.</i> Review of the methodological approaches of the study “coping behavior” and “money”.....	73

Section 2 Sociology

<i>Shnarbekova M.K.</i> The Impact of Family Economic Capital on Educational and Professional Strategies of Youth.....	90
<i>Duisenova S.M., Omarova A.T., Sarybaeva I.S.</i> Educational strategies of students in higher education	98

Section 3 Articles of foreign colleagues

<i>Babicheva A.S., Aimaganbetova O.Kh., Bimagambetova Zh.T., Kasym L., Kabakova M.P., Faizulina A.K.</i> Study Of Independence As Influence On The Development Of Social And Psychological Peculiarities Of The Personality Of Dependent Mothers.....	113
<i>Zholdassova M.K., Borbasova G.N., Gerald Matthews, Kustubayeva A.M.</i> Adaptation of the Kazakh version of “Big Five” questionnaire	124